

94(473.22)

9(49322)

89386

მარი ბროსსე

№ 3-2016-104032

საქართველოს ისტორია

ნაწილი პირველი

მეფეთა და მთავართა გენეალოგიით და სტონოლოგიით

ნათარგმნი და განმარტებული სიმ. ლოლობერიძის მიერ.
გამოცემული ნიკ. ლოლობერიძის მიერ.

ტფილისი

1895

სტამბა მ. შარაძის და აბხ., ნიკ. ქ. № 21.

Типографія М Шарадзе и К-о

თ. ც. ს. მ. ს. ო. რ. ი. უ. ლ. შ. ბ. ლ. ი. ო. თ. ე. ა.
T.C.H.-ИСТОРИЧЕСКАЯ
БИБЛИОТЕКА

№ 102958
2

50981

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 19-го Октября 1894 г.

გ ა მ ო მ ც ე მ ლ ი ს ა გ ა ნ

ეს „საქართველოს ისტორია“ ჩვენის ისტორიის გამოჩენილის მკვლევარის და არხეოლოგის, აკადემიკოსის მარი ბროსესი გარდმოგვცა იმისმა შვილმა, პატივცემულმა ბ. ლავრენტიმ, რომლისათვის მას უგუიითადესს მადლობას ვუძღვებით. ზემოხსენებული თხზულება შეადგენს საქართველოს ისტორიის მასალების ხანგრძლივ შესწავლის და კრიტიკულად გარკვევის ნაყოფს. მ. ბროსესს დაუწერია იგი რუსულად შემდეგის სათაურით: **Очеркъ критической исторіи Грузіи.** ბ. ლავრ. ბროსესს საშვალემა მოგვიპოვა გადაგვეთარგმნა ქართულს ენაზე და დაგვებეჭდა ეს ხელნაწერი, რომელიც აქამდის გამოცემული არ არის. რადგან ქართულს ენაზე არ მოიპოვება წესიერად შედგენილი საქართველოს ისტორია და, რადგან საზოგადოებაში უკვე აღიძრა სურვილი ჩვენი წარსულის შესწავლისა, ამისათვის განვიზრახეთ ზემოხსენებული შრომა მ. ბროსესის გამოგვეცა ქართულს ენაზე. იმედი გვაქვს, რომ იგი საზოგადოების მოთხოვნილებას რაოდენადმე დააკმაყოფილებს. მეორე ნაწილის თარგმანი, — რომელიც შეიცავს საქართველოს ისტორიას სამეფოებად დაყოფის შემდეგ მეფე ერეკლე II-ს დრომდე, — უკვე მზადდება და მოკლე ხანში გამოვა.

მთარგმნელისაგან

საქართველოს ისტორიის პირველი ნაწილი, რომელიც ეხლა დაიბეჭდა, მ. ბროსეს შეუდგენია 1855 წ. და შეიცავს ჩვენს ისტორიას უძველეს დროიდან 1469 წ.-დე, ხოლო მეორე ნაწილი, რომელიც მოგვითხრობს ჩვენს ისტორიას სამეფოებად და სამთავროებად გაყოფიდან 1744 წ.-დე, მას დაუწერია 1858 წ. ავტორს ჰქონია აგრეთვე დაწყებული მეფე ერეკლეს მეფობის აღწერაც, რომელსაც ჩვენამდე არ მოუღწევია; იმედი კი გვაქვს, რომ პატივცემული ბ. ლავრენტი ბროსეს — რომელმაც ვრცელი ბიოგრაფია თავის მამისა და სამაგალითო საძიებელი იმის თხზულებათა შეადგინა ¹⁾, — არ დაიშურებს იმის გამოგზავნასაც ქართულს ენაზე დასაბეჭდავად. ხელნაწერი რუსულს ენაზე ავტორს წარუდგენია ს. ჰეტერბურგის სამეცნიერო აკადემიაში, რომელსაც გაუსინჯავს იგი და თავის ბიულეტენებში 3 ავგ. 1855 წ. პირველ ნაწილზე ამას ამბობს; მ. ბროსემ წარმოადგინა საქართველოს ძველის ისტორიის მიმოხილვა რუსულს ენაზე... ამ შრომის უმთავრესს ღირსებას შეადგენს ის, რომ ავტორს საქართველოს ძველ ისტორიაში შემოაქვს არა მხოლოდ უმთავრესი ფაქტები, ქართულ მატრიანებში მოხსენებული, არამედ მრავალი სხვა წერილმანი ამბები, აღმოჩენილი ძველ დროის ისტორიულს ნაშთებში და უცხოელების — ევროპელების და აზიელების — წყაროებში».

¹⁾ Bibliographie analytique des ouvrages de M. Marie. Félicité Brosset. SPB. 1887.

ხლო მეორე ნაწილზე, რომლის თარგმანს უკვე შევუდექით — აკადემიის ბიულეტენებში ვკითხულობთ შემდეგს: „მ. ბროსსემ წარმოადგინა ისტორიული მიმოხილვა — ცალცალკე შედგენილი — ქართლისა, კახეთისა, სამცხე-საათაბაგოსა ანუ ახალციხის მხარისა და იმერეთისა საქართველოს სამეფოებად გაყოფიდან 1744 წ-მდე, რომელიც სრულიად დაუმთავრებია. ეს შრომა წარმოადგენს არა მხოლოდ ვახუშტის მარტივს შემოკლებულს მოთხრობას, არამედ იგი შეიცავს ნარკვევს (résumé) ხრონოლოგიის წესზე შედგენილს, სადაც ჩართულია ახალი ფაქტები, დამყარებული როგორც ნამდვილ საბუთებზე და უცხო ტომთ წყაროებზე, აგრეთვე მათის ერთმანეთის შეთანასწორებაზე. ამ თხზულებაში ამასთანავე შესწორებულია და კრიტიკულად განხილული ხრონოლოგია მოყვანილ ფაქტებისა, რომელნიც ავტორს ყოველგვარ სხვა და სხვა მასალებიდან გამოუკრებია ¹⁾).

თუმცა, სამწუხაროდ, ჩვენ არა გვაქვს ქართულად შედგენილი ავტორის ბიოგრაფია, მაგრამ მკითხველი საზოგადოება კარგად იცნობს იმის მოღვაწეობას პერიოდიულ გამოცემებიდან და სხვა და სხვა წიგნებიდან. ვის არ ახსოვს ის ღრმა პატივის ცემა და დიდება, რომლითაც იმას მუდამ იხსენიებდა ჩვენის ისტორიის დაუცხრომელი მკვლევარი და არხეოლოგი დიმ. ბაქრაძე, რომელიც თავის ისტორიაში სწერს: „დიდად საჭიროა რომ ორივე შრომა (ბროსსესი): **Additions-**იც და **Introduction-**იც ქართულად ითარგმნოს.“ ამ ჟამად ჩვენ უფრო საჭიროდ ვბოვებთ მ. ბროსსეს „საქართველოს ისტორიის“ თარგმნა, რადგან ქართულს ენაზე არამც თუ ჩვენი ერის პრაგმატიული ისტორია არ მოგვეძევა, არამედ — წესიერად შედგენილი სახელმძღვანელოც არ არის. ისტორიული თხზულებაწი ზოგი დაძველდა და ზოგი თავის სიდიდით და სიძვირით მკითხველთათვის მიუწდომელი შეიქნა. ყველასათვის ცხადია, რომ ჩვენს დროში დიდი მოთხოვნილებაა იმ ნაირ ისტორიულ წიგნსა, რომ-

¹⁾ Bull. hist. phil. t. XIII, col. 79 და t. XV col. 349.

III

მელიც საფუძვლიანად, თან შემოკლებით, და ხელოვნებით იყოს შედგენილი, ისტორიულ მასალებზე იყოს დამყარებული და თანაც ჩვენს წარსულ ცხოვრებას წესიერად შემუშვებულს, გვისატავდეს. ამას გრძნობენ როგორც მოსწავლენი, აგრეთვე მრავალი სხვა პირები, რომელთაც სურთ შეავსონ თავისი ცოდნა და ხელად ჰქონდესთ ისტორიული ცნობების შესასწორებლად სარწმუნო წყარო. ამ ნაკლულევეანების შესავსებლად ჩვენ ვიკისრეთ ბროსეს ისტორიის გადათარგმნა. მართალია, ავტორს არა აქვს ის შემოქმედებითი ძალა და ხელოვნება, რომელიც, მაკოლეის სიტყვით, ისტორიკოსის უმთავრესს ნიჭის ხარისხს შეადგენს, მაგრამ მკითხველი ჰპოებს ნაამბობს ნამდვილ ფაქტებზე დამყარებულს (კურნოს სიტყვით — ისტორია ფაქტების მეცნიერებაა), ფაქტების ფრთხილს გამოკრებას და მკაფიო და სწორს მოთხრობას, რომელიც სრულიად მოკლებულია გადაჭარბებულ მაღალფრასოვანობას, ასე გავრცელებულს ისტორიულ თხზულებებში. ხანდისხან ავტორი, თითქო მემატიანე იყოს, ისე წელიწადებით ჩამოსთვლის ფაქტებს. ამ შემთხვევაში იმის გასამართლებლად ტენის აზრი მოგვყავს: „ქრონიკა სრულებით შესაფერია იქ, სადაც ჯერხანად ისტორია უდროო არის“. ჩვენის ისტორიის პირველ ხანაში, ესრედ წოდებულ გმირულში, შეგვხვდება ხოლმე მოგონილი ამბავი, მაგრამ ამასაც თავისი საფუძვლიანი ახსნა აქვს. ამის შესახებ სამართლიანად ამბობს ლ. რანკე, გერმანიაში ისტორიის ახალი სკოლის დამფუძნებელი: „თვით მოგონილ ამბავში არის თავისი სიმართლე, რამდენათაც ის წარმოადგენს უძველესს ზეპირ გადმოცემას (ტრადიციას). არის პერიოდები, სადაც ზეპირგადმოცემა და ისტორია განუყოფელად ერთმანეთში გარდაკვანძულია“. მეორე გამოჩენილი ისტორიკოსი მაკოლეი სწერს: „შეთხზული ამბავი ისე ჰგავს ფაქტს და ფაქტი — შეთხზულ ამბავს, რომ ზოგიერთს ძლიერ შესანიშნავს დაწვლილებას ვერც ვერწმუნებით და ვერც უარყოფთ, და ამისგამო ვრჩებით უსიამოვნო და დაუსრულებელს გამოურკვევლობაში. ვიცით, რომ აქ უნ-

IV

და იყოს სიმართლე, მაგრამ არ შეგვიძლია ნამდვილად განვარკვიოთ, სად არის ის“. შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ ავტორს ღრმად ჰქონდა შესწავლული ჩვენი ისტორიის ყველა წყაროები, რომელიც კი იმის დროს მოიპოვებოდა და რომ ამ შესწავლას მან თითქმის 60 წელი თავის სიცოცხლისა შესწირა.

ჩვენ არ უნდა დავივიწყოთ, რომ ჯერ.ხნობით კიდევ აღმოსავლეთის ისტორიის შესწავლის დასაწყისში, იმის „პირველ ფურცლებზე“ ვიმყოფებით, რომ აღმოსავლეთის შესწავლა შედარებით ახალი მეცნიერებაა, რომელიც ჯერ კიდევ მაგარ ნიადაგზე არ არის დამყარებული, — რომ თვით ეგვიპტის, ძველ სპარსეთის, ასსურეთის, ბაბილონის, ინდოეთის და ჩინეთის ისტორიას სრულიად ახალი ელფერი მოეფინა მას შემდეგ, როდესაც შეუდგენ იმის შესწავლას ადგილობრივ წყაროების საშუალებით, — რომ გამოჩენილმა ორიენტალისტმა რენანმა სიკვდილის წინეთ შემდეგის სიტყვით მიმართა თავის მსმენელებს: „თქვენ ბედნიერნი ხართ მით, რომ მოესწრებით ასსურეთის და ბაბილონის აგურების წიგნთ-საცავის წაკითხვას, რომელიც სრულიად შესცვლის ამ ქვეყნების ისტორიაზე გავრცელებულ შეხედულობას“. — თუ ეს ითქმის აღმოსავლეთის ისტორიის შესწავლის შესახებ, რომელსაც ეს ერთი საუკუნე მეტია შეუდგენ, რას უნდა გვაძლევდეს ამ უამად საქართველოს ისტორია, რომლის შესწავლა დიდი ხანი არ არის, რაც დაიწყეს. სამართლიანად ამბობს პროფ. ცაგარელი: „ამ საუკუნოს დამდეგს ფიქრობდენ, რომ ქართულს მწერლობაში დაბადების, საეკლესიო და საღვთისმეტყველო წიგნების გარდა, მოიპოვება მხოლოდ ისტორიული კრებული „ქართლის ცხოვრება“ და რამდენიმე ხელნაწერი. ხოლო ჯერ მე-30 წლ. ბროსემ უკვე შეადგინა ქართულ ლიტერატურის ნაშთების სია, რომელშიაც ას თხზულებაზე მეტი იყო მოხსენებული, და 1838 წ. მანვე დაბეჭდა 300 მეტის ნაშთების კატალოგი; ხოლო ამ სწავლულის სიცოცხლის დამღევს,

მე-80 წლ., აღმოჩენილი და თითქმის სიითაც აღნუსხული იყო არა ნაკლებ 2000 ნაშთისა; ამ უკანასკნელ 12—14 წ. კიდევ 2000-ზე მეტი ნაშთი აღმოჩნდა. ამ ნაირად ჩვენ გვაქვს დღეს პატივსადები რიცხვი ქართულის ლიტერატურის ნაშთებისა, ვარაუდით ხუთი ათას ეკვემპლიარამდე. ამ რიცხვიდან აქამომდე სრულიად დაბეჭდილია მხოლოდ 30 ავტორამდე და 10-დე გადათარგმნილია ევროპიულ ენებზე, ხოლო დანარჩენებისათვის ჯერ ხეირიანი და ვრცელი კატალოგიც არ არის შედგენილი. ამას გარდა აქამომდე ცნობილია სამი ათასამდე ეპიგრაფიული ნაშთი (VII საუკუნოიდან) და აღმოჩენილია დიდ ძალად იმათი რიცხვი ჯერ კიდევ გარდმოუღებელი და წაუკითხავი. ამ მოკლე აღნუსხვიდან სჩანს, რომ ამ საუკუნის დასაწყისიდან ჩვენი ცნობანი ქართულ მწერლობის შესახებ თანდათან ვრცელდება და არავითარი საფუძველი არა გვაქვს ვიფიქროთ, რომ თვით ახლო მომავალში ამ ნაშთების რიცხვმა არ მოიმატოს,—პირიქით, ყოველივე გვარწმუნებს, რომ ეს ასე უნდა მოხდეს*.

ძნელად გასაგებ ადგილებს და ნაკლებად ცნობილ გეოგრაფიულ სახელებს მთარგმნელი თავთავის დროს შენიშვნებში ხსნის. ის აგრეთვე უჩვენებს ავტორის შემდეგ აღმოჩენილს ახალ წყაროებს. ყველა შენიშვნები მთარგმნელს ეკუთვნის. მასვე ეკუთვნის გენეალოგია მეფეთა ხრონოლოგიის ჩვენებით, რომელიც მან ბროსეს და ვახუშტის გამოკვლევაზე დაამყარა. პირუთნეველ კრიტიკის ყველა შენიშვნას მთარგმნელი მადლობით მიიღებს.

საქართველოს ისტორიის მეორე ნაწილის თარგმანს—რომელიც ჩვენს ისტორიას სამეფოებად და სამთავროებად გაყოფიდან 1744 წ.-დე შეიცავს,—მთარგმნელი უკვე შეუდგა და იმედი აქვს ამ მოკლე ხანში იგიც დაამთავროს და თან ძველის საქართველოს კარტაც დაამზადოს.

წინა-სიტყვაობა ავტორისა.

ჩვენ გვაქვს ერთად ერთი წყარო, საიდანაც შეგვიძლია ამოვკრიბოთ ნამდვილი ცნობა ქველის იუკრაინის შესახებ; ეს არის „ქართლის ცხოვრება“, რომელიც ჩვენ აქ გვსურს მოკლედ განვიხილოთ. ეთნოგრაფიული მხრით რომ გავსინჯოთ ეს მატრიანე, ის ხშირად არ ეთანხმება დაბადების თქმულებას უთუოდ იმიტომ, რომ, როდესაც ზეპირ-გარდმოცემა ქართულთა ერისა დაწერილ იქნა, ის უმეცრების გამო უკვე დამახინჯებული იყო. ის მცირე და შემოკლებული საისტორიო ცნობა პოლიტიკური ცხოვრებისა აღუქსინდრე დიდის დრომდე, რომელიც მოიპოვება მატრიანეში, არაფრად არ ეწინააღმდეგება მოსაზღვრე ერთა — სპანსეგლების და სომხების — თქმულებათა. ბერძენების შემოსევის შემდეგ გაქრისტიანებამდე „ქართლის ცხოვრება“ ყველგან სრულს ცნობას ვერ იძლევა, მაგრამ, თუ გამოვიკვლევთ მას და შევუთანასწორობთ რომის და ბერძენების ისტორიულ თქმულებათ, საზოგადოდ, სარწმუნო გამოდის; ხოლო, თუ შევადარებთ მას აზიის ისტორიულ სინხრონიზმებს, ჩვენ ამ გვარადვე დავრწმუნდებით მის უმთავრეს თქმულებათა სინამდვილეში. — მეოთხე საუკუნიდამ მეთორმეტემდი იწყება მოთხრობები მაჩიას და გუგასაღას მეფეებზე, იმპერატორის ირაკლის შემოსევაზე, იმ მეფეებზე, რომელთაც მისვლა-მოსვლა მქონდათ ბიზანტიის იმპერატორებთან და მსჯილდისთ დამპყრობლებთან და თვით მეჯვაროსნებთან, თამაწყ და რუსუდანი და სხ. ამ მოთხრობებში იგივე ნაკლულებანება და თან სინამდვილე იხატება როგორც საერთოდ, ისე კერძოდ მრავალ წერილმან თქმულებაში.

ჩვენ არაფერი არ ვიცით იმის თაობაზე, თუ ვინ შეკრიბა თავდაპირველად ერის ზეპირ-გარდმოცემა და ან რა დროს ცხოვრებდა მემატიანე; ვიცით მხოლოდ, რომ საზოგადო. ქართული მატიანე მერვე საუკუნის დასაწყისამდე მოკლედ იყო დაწერილი ვილაც ჟვანშერ-ჯვანშერისის მიერ, ხოლო განკერძოებით მიწიანის და გურგასიანის, ზაგრატი III და IV, აგრეთვე დაკით აღმაშენებლის ისტორიის თანამედროვე ნაწერის ბეჭედი ატყვია ¹⁾).

¹⁾ ავტორმა დასწერა ეს საქართველოს ისტორიის მიმოხილვა 1855 წელში, როდესაც ჩვენი ისტორიის მასალები ძალიან წაკლებად შემუშავებულნი და გარკვეული იყვნენ. მას შემდეგ ჩვენი ისტორიის მკვლევარნი უფრო გულდადებით შეუდგნენ ამ მასალების ძიებას და შესწავლას. ჩვენ საჭიროდ დაინახეთ მოვიყვანოთ აქ ჩვენი ძველ ნაშთების მკვლევარების და არხეოლოგების დიმი. ბაქრაძის ბ. ბ. ექ. თაყაიშვილის და თ. ქორდანიას და ა. ხახანაშვილის დასკვნანი შესახებ „ქართლის ცხოვრების“ პირველ წყაროებისა.

დიმი. ბაქრაძე იმაზრისა იყო, რომ „ქართლის ცხოვრება“ შეადგენდა სხვა და სხვა ვრცელთა კერძო ხრონიკთაგან შემოკლებით გამონაწერს საზოგადო საკითხავ წიგნსა. სირიულ მამათა და სხვა წმინდათა ცხოვრების ავტორები ვიცით ვინ არიან, ამას ვერ ვიტყვიტ საზოგადოდ საერო კერძო ხრონიკებზე, რადგანაც იმათ არ მოუღწევიათ ჩვენამდე, ან ჯერ არ არიან იგინი აღმოჩენილნი. — სუ მ ბ ა თ ი ს ხრონიკა მთლად ცალკეა შეტანილი მარჩამ დედოფლის „ქართლის ცხოვრების“ ტექსტში; დაბეჭდილ „ქ. ცხ-ბაში“ „და სხვა დედნებში კი დაგლეჯილია და აქა იქ დაფანტული. — „მოქცევა ქართლისა“ იოანე ბერაის ხელით ჩვენ მიგვანია შესამჩნევ წყაროდ“. სპ. ისტ. გვ. 54, 55 და 57.

ბ. ექ. თაყაიშვილი სწერს: „თუ ბროსსეს არ შეეძლო თქმა, რა ეკუთვნოდა ვახტანგს ქართლის ცხოვრებაში, ჩვენ, მარჩამ დედოფლის ვარიანტის განხილვით, თითებზე შეგვიძლია ჩემოვთვალოთ ის, რაც ვახტანგს „ქ. ცხ-ბაში“ შეუტანია.

თუმცა ბ. თ. ქორდანიას ბ. თაყაიშვილს ამ დასკვნას ტრიახობად სთვლის, თითონ ვი დაბეჯითებით გვარწმუნებს, რომ ქართლი ცხოვრება თამარ მეფის სიყვდილამდე შესდგება ცხრა სხვა და სხვა კერძო მატიანეთაგან.

აგრეთვე დამტკიცებულია ის, რომ ქართული მატიაწე მეთორმეტე საუკუნემდე არსებობდა იმავე სახით, როგორც ესაა ვხედავთ. სომხების მეისტორიენი მეთოთხმეტე და შემდეგ საუკუნოებისა ხშირად ხმარობენ ამ მატიაწეს, რომელიც არა უგვიანეს 1311 წ. უკვე სომხურ ენაზე შემოკლებულად გადათარგმნილი იყო.

ბ. ჟორდანიას სწერს, რომ „ქეშმარიტი ყოფილა ვახუშტის ცნობა შესახებ იმისა, რომ გიორგი ბრწყინვალემდე ქართლის ცხოვრება დაწერილი იყო, ხოლო გიორგი ბრწყინვალის დამუხატვანგ მეფის ბრძანებით შეადგინესო ქ. ცხ—ება სხვა და სხვა წყაროებითა. პირველი ნაწილი ქ. ცხ—ბისა ალექსანდრე მაკედონელის შემოსევამდე ამოღებულია ნებროთიანისაგან, რომელიც არის უუძველესი მატიაწე როგორც ქართველთა, ისე სომეხთა და სპარსთა.—ნებროთიანი დამცნობები მერმე უნდა შეეტანათ; უუძველეს ქ. ცხ—ბაში, რომ ეს ცნობები არ ყოფილა შეტანილი, ამისი დამსახურებელი არის ქრონიკა „ქართლის მოქცევისა,“ რომელშიაც ეს ცნობები არ იპოვება.—ალექსანდრე მაკედონელი დამ დაიწყო ნამდვილი ისტორია საქართველოისა, ხოლო აქამდის ჩვენს მატიაწეს მითოლოგიური სახე აქვს, ხოლო მითოლოგიური ნაწილი ყველა ერთა ისტორიაში მერმე შეტანილი და, რასაკვირველია, ჩვენს მატიაწეშიაც მერმე იქნება ჩაწერილი მოხსენებულ წყაროდან (ნებროთიანისაგან).—მეორე წყარო ანუ მატიაწე, რომლისაგან შეუდგენიათ ქ. ცხ—ება, არის ისტორია ალექსანდრე მაკედონელის შემოსევისა, აზონ და ფარნავაზის მეფეთა.—ამას იქით, სხანს, მერმე გაუგრძლებიან სხვა ქრონიკებით. აქაც თითო-ორი ცნობები მერმე შემოუტანიათ ბერძენთა ანუ სპარსთა ისტორიიდან და საეკლესიო მატიაწედამ.—მესამე მატიაწე ანუ წყარო ქ. ცხ—ბისა არის ცხოვრება მირიანისა და „ქართლის მოქცევა“—„შემდეგის შეუმსიათ „სომეხთა მოქცევისაგან“ (აგათანგელისა). რაოდენიმე ცნობები ამ მატიაწეში შემდეგვე შემოუტანიათ ბერძენთა და სპარსთა ისტორიიდან.—ქ. ცხ—ბაში შეუტანიათ ვრცელი მოთხრობა წ—დანინოს ცხოვრებისა ჯერ თვით მატიაწით და შემდეგ მეტაფრასით.—მეოთხე წყარო ანუ კერძო მატიაწე, რომელიც მთლად შეუტანიათ ქ. ცხ—ბაში, არის „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ და რაოდენიმე ცნობა ამოღებულია ქართლის მოქცევის ქრონიკიდან.—მეხუთე წყარო ქ. ცხ—ბისა არის ჯუ-

თუ მივიღებთ ყველა ზემოხსენებულ საბუთებს მხედველობაში, ჩვენ სამართლიანად და საისტორიო კრიტიკის წესის თანახმად ვბოვებთ, რომ იეკრეკლთ თქმულებანი თავის ქვეყანაზე ქეშმარიტად მივიღოთ, ნამეტურ მაშინ, როცა გარეშე მოწმობა არა იბოვება რა; წინააღმდეგ შემთხვევაში ჩვენ შევათანასწორებთ „ქართლის ცხოვრების“ თქმულებას უცხო ტომთ ნაამბობთან და მივიღებთ მხოლოდ მას, რაც არ იქნება წინააღმდეგის სხვა მეისტორიებისა, უკვე ცნობილთა. დასასრულ — ქართულ მატთანების ნაკლს შევკრებთ მოსაზღვრე ახიქეჯების და აგრეთვე, შეძლებისაგვარად, დასავლეთის ერთა ისტორიულ წყაროებიდან.

მს საქართველოს ისტორიის მიმოხილვა შედგენილია თანახმად ამა წესისა. უმთავრესი მისი მასალა გამოკრებილია ქართველების თქმულებიდან და გარკვეული და შევსებული ზოგიერთ უცხო ტომთ მწერალთაგან.

იმ ქვეყანას, რომლის ისტორიის მიმოხილვას მე ვწერ, სამი უმთავრესი სახელი ეწოდებოდა: ერთი ეროვნულია, გა-

ან შერის ისტორია—რადგან 200 წლის მატანეს ჯუან შერ თითონვერ აღწერდა, ამის გამო ეკვიც არ უნდა ვიქონიოთ იმაზე, რომ ჯუან-შერს კერძო ისტორიული წყაროთაგან შეუდგენია თვისი მატანეს კახტანგი დამარჩილის მეფობამდი.—შემდეგს მატანეს მართლა იტყობა იმისი კვალი, რომ იგი დაწერილია სხვა და სხვა დროს თვით—მხილველისაგან და თანამედროესაგან. თვით მემატანე უნდა იყოს კახელი. მეშვიდე მემატანე, რომელსაც გაუგრძელებია ქ. ცხ-ბა, არის ბაგრატ IV ცხოვრების აღმწერელი, ამ მემატანეს უსარგებლებია სუმბატის ქრონიკით.—მერვე მატანე, რომელიც შეუტანიათ ქ. ცხ-ბაში, არის დავით აღმაშენებლის მემატანე, თვით მხილველი, სამღვდელო პირი, და უნდა იყოს იოანე ანუ სვიმონ ჭყონდიდელი და ანუ არსენი იყალთოელი. მეცხრე ვრცელი მატანე, რომლისაგან შესდგება შემდეგი ნაწილი, ქ. ცხოვრებისა, არის თამარ მეფის მატანე, დაწერილი თანამედროვისაგან ანტონ ჭყონდიდელისაგან. ქრონიკები თ. უორდანიასი. წინასიტყვაობა.

ა. ხახანაშვილი ამბობს, რომ „ზემოხსენებულნი წყაროები (საქართველოს ისტორიისა) და ახლად აღმოჩენილნი გვიმტკიცებენ, რომ ქართ. ცხ-ება არა თუ რყენიდა ისტორიულ ნაშთებს, არამედ აკავშირებდა მათ ასე თუ ისე ხელოვნურად. ამის გამო ქართულმა მატანემ სწავლულთ განხილვაში უფრო სხვა მნიშვნელობა უნდა იქონიოს და უფრო სამართლიანი დაფასება უნდა გამოიწვიოს მათის მხრით“. *Источники по введению*

რეშე ქვეყნებში სრულიად უცნობი, ქართლი, — რომლის მცხოვრებელნი ქართველებად იწოდებოდენ, საილამაც წარმოსდგა საქართველო, იგივეა რაც ქართლი; მეორე სომხური — გიქ¹⁾ ვრატან, რომლის მკვიდრნი გრატებად იწოდებოდენ. აქედამ წარმოსდგა ბერძნული იგერია, ლათინური იბერია, იგერიკლანი; მესამე სახელი იყო სპარსულად გურჯისტან, არაბულად გურჯან, რომლის მკვიდრნი იწოდებოდენ გურჯებად და გურჯებად. აქედამ წარმოსდგა რუსული გურჯი, გურჯი, გურჯისა და ფრანგული გურჯი. ამ ქართველთა ქვეყნის საზოგადო სახელებს უნდა მივუმატოთ სხვა და სხვა ამის ნაწილების კერძო სახელები, როგორადაც: 1) ქართლი²⁾ შუა ნაწილი საქართველოსა, 1469 წ. საქართველოს გაყოფის შემდეგ — რუსულად კარტაღანად და კარტაღინებად წოდებულნი, 2) გასეთი, რუსულ-

христианства въ Грузіи въ 1 т. В вып. Древн. вост. моск. археол. общ. за 1898 г. Составъ и источники начальной груз. исторіи. Журн. миш. нар. пр.

¹⁾ ბროსეს აზრით გიქ მრავლობ. რიცხვია სიტყვისა ვირ და წარმოსდგება სომხური ლექსილამ ვერ, ი-ვერა — ზემოთ, ზევით. იხ. ავტორის Introduction 1 ნაწ. გვ. IV. შეადარე უცნაური ეტიმოლოგია შოპენისა, რომელსაც ირი, აირი — დამ გამოყავს „ვირ“ და აქედამ ლათინური vir — მამა — კაცი. Нов. зам. по древн. истор. Кавказа и его обитателей И. Шопена გვ. 204 და სხ.

²⁾ შოპენს თავის აზრებულ ეტიმოლოგიით ქართლი გამოჰყავს „ლექსიდგან კარ — ილამ, რაც ნიშნავს ქალღიურად რქიან საქონელს და დაცულია ზუდის კარელიაში; ის დაცულია აგრეთვე ადგილობრივ (ე. ი. ქართლში) ფორმაში ხარი; ეს ის ხარები და კარები არიან, რომელნიც მტკვრის და იმის შენაკადების პირად დაზინვდენ და შეადგინეს ვრი, რომელმაც განდევნა ყველა თავისი მესობლები და, დროს გამოშვებრთ, ბატონობდენ და იწოდებოდენ ქართველებად.“ გვ. 211 და შემდ. ქართლი და კელტი — ამ ორ ლექსთ ერთი და იგივე მნიშვნელობა აქვს; იქნება ეს სახელები მათ დაერქვათ იმიტომ, რომ ქართველნი ცხოვრობდენ, მაშინ როდესაც მათი მესობლები უბინაოდ დეხეტებობდენ. და შორებულ აზრის მცხოვრებნი ქართა სახლს, სადგურს უწოდებენ.... კიდევ უფრო ზევით ჩრდილოეთში „კორ“ ნიშნავს შინაურ ირემს, აქედამ — კორიაკის ვრი. ბრახმანებში (ინდოეთში) კარა — სპილოს ჰქვიან; პენიკური (აფრიკაში) კარტაგენა ნიშნავს დედა-ქალაქს საბინადრო ცენტრს, რაც

ლად კასკეტია, კასკეტინცი, 3) იმერეთი, რუსულად იმერეტია, იმერეტინცი; 4) ეგრისი, ქეგრქელა, მეგრქელა, რუსულად ქეგრქელი (სამეგრქელა ყოველთვის შეკარშირებული იყო ქართველ ერთან). აქვე უნდა მოვიხსენიოთ 5) გურია და 6) მესსეთი ანუ სამცხე, შემდეგში საათახაგა, აწინდელი სალციხის მახრა, რომლის თითქმის ყველა ნაწილი რუსთ მეფეების სკიპტრას ქვეშ იმყოფება.

მკითხველი აქედამ დაინახავს, თუ რა მიზეზისა გამოძველ დროის ისტორიაში მე ნიადაგ და თითქმის მარტო ქართულ საერო სახელ-წოდებას ვხმარობ და აქა იქ სომხურსაც, — რუსულ სახელებს კი-იშვიათად, გარემოების შეხედვისა გვარად, რის გამო ნაამბობს უფრო ადვილ გასაგებად ვხდი ¹⁾).

მიეტყუებოდა ვახუშტის, რომელსაც ამგვარადვე ივერია. ლექსი დამ „ვერიე“ (მოვერიე) გამოჰყავდა და ბატონიშე. დავითს, რომელმაც კოლხი და ქალი — ხიდად მიიღო, ის აღარ მიეტყუება შოპენს და ზოგიერთ ჩვენ თანამედროე ფილოლოგიის უცნაურ მკვლევართ, როდესაც შედარებითი ფილოლოგია სამეცნიერო წესზე დამყარებულია. წარჩინებული ენათა მეცნიერი ბიურნუფი სამართლიანად სწერს: „ამ გვარ მკვლევარ კაცმა უნდა შეუდგეს სიფრთხილით და შეადაროს ურთიერთს მხოლოდ ის ფორმები, რომელთა ქეშმარიტი ბუნება ორისავე მხრით ნათლად არის გამოკვლეული. ჯერ კიდევ ბევრს არ სწამთ შედარებითი ფილოლოგია და, თუ ამ მეცნიერების მკვლევარნი სასტიკ სიფრთხილეს არ გამოიჩინენ სხვა და სხვა შედარების და დასკვნის დროს, მაშინ ხსენებულ ურწმუნობას ფილოლოგიისადმი საფუძველი მიეცემა“.

¹⁾ ავტორის აზრი ფრიად მოსაწონად მიგვაჩნია ისტორიულ და გეოგრაფიულ აღწერაში. შემდეგში, როდესაც ზეპირგარდმოცემა თან და თანოიკარგება ერთი, ეს შეცვლილი და ახლად გამოგონილი სახელები ბევრს ეჭვს დაბადებენ და დაბნევენ მკვლევართ და მკითხველებს. აი, რას სწერს სამართლიანად ამის შესახებ ანდრიევსკი, კარგად ცნობილი ჩვენში თ. ვაროცოვის დროს: „მიუხედავად ამისა საშორებლად და არეც — დარევის მოსასპობლად, რომელიც მომავალში ადგილების გამოკვლევაში ასე ადვილად შეიძლება მოხდეს, მე ვფიქრობ, რომ არამცთუ სასურველი,

საქართველოს ისტორია 1469 წლამდე.

ძართველები ძველი ზეპირგარდმოცემით თავის მამამთავრად ქაბთლოსს, თარგამოსის შვილს, ნოქს შვილის შვილს იაფეეტის შთამომავლობიდან აღიარებენ ¹⁾. ბაზილონის ენების შერევის შემდეგ 3317 წ. დასაბამიდან სოფლისა 2191 წ. ქა. შ. წინეთ ქაბთლოსმა ²⁾ დასტევა სომხეთში თავისი ძმა ჭასია, სომეხთ წინაპარი, გარდავიდა ჩრდილოეთში და დაემკვიდრა თავის მამის, თარგამოსის მიერ მიცემულ მხარეში, რომელიც მდებარეობდა მდ. ივრის, ბამბაკის მთის, შაჟი ზღვის, ღისის და კაკკასიის მთების შუა ³⁾. იმავე დროს ორი მისი ძმა

არამედ მრავალთა მიზეზთა გამო ძლიერ სასარგებლოც იყოს ძველი სახელები აღვადგინოთ. მას, სხვათა შორის, შემდეგი მაგალითი მოჰყავს: „იმ მცირე მდინარისაგან, — რომელიც აბანოს უღლის, — ხეობას და თვით აბანოს ახლაც ოცხის აბანოს უწოდებენ. ხოლო რუსებმა ამის მიუხედავად მთელს ხეობას მიათვისეს სხვა სახელი, რომელიც მას წინეთ არაოდეს არ ერქვა და რომელიც მათ სოფ. აბასტუმნიდამ შემოიღეს. Главнѣйшія изъ Карталинскихъ минеральныхъ водъ. Э. Андриевскаго 1852 г.

¹⁾ დაბადების თქმით თოგორმა, თორგუმაზ (იგივე თარგამოს) იყო ძე დამერიისა იაფეეტის ძისა. (დაბ. თ. 10).

²⁾ რუმინანცევის მუზ. ქ. ცხ-ბით პირველ ძმას ერქვა ქართლოს, მეორეს ჭასია. ქართლოს იყო ყოველთა ზედა უზუცეს და უმთავრეს და ესრეთა პატივსა სცემდენ ყოველნი ძმანი მისნი, ვითარცა მფლობელსა თვისსა.

³⁾ ბატონიშვილი თეიმურაზი უჩვენებს ქართლოსის წილს შემდეგ საზღვრებში: აღმ. ზღვა გურგენისა, დასავლ. ზღვა პონტოსისა, სამხრ. მთა დაწყებული პონტოსის ზღვის მახლობელ

დაესახლენ: ჭკრასი იაჰს და ჯღაჯანს შუა, კეჰრასი — რიონის ხეობაში და შავი ზღვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაპირზე. ამ უკანასკნელთაგან წარმოსდგენ ჭკრეთლები, რომელნიც დაემკვიდრენ ეხლანდელ სიღსადის მაზრაში, და მეგრელები — სამეგრელოს და სამურზაყანოს მკვიდრნი. ამ გვარად სამი ძმის სამფლობელო შეიცავდა მტკვრის მთელს ხეობას სათავიდან ალაზნის შესართავამდე, აგრეთვე რიონის მთელს ხეობას ზოგიერ მთიულ მდინარეებით, რომელნიც ჩრდილოეთით შავს ზღვას ერთვიან და ამასთანავე — ჩრდილოეთ ნაწილს მდ. ჭკრასის ხეობისას, — სადაც ეხლაც ქართულს ენას ხმარობენ. მაგრამ ადვილად შესაძლებელია, რომ იმ ჩვენგან დაშორებულ დროს თაჰგამოსის ოჯახი ერთ საზოგადო ენას — საგონებელია — სომხურს ხმარობდა ¹⁾.

პრის ზეპირგარდმოცემით ამ დროს მხოლოდ ერთი დიდი შემთხვევა მოხდა იკეჰიაში. — ეს იყო ბრძოლა ნებროთთან, სპარსეთის პირველ მფლობელთან (რომელსაც მთელი

ტრაპიზონისა და მუნით წამოსული განელის საშუალ არზრუმისა და ბასსიანისა და ყოველი საზღვარი სამცხე-საათაბაგოისა ვიდრე დიდის სომხეთის საზღვრამდე, მთამდე მასისისა და მთითა საშუალ ერივნისა და საქართველოისა, რომელნიც მიიწვიან ვიდრე მდ. არეზისა. ჩრდილოეთად საზღვრამდე რუსეთისა და მცირე თათართა. საქართვე. ისტორია გვ. 27.

¹⁾ ავტორი ამ დასკვნას ამყარებს მის მიერ გამოცემულ „ქართლის-ცხოვრებაზე“, ხოლო რუმინანცოვის მუზეუმის ქართლის ცხოვრებაში და ზოგიერთ სხვა დედნებში, აი, რას გარდმოგვეცემენ; „აქამომდე ქართლოსიანთა ენა იყო მხოლოდ ქართული, რომელსაც ზრახვიდენ; ხოლო ოდეს შემოკრბეს ესე ურიცხენი ნათესაენი ქართლსა შინა, მაშინ ქართველთაც გარყვნეს ენა თვისი და ამით ყოველთა ნათესავთაგან შეიქმნა ენა მორთული. დიმი ბაქრაძის ისტ. საქართვე. 1889 გვ. 63. შენიშვნა.

დასავლეთ აზრის დაპყრობა სურდა). თარგამოსის თემებმა.¹⁾ ჰაოსის წინამძღოლობით შეერთებულებმა, მოჰკლეს ეს ამაყი ხელმწიფე და გაფანტეს იმის ჯარი 3388 წ. დასაბამიდან სოფლისა, 2120 წ. ქრ. შობამდი.

ამის შემდეგ ქართლის წავიდა თავის სამფლობელოში და დაიწყო ციხის შენება მთაზე, რომელიც მტკვრის სამხრეთ ნაპირზე მდებარეობს იქ, სადაც არაგვი შეერთვის მას. ამ მთას ქართლოსის აქ მყოფობისა გამო დაერქვა სახელად ქართლის მთა, სადაც შემდეგ იყო აწმასი: ხოლო იქ ახლო მომდინარე ღელეს უწოდეს ქართლის-სკეი ე. ი. ქართლის მდინარე. იმ მხარეს კი, სადაც ქართლოსის შეილები დამყარდნ, დაერქვა ქართლი, საქართველო და თვით ერს—ქართველად.

ქართლოსმა აგრეთვე ააგო ორბის-ცისე,²⁾ ახლანდელი სამშვილდე და მტკვრის-ცისე, შემდეგში წოდებული სუნასად და უის-ყაღად იქ, სადაც ხრამი ერთვის მტკვარს³⁾. ქართლოსი დამარხეს ქართლის მთაზე, ხოლო იმის რომელს მხარეზე, ჯერ

1) რუმინაცოვის მუზეუმის ქართლის ცხოვრებით: „... განუყო თარგამოს ქვეყანა და ნათესავი თვისი რვათა მათ გმირთა; ხოლო ქართლოს მისცა უფლება ექვსთა ძმათ ზედა და ჰაოს მეფობდა თავისსა ნაწილსა და ემონავებოდა და აძლედა ხარჯსა მეფესა ასურასტანისასა... და ჰაოს ევედრა ქართლოსსა და სხვათა ძმათა თვისთა, რათა შეეწივნეს მას განთავისუფლებად თვისის ნაწილისა ასურასტანის მოხარკეობისაგან... ხოლო ნებროთ ახდა ერთსა გორსა ზედა ზრახვად ჰაოსისა და ეტყოდა დამორჩილებასავე მისსა... ხოლო ჰაოს რა მიეახლა ნებროთს ღალატით სტყორცნა ისარი და მოკლა ნებროთ“. შეადარე ეს ნათქვამი ბატონი-შვილის თეიმურაზის ისტორიას გვ. 27: „პირველ ნათესავთ-მთავარი ყოველთა ნათესაობათა თვსთა ზედა იყო ქართლო (ესე იგი ქართლოს), მფლობელი ძმათა, ძეთა და ერთა მათთა ზედა და შთამომავლობითა რომლისათვის ქართლოს იწოდებოდა ნათესავთ-მთავართა მთავრად“.

2) ციხე ორბითისა, იგივე ორბეთი არს. ბატონიშვ. თეიმურაზი.

3) მდაბიონნი რუსთავისა ნაგებებს უწოდებენ; აწ დარღვეულ არს იგი. idem.

გამოკვლეული არ არის; იმის სიკვდილის შემდეგ მისმა მეუღლემ ორი ციხე ააგო: „დედა-ციხე“ კახეთში და რიშა, რუსთავი ანუ ბოსტან-ქადაქი მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მტკვრის-ციხის მახლობლად. ქართლოსის შვილები გაჩივს, კუხლს და კასლს დაესახლენ იმ მხარეებში, რომელთაც აქამომდე უწოდებენ გაჩიანს, კუხეთს და კასეთს; ხოლო მათში უფროსმა, მცხეთოსმა ააშენა მცხეთის ციხე იქ, სადაც არაგვი შეერთვის მტკვარს, არმაზის მთის პირ-და-პირ და საილამაც საკუთარი იმის სამფლობელო იწყებოდა არაგვის მარჯვენა ნაპირიდან და იმ მხრიდან, სადაც ახლა ქ. ტფილისი არის სპეჩის ანუ შაჟი ზღვის პირამდი.

მცხეთოსს სამი შვილი ჰყავდა: ოძრასოს, რომელმაც სიმაგრენი ოძრსე ¹⁾ და თუხარისი ააგო მთიან და კლდოვან მხარეში ტასის-კარის ²⁾, ეხლანდელ ბორჯომის ხეობისა და შავი ზღვის შუა; ჯავასოს, წუნდის და არტაანის დამაარსებელი — მტკვრის სათავეს ხეობაში; უფლას, უფლის-ციხის, უჩბნისისა და კასპისა დამფუძნებელი, რომლის საკუთარი სამფლობელო არაგვიდან და არმაზიდან დაწყებული ტასის-კარამდი იყო. მცხეთოსი და იმის საკუთარი შთამომავლობა ითვლებოდა ქართლოსის ნათესავთა მიერ უმთავრეს მამასახლისად ანუ პატრიარქად მთელის ქართლისა.

თუმცა ხშირად ასტყდებოდა დავა და ცილობა მცხეთოსის სხვა და სხვა შთამომავალ გვართა შუა, ისინი მაინც ყოველთვის გარეშე მტრის წინააღმდეგ მცხეთის მამასახლისის წინამძღოლობით შეერთდებოდნენ ხოლმე, და ნადავ ფიცულობდნენ საერთო თავიანთ ნათესავთ-მთავარს, ქართლოსის საფლავს. გარნა შემდეგში მათ დაივიწყეს ერთ არსი ღმერთი და თაყვანს სცემდნენ მზეს, მთვარეს და შვიდ ვარსკვლავს.

რასაკვირველია, ერის ამ ზეპირ-გარდმოცემას ჩვენ ვე-

¹⁾ ეხლანდელი ოცხე (ოძრხზე ანუ აბასტუმანი).

²⁾ ეხლანდელი ტაშის-კარი.

რაფრით ვერ დავამტკიცებთ, მაგრამ ჩვენ დიდს სიმკაცრეს გამოვიჩინოთ, თუ უარვყავით ზოგიერთ იმის ნაამბობთ სინამდვილე, მით უმეტესს, რომ ის არ ეწინააღმდეგება უკვე ცნობილთა და დამტკიცებულთ ფაქტებსა.

ქართლოსის მოდგმის დამკვიდრების შემდეგ ალექსანდრე მაკედონელის კავკასიაში შემოსვლამდე ათას ხუთასზე მეტმა წელმა განვლო და ამ დროს ისტორიკოსები თითქმის სრულიად არ იხსენიებენ არც ივერიელებს და არც მათ მხარეს. ამბობენ, რომ 3801 წ. დასაბამიდან, 1647 წ. ქრ. შობამდი თარგამოსის თემნი შეესიენ საზარებს, რომელნიც კავკასიის ჩრდილოეთით ცხოვრობდენ და ააოხრეს ისინი. თავის მხრით საზარებმაც, როგორც კი წამოიკეთეს ამ საშინელ დარბევის შემდეგ, არ დაიგვიანეს ზედ დაცემა კავკასიის აქეთა მხარეზედ; გაძარცვეს და ტყვედ წაიყვანეს აქეთა მხარის მკვიდრნი, აიღეს ყველა ციხეები ერიშით, გარდა შიდა-ქართლისა, რომელნიც მდ. მტკვრის და ეგრისის ჩრდილოეთით მდებარეობდენ; დასასრულ—დაადგეს ამ მხარეს ხარკი, რის გარდახდევინება მით უმეტეს უადვილდებოდათ მათ, რომ ორივე გზა, მიმავალი სამხრეთისაკენ, კარგად შეისწავლეს: დაწილანისა მდ. არაგვის დაყოფებით და დარუბანდისა კასპიის ზღვის ნაპირად. პირველ შემოსევის დროს საზარების მფლობელის ერთმა მხლებელმა, ვინმე უობოსმა ¹⁾, საჩუქრად მიიღო ყველა ტყვეები, წარტაცებულნი ქართლიდან და სომხეთიდან (ჩრდილოეთ იმის ნაწილიდან) და დაესახლა ერთად იმათთან იმ ხეობებში, რომელნიც უმთავრეს კავკასიის ქედის შუა მდ. ლომეკის ანუ თერგის დასავლეთით მდებარეობენ. ეს უობოს შეიქნა დამარსებელი და ბატონი იმ ერისა, რომელიც იმის სახელით შემდეგში წოდებული იქნა *აჰსუბად*, ანუ *ასუბად*, ვინაიდან იმ მხარეს, სადაც ისინი ცხოვრობენ, ქართულად ოსეთი ჰქვიან. ეს

¹⁾ თეიმურაზით „ობოს“.

თქმულება მით უფრო დასაჯერებელია, რომ ოსურნი ენა სპანსოული ენიდამ არის წარმომდგარი და სომხურთან ერთი ფესვისა არის.

ამბობენ აგრეთვე, რომ ფერუდინმა ¹⁾, სპანსეთის მეფემ ფილადანის დინასტიიდან, დაიპყრა კავკასიის მთების სამხრეთით მდებარე მხარე, დაადეა მას ხარკი და თავისი ერისთავები ე. ი. მმართველები დააყენა. ერთმა ამ ერისთავთაგანმა ანდამოსმა ²⁾ ყველა ხაზარები ქართველად განდევნა, დარუბანდს ცისე აავო, მცხეთა გაამაგრა, ანდამოსს ქვიტკირის გალავანი შემოაგლო და პირველად მან ასწავლა ქართველებს ამ გვარი შენობის აგება. ეს მოხდა დაახლოვებით 3901 წ. დასაბამიდამ, 1607 წ. ქრ. შობის წინეთ. ფერუდინის სიკვდილის შემდეგ სპანსეთში არეულობა მოხდა და ქართველებს ამ დროს მოახერხეს სპანსელებისგან განთავისუფლება და მეოთხე იმათგან დადგენილი კრისთავი მოჰკლეს. ხოლო ის მხარე, რომელიც მდ. კავსისის ე. ი. კანკურის იქით მდებარეობდა, დარჩა ისევ ბერძნების მფლობელობაში და ჰერეთი—სპანსელების ხელში.

რასაკვირელია, ამ ძველ დროის ამბავებში ყოველთვის ვერ ვიხელომძღვანელებთ სპანსოული ისტორიის ჩვენებით, მაგრამ ძლიერ დასაჯერებელია, რომ სპანსეთის მეფენი მაშინაც ცდილობდნენ დაეპყრათ მშვენიერნი და ნაყოფიერნი ხეობანი, კავკასიის მთების ძირში მდებარენი, და აგრეთვე ისიც, რომ აქ დასახლებულნი სუსტნი მკვიდრნი ყოველთვის ვერ ახერხებდნენ თავის დამოუკიდებლობის დაცვას მძლავრი ჩრდილოეთის და სამხრეთის მეზობლებთაგან.

ხოლო ამ დროსვე ბერძნების შემოსვლა შავი ზღვის ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთის ნაპირზე აიხსნება შემდეგის სანახევროდ ზღაპრულის ნაამბობით: ზებირ-გადმოცემა გვიამბობს,

¹⁾ ქართლის ცხოვრებით აფრიღონ, თეიმურაზი აფრიღონ, ფრიღინ.

²⁾ ქ. ცხ.—ებით არღამ.

ვითომც ეკვიპტის მეფემ სესოსტრის დიდმა დაიპყრა მთელი ზღვის პირად მდებარე აზია, ხმელეთით და ზღვით, და თავისი ჯარი თვით შეიყვანა კოლხიდაში (სამეგრელოს ძველი კლასიკური სახელია), და იქ ახალშენებიც დააფუძნა. ამ უამსვე ბერძნები გამოელაშქრენ კოლხიდაში, რის საბაბად ვითომც ოქროს მატყლოვანი ვერძი იყო, წარმოტაცებული ელლადი დამ ვინმე ფრაქსის მიერ, რომელიც გარდმოიხვეწა თესისაფიდაძე ბერძნების წინამძღოლმა, ასოანმა მისანის ძეგეას¹⁾ შემწეობით ხელთ იპყრა საწმისი და თანამოგზაურებითურთ (არგონავტები) წავიდენ ზღვით ჩრდილოეთისაკენ. აქ ზღვის პირად მან რაოდენიმე ახალშენები დააარსა — სახელდობრ: დიოსკურსია, ეხლანდელი ისკურსია, ისგაურს, ისკურსიკ სოხუმის ციხის მახლობლად. რასაკვირელია, ანგოანავტების მოგზაურობა, მომხდარი დაახლოვებით 1200 წ. ქრ. შობამდი, დაწვლილებით არ არის გამორკვეული; მაგრამ, როდესაც ჩვენ კასტასკე, რომლითაც ბერძნების გმირებს გაუვლიათ, განვიხილავთ მდინარეებს და ადგილებს, რომელნიც თანამედროენი და მერმინდელნი კლასიკურ პოეტების ლექსებში იხსენებიან, უნებლიეთ გვებადება აზრი, რომ აღნიშნულ დროს ბერძნებმა დაათვალიერეს კოლხიდა ან ომის და ან სააღებ-მიცემო მიზნით და იწყეს მტკიცედ გამაგრება ევკსინის პონტის²⁾ ჩრდილოეთ მხარეზე. ეს სრულიად კმარა გასამართლებელად შემოხსენებული ზებირგარდმოცემისა, რომელიც როგორც ქართველს, ისე ბერძნებს შორის აქამომდე დაცულია.

3993 წ. დასაბამიდან სოფლისა სპასეთის მეფემ, ქეკაპუსის³⁾, ქაიანის დინასტიის შთამომავალმა, დაემკვიდრა რა თავისი

1) თეიმურაზით მედია.

2) შავი ზღვის.

3) ქეკაპოს ქ. ცხ.-ებით, ქეკაოზ, (ქეპაოს ვ. მეფ. ქ. ც-ბ.) თეიმურაზით, დომ. ბაქრაძით ქეკაპოს — ლეკეთში მგრძობლისაგან დაბრმავებული — არის ქაი-კაოსი ანუ ქიასკარი, (ციასკარი) რომელიც ცხოვრობდა მე-VII საუკ. ქრ. შ. წ. საქ. ისტ. გვ. 68.

ვის ტახტზე, ხელახლავ დაიპყრა კავკასიის მხარეები; მან აგრეთვე გაილაშქრა ლეკებსე და, შემდეგ რაოდენიმე წლისა, აღმო სავლეთის თურქებსე, მაგრამ იმათგან იძლია. ამის მიმხედველნი თარგამოსის თემნი აღუდგენ მას და განთავისუფლდენ სპარსეთის დამოკიდებულებისაგან. ქეკავოსის შემოიკრიბა ღონე და დაამარცხა თარგამოსიანები, რომელთაც ისარგებლეს, დაახლოვებით 4084 წ. დასაბამიდან სოფლისა, მტრის დაუძლეუ რებით, განდევნეს ის და დაიცივეს თავის დამოუკიდებლობა.

შემდეგ ამისა რაოდენიმე საუკუნემ განვლო, ხოლო ჩვენ ამა ჟამისა დაწვლილებით და დროს აღნუსხვით არ ვიცით, რა მოხდა საქართველოში. აქამომდე დაცული „ქართლის ცხოვრება“ მოგვითხრობს გარდმოსახლებულებზე, რომელნიც სხვა და სხვა ქვეყნიდან შემოვიდენ ამიერ კავკასიაში, დაარსეს ქალაქები და სიმაგრეები და შეიქნენ მამა მთავრებად ეხლანდელ მძლავრ გვარებისა.

ქართლის მატთანე მოგვითხრობს, რომ სპარსეთის მეფის ქეკავოს შვილის ქაისოსროს დროს რაოდენიმე თურქებს¹⁾ ოჯახი, დევნილი ამა მეფისაგან კასპათს ზღვით და მდ. მტკვრის აუღლებით ავიდენ ქართველების დედა-ქალაქამდენ, მცხეთამდი, შეევედრენ მამასაჰისას დასახლებლად ადგილის მიცემაზე და აღუთქვეს ქართველებს თავის მკერდით დაცვა სპარსელების მტრობისაგან. მათი თხოვნა შეწყნარებულ იქნა და ამ გვარად ისინი დაესახლენ და სიმაგრეები აიშენეს სარკინეს²⁾ ძღვიმეებში, მცხეთის დასავლეთისაკენ. მეორე თქმულებით ეს გარდმოსახლებულნი თურქები კი არა, არამედ უფლისწულები ყოფილან ჩინეთის სამეფო გვარისა ჯენ-ზაკურისა. ისინი დიდის ჯარით შემოვიდნენ ქართლში ჩრდილოეთით დაჩაღასის კარით და

¹⁾ ბუნთურქნი ნათესავნი სასტიკნი. მოქცევაჲ ქართლისაჲ. სამ. ისტ. ხრონ. ექ. თაყაიშვილისა გვ. 1.

²⁾ ციხე-დიდი სარკინისა ძეგვის მახლობლად ხევში მდებარებს; ნანგრევი მისი ეხლაც მოჩანს. ხრონიკებო ყორდანიასი გვ. 11. შენიშვა 14.

ითხოვდენ აგრეთვე თავშესაფარს და დასასახლებლად ადგილს იმავე პირობითა, როგორც თურქნი. მამასახლისი დაეკითხა ხალხს და იმის თანახმობით მისცა მათ ოჯახთის-ცისკე, ეხლანდელი სამსუილდე, რომელშიაც ისინი დაესახლენ ოჯახეანას ანუ ჯამბაკურ ოჯახეანის წოდებით. ორბელიანები შეიქნენ საქართველში შემდეგ მეფისა პირველი თავადები. როდის მოხდა ეს შესანიშნავი ამბავი, ყოვლად შეუძლებელია გარდაწყვეტით ვუჩვენოთ; ჩვენ ვიცით მხოლოდ მატეანადან, რომ ის იყო დაახლოვებით ათასი წლის წ. ქრ. შ.

ვიცით აგრეთვე, რომ ისრაელის სამეფოს დამხობილად სალმასახლის მიერ 821 წ. ქრ. შ. წ. და იერუსალიმის აღების შემდეგ ნახუქოდონის მიერ 607 ¹⁾ ქ. შ. წ. დიდი რიცხვი ებრაელებისა ტყვედ წაიყვანეს ასსურეთის ჩრდილოეთის ნაწილში. იმათგანი ზოგი მიდიაში, ეხლანდელ ადრეპოპოპოში და ზოგი ექვსინის პონტის სამხრეთ ნაპირებზე ე. ი. გურიაში დაესახლა. ამ უსაცილო, ყველასაგან მიღებულ ფაქტისაგან, უეჭველად წარმოსდგა ეს ისრაელების განმრავლება, რომელსაც ვპოვებთ ეხლა დასავლეთ საქართველოში. ქართულ ზეპირგადმოცემით რაოდენმე ებრაელი მცხეთის პირდაპირ, არაგვის გაღმა მხარეში, დაემკვიდრა და ქართლის მამასახლისის ქვეშევრდომობა მიიღო, რისგამო ამ მხარეს უწოდეს სუჩვი ე. ი. მოხარკე მხარე ²⁾). სპარსეთის ჩრდილოეთ მხარეში ებრაელების დასახლებას მოჰყვა აგრეთვე შესამჩნევი ბედი სომხეთისათვის და საქართველოსათვის. როდესაც ისრაელები ასსურეთში მივიდნენ, სომხეთის მეფემ სჩადქემ იმათ დამპყრობელს ერთი

1) მსოფლიო ისტორიაში იერუსალიმის აღების დროს—ნახუქოდონის ორის მიერ ანუ როგორც ნამდვილ ტექსტში, უსრედ წოდებულთ ლურსმულ ანუ სოლის გვარ წარწერებში, მას უწოდებენ ნახუ-ქუდურ-უსსურად, რაც ნიშნავს „ნაბო—დაიცევ გვირგვინი,“—უჩვენებენ 587 წ. ქრ. შ. წ. და არა 607, როგორც ავტორი სწერს.

2) იხილეთ რექტორით ხერკი არის საგურამო.

ისრაელი შამხათი გამოსთხოვა, მიიღო იგი დიდის წყალობით და მიუბოძა მას თარხნობა და სპეცის მამულები მაზრაში, რომელიც საზღვრავს სამეგრელოს და სამცხეს. ამ შამხათის სახელეულობა ძლიერ გამრავლდა სომხეთში და ამის შთამომავალი იყო ვინმე ბაგრატი, რომლის სახელით შამხათის მთელი შთამოება იწოდებოდა. ესენი იყვენ დიდებულნი ბაგრატიანი, რომელნიც სომხეთში მეფის შემდეგ პირველ გვარს წარმოადგენდენ და რომელნიც შემდეგში სომხეთის და საქართველოს ტახტზე ავიდნენ. ეს ბაგრატილების გვარი ჩვენ დრომდე არსებობს და ქვეყნიერებაზე ყველაზე უფრო ძველი სამეფო დინასტიას წარმოადგენს. ეს უსაცოლო ფაქტია, დამტკიცებული მრავლის ეჭვ-მიუტანელ საბუთებით, კრიტიკულად განხილული და შემოწმებული.

ამ ეპოქაში ივერია ხან სპარსეთის დამოკიდებულების ქვეშ იმყოფებოდა და ხან განთავისუფლდებოდა მათგან. ამიტომაც მოგვიტხრობენ, რომ სპარსეთის მეფემ კაიხანის გვარისა შთამომავალმა სპანდატ-ჩკაღმა ე. ი. ფოლადიანმა ხელახლად იმის დამორჩილება განიზრახა, მაგრამ თავისი ძალ-ღონე უნდა მოეხმარა მემბოხე აღმოსავლეთის თურქების წინააღმდეგ, რომელთაც ის კიდევ მოკლეს. იმის შვილმა ხაჰანს, რომელიც უთუოდ დასავლეთის ისტორიკოსების კიაროსი უნდა იყოს, ¹⁾ მთელი აზიის აღმოსავლეთი დაიპყრო და ივერიას ხარკი დაადგა 4978 წ. დასაბამი დამსოფლისა და 530 წ. ქრ. შ. წ. ზემოაღნიშნული დამსხანს, რომ აღექსანდრე მაკედონელის აღმოსავლეთში შემოსევის დაახლოვებულ ეპოქამდე ივერიის ძირითად მკვიდრს შეადგენდენ უმეტესად ქართველები და სომხები, თარგამოსის შთამომავალნი, და რომ ეს მხარე იყო სავანედ მრავალ უცხო ტომთათვის, სახელდობ: სპარსთა, ბერძენთა, ხაზარ-

¹⁾ „ბაჰამან მეფე სპარსთა კიროს ვინა კირ“, ვახუშთი. საქ. ისტ. გვ. 35. კვიროზმა მოიწია ივერიად ადგილთა შინა“. თეიმ. ისტ. გვ. 106.

თა და აგრეთვე ისრაელთა და იუდიანთა ტყვეთათვის. მასე
ზოგნივე ამტკიცებს, რომ ზოგიერთნი ებრაელები, ნახუ-
ქადონის მიერ დატყვევებულნი, დასავლეთ ივერიაში
გარდაიყვანეს და რომ სომხეთის მეფის ჯმჯ დიდის დროს
ვილაც მისდამს მინდობილი ჰქონდა იმათზე ზედამხედვე-
ლობა 150 წ. ქ. შ. წ., როდესაც ის დაინიშნა ამ ადგილზე.

ამ გვარ ტომთა შერევნას, რასაკვირველია, რაოდენადმე
ექნებოდა გავლენა ქართველების ზნეზე, სჯულზე და ენაზე.
ლიახაც, თუ ზეპირგარდმოცემას ვერწმუნეთ, მაშინ ივერიაში
ექვს ენაზე ლაპარაკობდენ,—სახელდობრ: ივერიულზე, სომხურზე,
სპარსულზე, ასურულზე, ბერძნულზე და ხაზარულზე. როგორც
ამბობენ, ივერიელნი ოდნავ კერპების და ვარსკვლავთ თაყვანის
მკემელნი იყვენ, ქორწინებაში ნათესაობას არავითარ ყურადღე-
ბას არ აქცევდენ და ველურებივით ცხოვრობდენ. ზეპირგარდმო-
ცემა გვიამბობს, რომ ისინი ვითომც შვილებს მსხვერპლად
კერპებს სწირავდენ, რომ ვითომც ისინი კაცის და აგრეთვე
პირუტყვის მძოვრის მჭამლები იყვნო. ამ სამს ფაქტში ჩვენ
შეგვიძლია ვერწმუნოთ მხოლოდ პირველს, ვინაიდან კაცის
მსხვერპლად შეწირვა დასავლეთშიაც მრავალმა ერმა იცოდა,
ხოლო უკანასკნელს ორს ნაამბობს სრულიად ვერ ვეთან-
ხმებით, თუ მხედველობაში ივერიის მიწის ნაყოფიერებას და
განათლებულ ერთა, ბერძნებსა და სპარსთა, მეზობლობას
მივიღებთ¹). უფრო სარწმუნოა ის, რომ ივერიელებმა, ვი-

იხ 102958
18605

1) ბატონიშვილი თეიმურაზი იმის შესახებ, თუ საიდან წარმოს-
დგა ეს უსაფუძვლო ზეპირგარდმოცემა, სწერს: „ეკკლესიისა ჩვენისა
მოდღარნი უძაგებდენ მათ გარდაცვლილთა წინაპართა მათთა და მათსა
ეტყოდეს მრავალთა უწესოთა ქცევათა და არა წმინდათა და მკვდართა
ჭამასა ხორცთა კაცთასა, რათა ამით დაავიწყონ წინაპართა თვისთა კერპთ-
მსახურებისა საქმენი“. თცმ. ისტ. გვ. 54. თეიმურაზი უარყოფს აგრეთ-
ვე ქართლოსიანთა შვილთა მსხვერპლად კერპთა დაკვლისა, idem გვ. 56.
იხ. აგრეთვე თეიმურაზის ახსნა თქმულისა „ქარსნელთა მართებლთა
კოდმანელთა ზუთი მკვდარი“. ერთი სოფელი მეორეს სთხოვდა ნაც-
ვლად თვისა ლაშქრობაში წასვლას და შემდგომში ის სოფელი გავიდოდა
მეორის ნაცვლად „რათა გარდებდა ვალი თვისი და რაოდენაც კაცი ბრძო-
ლასა შინა დააკლდებოდათ მათ, ე. ი. პირის-პირ მტერთ მიერ მოიკვლო-
დეს, ვგოდენი რიცხვი მკვდრისა დაედებოდათ მათ ვალად, რომელთაცა

თ. ბ. ს. - ე. ს. მ. რ. ი. შ. ლ. 2
ბიბლიოთეკა
И. И. И. - ИСТОРИЧЕСКАЯ

თარცა სანახევროდ მთიულმა ხალხმა, შეურაცხყოფისათვის მაგიერის გარდახდა და მტრისათვის სისხლის ზღვევა იცოდენ. ეს ისეთი ზნე-ჩვეულებაა, რომ ვერც ერთს მართებლობას ამდენს ხანს იმის მოსპობა კოჩისკის კუნძულზე და კავკასიის ყველა ტომებში ვერ მოუხერხებია.

მაგიერად წარსულიყენენ იგინი ბრძოლად მტერთა“. „ესე ვითარი ჩვეულება მოთხრობასა შინა გარდასხვაფერსიტყვ ვდა და ითქვა სხვებრ, რათა ქრისტეს სარწმუნოებასა ზედა მოქცეულთა ერთა შეიძულონ ჩვეულებანი და ზნენი წინა-პართა მათთა კერპთ მსახურებისანი „id. გვ. 55. შეადარე აგრეთვე სეხნია ჩხეიძის ნაამბობი ქირმახის ახლოს მომხდარ ომზე ბატონიშვილის ლევანის და ბელუჯთა ხანის შორის, „როდესაც ჩვენმა ყარაულმა გინებით მისცა პასუხი: „მოვიდა რისხვა ღმრთისა თქვენზედაო, მობრძანდა საქართველოს თვალი ლევან, ახლავს ქართველნი ჯარნი კაცის-მკამელნიო“. „შექმნეს ურვა დიდი ბელუჯთა. ეს კი არ იცოდნენ ორმოციოდე კაცი ქართველი გვახლდა, თითო ქათმის შეტმაც არ შეგვეძლო, მაგრამ ჩვენმა ყარაულმა კარგი ტყუილი გამოიყვანა, შეგვექმნა ჩვენ აქ სიცილი. გაიმარჯვა მაშინ ლევანმა“; თეიმურაზის თქმით, „ერნი აზიისანი, სპარსეთისა და უმეტეს უშორესთა ადგილთა მცხოვრებნი, უსწავლელნი და გაუნათლებელნი, რომელნიცა არიან მათ შორის, არა იკვნეულ არიან ამას ზედა, რომელ ქართველთ ნათესავნი არ იყვნენ კაცის მკამელ“ id. გვ. 56. იხ. აგრეთვე ექ. თაყაიშვილის მოსაზრება: „ეს ზნე და ჩვეულებანი, რომელნიც ჩვენი ხრონიკის (ქართლის მოქცევის) სიტყვით ბუნთურქთ ჰქონდათ, ქარძლის ცხოვრების შემდგენს ქართველთათვის მიუთვისებია, რათა ამით დაემცირებინა ქართველების წარმარება და კულტურა ქრისტეს სჯულის მიღებამდე“. სამი ისტორ. ზრ. გვ 2. ქართლის მოქცევა მოიხსენიებს ბუნთურქთ ანუ თურქთ შემდეგის სიტყვებით, რომელნიც მემატიანეს ქართველებზე გარდმოუტანია. „სასტიკი ბუნთურქნი... იებოსელთა ნათესავნი იყვნენ, ყოველსა კორციელსა სჭამდენ, და სამარე მათი არ იყო, მკვდარსა შესჭამდეს“.

აქვე საჭიროდ ვრაცხთ დაფურთოთ ბ. ექ. თაყაიშვილის კრიტიკული განხილვა შესახებ ვახტანგ მეფის „ქ.-ცხ.“ რედაქციისა, რომელიც ზემოთ გაკვრით მოვიხსენიეთ. ბ. თაყაიშვილის გამოკვლევით „სუმბატის ისტორიის შექსოვა და შეკერება ქ.-ცხ. ტექსტისათვის ვახტანგ VI რედაქციას ეკუთვნის“. — ვახტანგის რედაქციას ახლად შეუტანია ქ.-ცხ.-ში: 1) ვრცელი ისტორია იესო ქრისტეს კვარძის მცხეთაში მოტანისა; 2) ღმრთის-მშობლისადმი წილად ხდომა საქართველოს ქვეყნის მოქცევისა და ანდრია მოციქულის მოწვევა და ქადაგება საქართველოში; 3) ცხოვრება მურვანოზისა ანუ წმ. პეტრესი; 4) ცხოვრება ათორმეტთა სირიელთა მამათა; 5) დადგენილება მეექვსე მსოფლიო კრებისა ქართველ კათალიკოსების სამწყსოს და მოუკიდებლობის შესახებ...; 6) ქრონოლოგიური ცნობები ტაოელ ბაგრატიონებთ შესახებ...; 7) მოთხრობა დავით კურატ პალატის მიერ ბარდასკლეროსის დამარცხებისა... 8) მოთხრობა და ცნობები სიმონ და

რაც შეეხება ენას, რომელზედაც ეხლანდელი ივერთელნი ლაპარაკობენ, მისი ფესვი რომ გავსინჯოთ, ჩვენ დავრწმუნდებით, რომ იგი ყოველის ეჭვის მიუტანელად ესრედ წოდებულ ინდო-ევროპიულ ენების გვარს ეკუთვნის, ე. ი., რომ უფრო გადაჭრით ვთქვათ, იგი მონათესავეა სომხურის და ძველ სპარსულ ენებისა და ერთად იმათთან დაკავშირებულია ძველ ინდიურ ანუ სანსკრიტულ ენასთან; ხოლო ამ ენებისაგან ერთი თვისუბით განირჩევა: ქართული მიმღეობა, როგორც სემიტური, ნიჰდაგ ასოთი მ-იწყება. ¹⁾

მელქისაძე კათალიკოსების შესახებ ბაგრატ III, გიორგი I და ბაგრატ IV დროს; 9) მცხეთის გუჯარი 1040 წ. 10) მოთხრობა, თუ როგორ იწახულა გიორგი მთაწმინდელმა კოსტანტინეპოლში ბაგრატ IV და მარიამ დედოფალი... 11) ცნობები ბაგრატის ასულის მართას გავზავნის შესახებ საბერძნეთში... 12) ვახტანგის რედაქციას ეკუთვნის უეჭველად ზოგიერთი სიტყვები და ფრაზები, რომელნიც უძველეს ვარიანტებში არ მოიპოვებიან "... ნახე აგრეთვე მისივეახალი ვარიანტი ნინოს ცხოვრებისა, გვ. X—XIV, XX, XXIV, LV შენ. I. LVII შენ. I.

¹⁾ ავტორის აზრი შესახებ ადგილისა, რომელიც ქართულ ენას უჭირავს ენების კლასიფიკაციაში, ერთობ გადაჭრით წარმოთქმულია. ეს აზრი პირველად ფილოსოფოსის ლეიბნიციის მიერ წარმოთქმული და შემდეგ პროფესორის ბოპპისაგან აღსარებული, ჩვენი თანამედროვე წარჩინებულ ლინგვისტების მიერ შეწყნარებული არ არის. ზოგნი, როგორც სახელგანთქმული მაქს მიულერი, ჩვენს ენას იმის იდიომებითურთ მიაკუთნებენ თურანის ენათა გვარსა, სხვანი კი როგორც კლაროტი, შლეიხერი, პოტტი, ბიურნუფი, ფრ. მიულერი გატტერიასი და სხვანი ევროპის წარჩინებულნი მეცნიერნი მას განსაკუთრებულს გვარად რაცხვენ. გატტერიასის სიტყვით, „მომეტებული ნაწილი ქართულთა სახელ-არსებითთა და ყველა მის ფესვთა ეკუთვნიან განსაკუთრებითს გვარსა, რომელსაც ჩვენ ვუწოდებთ ქართულ გვარად. თუ მომეტებული ნაწილი ამ სიტყვებისა იპოება სომხურ ენაში, ეს იმას ამტკიცებს, რომ იგინი სომხურს ენას შეუთვისებია ქართულის ენიდამ, რომელიც დიან გავრცელებული უნდა ყოფილიყო დიდს სომხეთში, ვიდრე არიელების შემოსევამდე“. ეს აზრი ჩვენ ჭეშმარიტებასთან უფრო დაახლოვებულად მიგვაჩნია. ამ სამს მიმართულებას, რომელიც შესახებ ქართულის ენისა ენათ მეცნიერებაში არსებობს, ჩვენ კიდევ უნდა დაუშმატოთ მეოთხე მოსაზრება, წარმოთქმული არხეოლოგის ბაიერნის და არმენისტის ნ. მარის მიერ. პირველი, ცნობილი ვითარცა სამთავროს მონოლიტების და სასაფლაოს ამომთხრელი, სამწუხაროდ ლინგვისტიკაშიაც ჩაერია და ქართველები თავის გამოკვლევით სემიტების მოდგმას მიაწერა. იმის უფიცობა და უმეცრება ლინგვისტიკაში აშკარად დაანახა ქვეყანას კავკასიის

დასავლეთის ისტორიკოსები არა ვითარ ცნობებს არ გვაძლევენ შესახებ იმისა, თუ ალექსანდრე მაკედონელმა დაიპყრა თვით ივერია, და ან თუ იყო ივერიაში ეს მთელი აზიის დამპყრობელი. ერთად ერთი კვინტ-ჰერცეუსი მოიხსენიებს, — ისიც გაკვირით, — სომხეთს, როდესაც ის მაკედონელების მიერ დაპყრობილს ქვეყნებს ჩამოთვლის. ივერიაზე კი სრულად არას ამბობენ, თუ ჩვენ არ ჩავთვლით ერთს სომხურს წიგნს „ალექსანდრეს ცხოვრებას“ და ქართულს მატიანეს. ჩვენთვის ესეც საკმაოა, ვინაიდან თვით ალექსანდრეს ანუ რომელიმე იმის სარდლის შემოსევა სრულიად არ ეწინააღმდეგება მას, რაც ჩვენ

ეტნოგრაფიის, გეოგრაფიის და დადესტინის ენების წარჩინებულმა მცოდნემ, აწ განსვენებულმა ლ. ზაგურსკიმ. საოხუჯო კილოთი მან სასაცილოდ აიგდო ბაიერნი, რომელსაც დასამტკიცებლად თავის აზრისა, — ქართველების სემიტებიდამ შთამომავლობისა — სხვათა შორის, შემდეგი უმგვანო მაგალითი მოჰყავდა: ქართული ლექსი თარხანი წარმოსდგებოა ებრაულის სახელიდამ თარ-დამ, რომელიც აბრაამის მამას ჰქვიოდაო და ხან-დამ, სპარსული წოდებიდამ. — გამოდიოდა, რომ ვიღაც თარს სპარსელებისგან ხან-ის მაღალი წოდება მიუღია. მაშინ როდესაც ჩვენ ვიცით, რომ თარხანი თურქული სიტყვაა, სელჯუკთაგან სპარსეთში შემოტანილი და ნიშნავს ხარჯის და დამოკიდებულებისაგან თავისუფალს. — ბ. ნ. მარმაც, ახალგაზდა არმენისტმა, ამ ნაირივე აზრი ქართველების სემიტურ შთამომავლობაზე გაზ. „ივერიაში“ სრულიად დაუსაბუთებლად წარმოიტყვა. ეს ხმა გარვეკლდა და ამ ბოლოს დროს, ჩვენდა განსაკვიფრებლად, ჩვენ იგივე აზრი პროფესორის კრასნოვის (სვანეთში მოგზაურობის აღწერაში), Недѣля-ში ვიპოვეთ. ამ ნაირივე მსუბუქი მსჯელობა გამოიჩინა აფხაზურ ენაზე თავის „ისტორიულ-ფილოლოგიურ გამოკვლევაში“ ბ. გ. წერეთელმა, როდესაც ის ამტკიცებდა, რომ „აფხაზური ენა საკუთრად ქართველთა, ტომის ენებს უნდა ეკუთვნოდესო“. ჩვენ სრულიად ვეთანხმებით ბ. ა. ცაგარელის მოსაზრებას, რომ ჯერ ადრე არის დასკვნა, სანამ ქართული ენა შტოებითურთ (დიალექტებით, იდიომებით და კილოებით) ყოველის მხრით შესწავლული არ არის. ნამდვილი და სამეცნიერო საშუალება ამ ცილობის მოსასპობლად, რომელიც არსებობს აგერ ერთი საუკუნე ნახევარია, არის გულდადებით და ყოველის მხრით გამოკვლევა, — წინააღმდეგ აჩემებულის თვისების მიუხედავად, — ქართულის ენისა (განსაკუთრებით მის ფონეტიკისა) და მის მონათესავე იდიომებისა, — შვედურისა, ჰინდურისა და სვანურისა — და აღდგენა შედარებისა და დედუქციის გზით ძველის ძველ ივერიულ ენისა, რომელიც საფუძვლად დასდებია ქართულ დარგის ხსენებულს ენებს. А. Цагарели, о грамматической литературѣ грузинскаго языка.

ვიცით ამ დროის მომხდარ ამბავზედ სარწმუნო წყაროებიდამ და ჩვენც შეგვიძლია ჭეშმარიტად ვიცნოთ ქართველების და სომხების ნაამბობი. აწბელის გამარჯვების შემდეგ ალექსანდრე უეჭველად დაედევნა დაწილის სპარსეთის ჩრდილოეთ მხარეებში და იძულებული შეიქნა სომხეთი და შემდეგ ივერია დაეპყრა გვიმტკიცებენ, რომ ამ უკანასკნელში მან ექვსი თვის განმავლობაში შესძლო დაპყრობა ყველა სიმაგრეებისა გარდა თუხარისისა ¹⁾ და მტკვრის-ციხისა. სარკინეთში მცხოვრები თურქები არ დაემორჩილენ და წინააღმდეგობა აღმოუჩინეს მაკედონელებს, რომელთაც ამის გამო სარკინეთის იერიშით ალება განიზრახეს. ხოლო მკვიდრთ მალულად გათხარეს რბილი კლდე, რომელშიაც ქალაქი იყო გამოქვაბული და მთებში გაიქცენ. ამას შემდეგ მაკედონელებმა მთელი მხარე დაიფლეს, ყველა უცხო ტომები ამოსწყვიტეს, მათი ცოლ-შვილები ტყვედ წარიტაცეს და მარტო ადგილობრივი მკვიდრნი, ქართლოსის შთამომავალნი შეაწყნარეს ²⁾.

1) კლარჯეთში.

2) თუმცა ავტორს შესაძლებლად მიაჩნია საქართველოს დაპყრობა არბელის ომის შემდეგ ალექსანდრე დიდის მიერ, თუმცა დიმ. ბაქრაძეც ამბობს, რომ „შესაძლებლად მიგვაჩნია საქართველოს დაჭერა არა თვით ალექსანდრეს მიერ, არამედ იმის ჯარისაგან,“ თუმცა ბ. გ. წერეთელიც გვარწმუნებს, რომ ალექსანდრე საქართველოში შემოვიდაო, —რის დასამტკიცებლად მას მოჰყავს ის, რომ ახალციხის ახლოს ახლაც არის ერთი მთა, რომელსაც „კუროს-თავი“ ჰქვიაო, რაც ბერძნულად ბუკეფალს ანუ ბუკეფალს, ალექსანდრეს საყვარლის ცხენის სახელს ნიშნავს—ვინაიდან სწორედ ამ ადგილს ეს ბუკეფალი მოუკლესო, —მაგრამ ჩვენ უფრო სარწმუნოდ მიგვაჩნია თანამედროვე გერმანიის ისტორიკების გამოკვლევა, რომელშიაც ისინი ხსნიან კვინტ—კურციუსის და სხვა არა სარწმუნო მწერლების თქმულებას მით, რომ მათ მიერ მოხსენებული კავკასიის მთა, ალექსანდრესაგან გარდავლილი ბაქტრიანს და არიანს შორის მდებარე ქედი იყო, იმ დროს კავკაზად წოდებული და არა ჩვენი კავკასიის მთა.

ალექსანდრემ ივერიის მმართველად დაადგინა ვინმე პატრიკი აზონი ასი ათასი ბერძნის ჯარით ¹⁾ და დაუბარა მას გავრცელება ამ მხარეში მზისა, მთვარისა და ხუთთა ვარსკვლავთა თაყვანის ცემისა, თითონ კი გაბრუნდა. ცოტა ხნის შემდეგ აზონმა დაანგრია მცხეთა და შესავალ გზების დასაცველად დასტევა ქართლში მხოლოდ ოთხი ციხე-სიმაგრე: იმათგან პირველი იყო არმაზის ციხე, მეორე—არმაზის მთის ბოლოს, მესამე—მცხეთის მაზრის შესავალში და მეოთხე—მცხეთის დასავლეთისკენ. მანვე დაიპყრა მთელი საქართველო მდ. ბერდუჯხამდე და სპერის ზღვამდე და სამეგრელო, და ამასთანავე ოსებს და ლეკებს ხარკი დაადვა.

ალექსანდრეს სიკვდილის შემდეგ 324 წ. ²⁾ ქრ. შ. წ. აზონმა მიუხედავად იმის ბრძანებისა ივერიაში კერპთაყვანის მკემლობა შემოიღო და გაწის და გაიმის კერპები ააგო; მან დაიწყო აგრეთვე მკვიდრთა შევიწროება და ბრძანება გასცა დაეხოცნათ ქართველები, რომელნიც სიმხნით და ვაჟკაცობით შესამჩნევნი იყვნენ.

იმ დროს მცხეთაში ცხოვრობდა ფაწნაოზი, მცხეთოსის შვილის, უფლოსის ჩამომავალი, რომლის დედა ისპანელი ქალი იყო. ბიძა მისი სამაჩ, მცხეთის მამასახლისი, მაკედონელებმა მცხეთის აღების დროს მოჰკლეს; ფაწნაოზი კი, სამი წლის ყმაწვილი, დედამ გადაარჩინა და კავკასიის მთებში შეხიზნა. როცა ის სამშობლოში დაბრუნდა, ნადირობაში სიმარდით და ცხოვრებაში სიბრძნით თავი გამოიჩინა და აზონსაც გააცნო

¹⁾ დავით რეკტორი თავის ეგზეგლიაზე ვახუშტის ისტორიისა სამართლიანად მიაწერს: „ვიდრე ათასნი. ხოლო სხვასა ქართლის მცირეს მატანესა შინა სწერს მეთრონიე ქართლისავე ბერძენთ ორასისა მხედრისა დატეევბასა ქართლად აზონითურთ, რომელიც ესე უკვე უფრო ჭეშმარიტ არს ორასისა მხედრისა დატეევბა“. ამ რიცხვსავე უჩვენებს დავით ბატონიშვილი თავის საქართველოს ისტორიაში.

²⁾ მსოფლიო ისტორიაში ალექსანდრე დიდის სიკვდილის წელს უჩვენებენ 323 წ. და არა 324 წ.

თავი. დედა მისი მუდამ ემუდარებოდა მას, რომ მაკედონელის მმართველის წინაშე მას თავი არ ეჩინა თავის ხასიათით და ნიჭიერებით.

ერთხელ ეხლანდელ ტფილისის მახლობლად კლდეებში, სადაც ის ირმებზე ნადირობდა, მას გზა დაებნა და იძულებული იყო ღამე კლდის ძირში გაეთენებინა; დილით რომ გამოიღვიძა, მან დაინახა გამოქვაბული, რომლის კარები ქვით ამოშენებული იყო და შიგ თურმე ვერცხლის და ოქროს მრავალი სიმდიდრე ინახებოდა. დედის და დის დახმარებით მან ხუთ ღამის განმავლობაში ყველა ეს საუნჯე გარდმოიხიდა და ეს ამბავი აუწყა ქუჩს, ეგრისის ერისთავს, რომელსაც განუზიარა მან ნაპოვნი საუნჯე. თათბირის შემდეგ ქუჩთან, ფაჩნაჯაშმა ოსებში და ლეკებში ჯარები შეკრიბა, როცა აზონზე თავდასხმა გადაწყვიტა, და, ბერძნების განდევნის შემდეგ, სურდა მთელი ივერიის მეფედ აღეარნა თავი. ეს მოხდა 5206 წ. დასაბ. სოფლისა და 22 წ. ალექსანდრე დიდის სიკვდილის შემდეგ. მოკავშირე საშველ რაზმით და ეგრისელ დიდძალ ჯარით მან ისე შეაშინა ბერძნები, რომ იმათგან ათასიოდე შემოიერთა. მთელი ივერია აღელდა. ფაჩნაჯაშმა აიღო მცხეთა და ოთხი ქართლის ციხე-სიმაკრეები და დესპანი გაუგზავნა სირიის მეფეს ანტაოქს (სელევკ-ნიკატორს); რომელმაც მას გვირგვინი მიუბოძა და ბრძანება გასცა, რომ ყველა იმის (ანტიოქის) ქვეშევრდომნი მიშველებოდნენ ფაჩნაჯაშს. მაშინ აზონი კლავჯეთის მხარეში გაიქცა.

შემდეგ წელში აზონი წინააღმდეგა ფაჩნაჯაშს, რომელმაც ქართველ მხედრობის გარდა მეგრელები და ოსები შეკრიბა და რომელსაც თანახმად სირიის მეფის ბრძანებისა სომხის ჯარიც მიეშველა და ქაჯთა-ქალაქს, აწინდელ არტანს მიაღდა. აქ მომხდარ სასტიკ ომში ბერძნები დამარცხდნენ და თვით აზონიც ომის ველზე მოიკლა. მაშინ ფაჩნაჯაშს მოსაზღვრე საბერძნეთი ანძანძორამდი და ეკლეციის მხარე მდ.

ეფერათის და ლიკის ¹⁾ სათავეებში დაიპყრა და კლარჯეთით დაბრუნდა მცხეთას გამარჯვებული და დიდძალი დავლით გაძლიერებული. ბერძნებს მხოლოდ მდ. ეგრის ანუ ენგურის იქითი მხარეა დარჩათ; ხოლო მთელი ივერია და სამეგრელო ფარნავაზმა დაიპყრა და იგი მეფედ აღსარებულ იქმნა. ²⁾

¹⁾ ლიკი ანუ ლიკოს ყიზილ-ირმაკია, აწინდელ განდერნის მახლობლად, სადაც შემდეგში ნიკოპოლოსი გააშენეს Mommsen. Hist Rom. t. VI.

²⁾ ქართლის მოქცევის ხრონიკით აზოჯ, რომელიც უდრის ქ. ცხ—რების აზონს, ყოფილა ძე არან ქართველთა მეფისა. ეს ხრონიკა პირველ მეფედ არანს, მეორეს აზოჯს, ძეს არანისას და მესამედ ფარნავაზს იხსენიებს. ხოლო არან ქართლის მეფე ყოფილა და არა „ტომით ბერძენი ძე იარედისისი“, როგორც ქარ. ცხ—ება გარდმოგვცემს მას. აქ მოგვყავს ბ. თ. უორდანიას მოსაზრება, ამ ახალ წყაროს აღმოჩენის შემდეგ გამოთქმული, ქართლში მეფობის დამყარების თაობაზე: სჩანს, რომ მცხეთა ყოფილა ცალკე სამეფო ანუ სამამასახლისო: ხოლო ქართლი სხვა სამეფო ანუ სამამასახლისო. ქართლის მეფემ ანუ მამასახლისმა აზომ, ძემან არან ქართლის მამასახლისისამან, ბერძნების მხარე დაიჭირა, უშველა მათ მცხეთის აღებაში და ამის სანუქჟოდ მაკედონელმა მეფემ, გარდაადგო რა მცხეთის მამასახლისი სამარა, აზოს მისცა მცხეთა და დაუმორჩილა მასვე ყველა მწკრილ-მწვრილნი ტომნი ქართველთ ერისა. ამ ნაირად ბერძნებმა პირველად შეადგინეს ერთი სახელმწიფო ქართველთ ტომისაგან და დააყენეს აზო მეფედ. ამას შემდეგ აზომ გარდმოასახლა ქართლიდამ მცხეთას (მცხეთა იყო ნაწილი სარკინეთისა) თვისნი ნათესაენი და, კერპთმახურთ ჩვეულებისამებრ, თან გადმოატანა სანათესაო კერპები ქართლისა—გაიმი და გაცი,—(პლ. იოსელიანი გ. იმი და გაცი ნიშნავენ ბედნიერების და სიმდიდრის ღმერთებს. Описание древностей г. Тифлиса გვ. 15 შენ. 13.), რომელნიც მოხსენებულნი არიან სხვა მრავალ წყაროებში.—მცხეთის წინანდელ მეფეთა ანუ მამასახლისთა შთამომავალნი კმაყოფილნი არ იქნებოდენ ამით და ეს უნდა ყოფილიყო მთავარი იმისა, რომ, რაკი ბერძნებს გავლენა სიქართველოში აღექვსანდრე მაკედონელის სიკვილის შემდეგ შესუსტდა, ამ ტომთაგან აღსდგა ერთი სახელით ფარნავაზ, რომელმაც ასურეთის მფლობელ ბერძენთა შემწეობით დაამხო ქართველთ მეფეთა მფლობელობა მცხეთაში, დაიბრუნა უწინდელი უფლება და დაიმორჩილა სხვა ტომნიცა“. თ. უორდანიას ქრონიკები, გვ. 13.

მაშინ ფაჩნაკაზმა თავისი სამეფო რვა საერისთაოდ და ერთ სასპასპეტოდ გაჰყო. პირველი საერისთაფო მარგვესისა¹⁾ იყო სამხრეთ იმერეთში უმთავრეს ციხე-სიმაგრეებით შორაჭანით და დიმიით;—მეორე საერისთაოს შეადგენდა კახეთი არაგვის მარცხენა ნაპირზე და შესდგებოდა კახეთისგან და კუხეთისგან;—მესამე საერისთაო იყო სუნანისა ანუ გაჩაბანისა მდ. ბერდუჯილამ (ეხლანდელ ქციილამ) ქ. ტფილისის მაზრამდი; მეოთხე საერისთაო იყო სამშვილდისა, რომელიც ტაშირის და აბოცის მხარეთაგან შესდგებოდა მდ. სკვირეთილამ²⁾ მიყოლებული მთამდე; მეხუთე საერისთაო იყო ჯაკახეთისა—წუნდაში ფარავანის ტბილამ მდ. მტკვრის სათავემდი; მეექვსე—ოძრისა, ტაშის-კარილამ, ეხლანდელ ბორჯომის ხეობილამ, არსიანის მთამდი და ექვსინის პონტამდი სამცხის მხარეში; მეშვიდე საერისთაო იყო კლარჯეთისა არსიანის მთილამ ზღვამდე; მერვე—ეგრისისა, ეხლანდელი სამეგრელოსა მდ. რიონამდე³⁾). ბოლოს, საშვალ სასპასპეტო შესდგებოდა იმ ადგილებილამ, რომელიც ეხლანდელ ქ. ტფილისის, მდ. არაგვის და ფარავანის ტბას შუა მდებარებენ, და რომელთაც მაშინ შიდა-ქართლს უწოდებდენ. ამ გაყოფის შემდეგ ფარნაოზი მშვიდობიანად მეფობდა იმიტომ, რომ ივერიელნი მას ემორჩილებოდენ, ხოლო ბიზანტიელნი ბერძენნი გართულნი იყვენ ეპირის მეფის პიროსისგან ატეხილ ომში. ცოლად მან აღირჩია დურძუკელთ თემის ქალი, რომელიც ქართლოსის ძმის, კავკასოსის შთამომავალი იყო, და რომლისაგან მას შეეძინა შვილი საყრმაგ. ფარნაოზმა თავისი სიცოცხლე მმართველის ვალდებულების შესრულებას შესწირა. გაზაფხულს და შემოდგომას ის ატა-

1) აწინდელი არგვეთი.

2) ვახუშტით — აწინდელი ვერე.

3) თეიმურაზი: „ყოველი კოლხიდა სვანეთითურთ და დასავლით ზღვამდე“. თ. ისტ. გვ. 116.

რებდა მცხეთის დედა ქალაქში, რომელსაც გარს კედელი შემოაგლო, ზაფხულს წუნდში დაჰყოფდა და ხანდისხან — ეგრისში და კლარჯეთში, სადაც წეს-წყობილებას ამყარებდა. მან აღადგინა ყველა ქალაქები, მტრისაგან დაქცეული და არმაზის მთაზე ამართა სპარსთა ღმერთის ზადენის კერპი, რომლის სახელით თითონაც იწოდებოდა¹⁾; და კაცის მსხვერპლად შეწირვის ნება დართო. ამასთანავე იგი დიდის მოწყალებით მართვიდა სამეფოს და ქვეყნის კეთილდღეობისათვის ზრუნავდა.

ფარნაოზის მეფობაში ქართული ენა, — როგორც მაშინ ყველა ენაზე უფრო გავრცელებული ქართლში — წარმატებაში შევიდა. მაშინ შეადგინეს ესრედ წოდებული მსკდრუდი ქართული ანბანი, რომელიც აქამომდე ხმარებაშია; ეს ანბანი შეთხზულია მიმზგავსებით ზენდურ ასოებისა, რომელთაც ჩრდილოეთ სპარსეთში ხმარობდენ. თვით სახელწოდება ახალ შეთხზულ ალფაბეტისა სრულიად უდრის ფესლეურს ე. ი. საგმიროჲ ენას, რომლიდგანაც იგი წარმომდინარეობს და რომელსაც ძლიერ დაახლოვებული მნიშვნელობა აქვს ქართულს მხედრულთან²⁾.

ფარნაოზი 27 წლისა იყო, როდესაც გამეფდა; გარდაიცვალა შემდეგ 65 წლ. მეფობისა 237 წ. ქრ. შ. შ. და დამარხულ იქნა არმაზის კერპის ფეხების მახლობლად. ფარნაოზის შვილის საურმაგის ტახტზე ასვლის უმალ ივერიის დიდებულებმა იმის წინააღმდეგ შეთქმა განიზრახეს. საურმაგი ღურძუკეელებთან გაიქცა და თვისის ცოლის ნათესავების შემწეობით და აგრეთვე მიშველებით ბერძნებისა და ოსებისა, რომელნიც წინეთ მიეკერძენ ფარნაოზს, დაიმორჩილა მეამბოხენი და მთელი ივერია დაიპყრა.

1) სპარსულად ფარნაოზს არმაზ ერქვა.

2) ქართულ მწერლობის შემოდებაზე განსვენებული არქეოლოგი და ქართულ ისტორიის მკვლევარი დიმ. ბაქრაძე სრულიად წინააღმდეგი იყო

დასაჯილდოებლად ამ ერთგულებისა მან გარდმოასახლა გამრავლებულ ღურძუკების თემის ნახევარი ნაწილი უმთავრესის კავკასიის ქედის ¹⁾ ხეობებში, კახეთის საზღვრიდამ დაწყებული თვით სამეგრელომდე და დაარქვა ამ მხარეს სკანეთი, რაც ნიშნავს სავანეს, თავ შესაფარებელს.

ის მუდამ მოწადინებული იყო მცხეთის ქართლის და უმთავრესი ქალაქების გამაგრებაზე და სამს კერძს, რომელთაც მის დრომდე ივერიაში თაყვანს სცემდენ, ჯინისა და დანანს

ჩვენი ავტორის აზრისა და ის გადაჭრით სწერდა: „ჩვენში სულ ძველად იხმარებოდა ხუცური ასომთავრული, საიდანაც მე-VII—VIII საუკ. იბადება ხუცურივე ანბანი და აქედამ მე-X საუკუნეში ჩნდება მხედრული, რომელსაც მე-XI—XII საუკ. ჯერ კიდევ ხუცური ჯაშის თვისება აქვს. რომ ხუცური ასო-მთავრული ძველის-ძველია, რომ იმიტგან მომდინარეობს ორივე დანაწილი ანბანი, ამ აზრის საფუძველს გვაძლევენ: ძველი ჩვენი მანეთები მე-V საუკ., ძველი მანუსკრიპტები ანუ ხელნაწერები (მე-V და მე-VII საუკუნ.), ჯვარის მონასტრის წარწერანი (მე-VII საუკ.) და უძველესი გუჯრები.—აქ ისიც უნდა დაფურთოთ, რომ, თუმცა ქართული ალფაბეტი, როგორც ამტკიცებენ, შეკავშირებულია ინდოეთის ალფაბეტთან (Brosset, *Eléments de la langue géorgienne*, p. 6—9 ილ. ოქრომჭედლიშვილისა: ვინ გამოიგონა ქართული ანბანი, „ივერია“ 1881 წ. № 10), მაგრამ ასაგების რიგი სრულიად იმ ალფაბეტს ეკუთვნის, რომელიც კადმურ ალფაბეტად არის ცნობილი და რომელიც საბერძნეთიდან შეტანილია მცირე აზიის ქვეყნებში—ლიზიაში და ფრაგიაში. ვახუშტის ისტორიკ გვ. 39. შენიშვნა და ისტორია საქართ. დიმ. ბაქრაძისა გვ. 84 და 85. შეადარე დ. ფურცელაძის აზრით: „მხედრული წარმოსდგა ხუცურიდამ და თანახმად გუჯრებისა ეს უნდა მომხდარიყოს XI საუკ. დასაწყისში“. Тр. Тифл. предвар. кам. 1881. Сообщение Д. Пурцеладзе о научномъ значеніи церк. гуджаровъ. Прил. лит. Г., სადაც მოყვანილია ქართული ანბანები, რომელნიც რიგ-რიგად ბ.ბ. ცუგარელს და ილ. ოქრომჭედლიშვილს დაუწყვიათ.

¹⁾ ქ. ცხ. „ღურძუკეთის მოჭარბე მცხოვრებთ“. დიმ. ბაქრაძით „ღურძუკნი იყვენ წინაპარნი აწინდელთა ქისტთა, ინლუშთა და დლიდველებთა“.

ე. ი. ვენერა და დიანა მიუმატა.¹⁾ მან შეირთო სპარსული ქალი ქ. ბაქდის მოურავის ასული და, რადგან ვაჟი არ მიეცა, დაიბარა სპარსეთიდან და იშვილა მირვანოზი, თავის ცოლის მამიდა-შვილი, მიათხოვა მას თავისი ქალი და მზითვად გაჩინის მაზრა და სამშეაღდის საერისთაო მისცა.

მეორე ქალი საურმაგმა მიათხოვა ეგრისის ზემოხსენებულ ერისთავის ქუჯის შვილს²⁾ და თავის მამილის შვილს. ის გარდაიცვალა 162 წ. ქრ. შ. და ტახტი თავის სიძეს დაუტევა³⁾.

ორივე ეს მეფენი მამით ივერიის პირველ დინასტიის ქართლოსიანისას ანუ ფარნავაზიანისას ეკუთვნოდენ, რომლის მამრობითი მოდგმა მირვანოზის შემდეგ გარდავიდა. მირვანოზ I-ით იწყება მეორე დინასტია, ნებროთიანად წოდებული იმიტომ, რომ მირვანოზი, როგორც სპარსელი, პირველ სპარსეთის მთავრის ნებროთის შთამომავალი იყო. იმის მეფობის დროს ღურძუკები კავკასიელ ქართველებითურთ — დაეცენ კახეთს და ბაზალეთს, და ხეობაში და მთებში შესავალ გზებში გამაგრდენ. მირვანმა სისწრაფით შეკრიბა ჯარი და დაეცა ღურძუკელებს, რომელთაც ქართველების კვეთებას ვერ წინააღუდგენ და მთებში და კლდეებში განივლტენ. მეფე სდევნიდა მათ თვით შუაგულ მხარეში, ააოხრა ის, და მოსასპობლად ამ გვარის შემოსევისა უმთავრეს ხეობაში ჩამოკიდა კარები, რომელნიც მიბჯენილნი იყვენ კლდეებზე და დაარქვა ამ ადგილს დაჩუბაღი. ამბობენ, რომ ეს კარები იქ იყო, სადაც ეხლა დაჩაღი არის, ლარსის და ყაზიბეგის (მყინვარის) შუა. მირვანოზმა მიათხოვა თავისი ასული სომხეთის მეფეს, არშაკ I-ის შვილს და დაახლოებით 112 წ. ქრ. შ. წ. მოკვდა.

¹⁾ ვენერა, იგივე აფროდიტა ბერძნების მითოლოგიით სიყვარულის და სიმშვენიერის და დიანა ანუ არტემიდა მთვარის და ნადირობის მღვდრობითი სქესის ღმერთები იყვენ. თეიმურაზი და ვახუშტი აინიანს და დანანას — ანიან და დანიანად სწერენ.

²⁾ თეიმურაზით „ქუჯის შვილიშვილს“.

³⁾ თეიმურაზი ქუჯის მემკვიდრეთ გარდაყენებას და ტახტზე მირვანის აყვანას ღურძუკთ და ქართველების შემოსევას მიაწერს. ისტ. გვ. 119.

შვილმა და მემკვიდრემ მირვან I-სა, ფარნაჯომმა ააშენა რაოდენიმე ქალაქი და ციხე, იმათ რიცხვში ქ. ზადენი, ¹⁾ რომლის მდებარეობა არ არის ცნობილი, და სელქარის ანუ ნეკრესის ქალაქი ²⁾ კახეთში, ალაზნის გაღმა. რაღაც აქამომდე გამოურკვეველ მიზეზისა გამო ფარნაჯომი შეიქნა ცეცხლ-მსახურების აღმსარებელი და მოიწვია ივერიაში მოგვები, რომელნიც მცხეთის ახლო დასახლა იმ ადგილზე, რომელსაც შემდეგში მოგვთას უწოდებდენ. როცა ივერიელებმა სცნეს, რომ მათი მეფე კერპებს თაყვანს აღარ სცემდა, შეიძულეს იგი და დესპანების პირით ითხოვეს სომხეთის მეფისაგან, რომ მას მიეცა მეფედ ძე თვისი არშაკი, რომელიც ივერიის სეფეწულის მეუღლე იყო.

სომხების მეფე დასთანხმდა ივერიელების თხოვნაზე იმ პირობით-კი, რომ ყველა ივერიის ერისთავებს იმისათვის მიეცათ შივეალი. როდესაც უფროს ერთი დაეთანხმა ამ პირობაზე, არშაკი მხედრობით შემოვიდა ივერიაში. თავის მხრით ფარნაჯომმაც შესაწევნად მოიწოდა დიდი რიცხვი სპარსელებისა და შეებრძოლა ივერიელებს ტაშირის მაზრაში, მაგრამ იძლია და ომის ველზე მოკლულ იქნა, ხოლო ჯარი მისი გაიქცა. მისი ძუძუმწოვარი შვილი მირვანი მამა-მძუძემ სპარსეთში წარიყვანა, ხოლო სომხების მეფის შვილი არშაკი გამეფდა ივერიაში დაახლოვებით 93 წ. ქრ. შობის წ.

¹⁾ ქალაქი ანუ ციხე ზედაზენი ქ.-ცხ. იხსენიება I, გვ. 241. ამ ადგილზე მე-VI საუკ. წმ. იოანე ზედაზნელმან აღაშენა მონასტერი „ზედაზადენსა“, ე. ი. იმ მთაზე, რომელზედაც წინეთ იყო კერპი ზადენისა და მის გამო მონასტერს ეწოდა „ზედაზნის მონასტერი“. თ. ყორღანისა ქრონიკები. გვ. 14, შენიშვნა 20. ზედაზენის მონასტერი არაგვის მარცხნივ ძევს, მცხეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთით იმ ქედზედ, რომელსაც ზედაზენის მთას უწოდებენ, ზადენ — იუპიტერის (ზევის) სახელ-წოდებით“. Д. Баградзе. Кавказъ въ др. памятн. христіанства. გვ. 71. ²⁾ ნეკრესის ქალაქი ყვარელის წყალზე იყო, რომელიც ალაზანს ერთვის. id. გვ. 7 და 112. იხ. აგრ. თეიმურ. ისტორ. გვ. 120.

აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ სომხების არშაკიდების დინასტიის დაარსდა სწორედ 150 წ. ქრ. შ. წ., საურმაგის ივერიაში მეფობის დროს, და ამ ეპოქაში კლარჯეთის, ეგრისის და ოძრხის საერისთაონი — შავი ზღვის სამხრეთ ნაპირითურთ — თითქმის მთლად შედიოდნენ არშაკიდების სამეფოში, მეფის ვაჟარ-შაკის გამარჯვების შემდეგ მეთამბოხებზე, მიურთილიკიანებზე. ვიცით, რომ ამ სომხის მეფემ ყველგან თავისი მოურავები დასვა და საზატხულო სასახლეები ჰქონდა განწყობილი მთელს ტაიკის მაზრაში (მდ. ჰოროხის ხეობაში) და სამეგრელოში, და გუგარკის (სამხრეთ-ივერიის, ხრამის გაღმა) გამგეობა მიანდო სომხის მოურავს მიხრდატს, რომელმაც არშაკიდის დინასტიის მეფის ტიგრანის ასული შეირთო. ამით აიხსნება ისიც, თუ რისთვის მიათხოვა ივერიის მეფემ, მირვან I-მა თავისი ასული არშაკს, სომხის მეფის შვილს, რომელმაც თარნაჯომი მოჰკლა, და ამითვე შეიძლება წარმოვიდგინოთ იმ დროის ივერიის სამეფოს საზღვრები.

ჩვენ უნდა შევნიშნოთ აგრეთვე, რომ თარნაჯომის მეფობის დროს კერპთაყვანისცემა სომხეთში ერთობ გავრცელდა. მეფე არტაშესმა საბერძნეთიდან გარდმოატანინა კერპების ღმერთები, როგორც მამრობითი, ისე მდედრობითი სქესისა: დიანასი, ჰერკულესისა, აპოლონისა ²⁾, ვაკხისა ³⁾, მინერვისა ⁴⁾, ვულკანისა ⁵⁾ და ვენერისა, — მაშინ როდესაც თარნაჯომი ერთგულად იცავდა სპარსელების სჯულს, ცეცხლის მსახურებას. ამის გამო ამ ორ ერთ შორის ასტყდა ბრძოლა, რომელშიაც დროებით ნებროთიანის გვარის მეფობა მოიხპო.

²⁾ აპოლონი, იგივე ფები, ბუნებრივი სინათლის ღმერთი და აგრეთვე მეცნიერების და ხელოვნების მფარველი იყო.

³⁾ ვაკხი ანუ დიონისი — ღვინის კეთების, მხიარულების და სევდის ღმერთი იყო.

⁴⁾ მინერვა ანუ ათინა სიბრძნის და სამართლიან ომის მდედრთა სქესის ღმერთი იყო.

⁵⁾ ვულკანი ანუ გეფესტი მიწის ქვეშე ცეცხლის ღმერთი და მჭედელთა ხელობის მფარველი იყო.

არშაკ I, სომხის არშაკიანის დინასტიის ჩამომავალი, 12 წელი მეფობდა ივერიაში და ქ. წუნდა, ჯაფახეთში გაამაგრა. იმის სიკვდილის შემდეგ 81 წ. ქრ. შ. წ. იმის შვილს და შემკვიდრეს ანტაგს დიდის ძალით დაეცენ სპარსელები, მათ გარდაუხადეს თარნაჯომის სისხლი და მთელი ივერია დაიპყრეს.

იმის მეფობის დროს 66 წ. ქრ. შ. წ.¹⁾ რომის მხედართმთავარმა პომპეიმ გამოედევნა მიტრიდატს დიდს სომხეთში და ივერიაში. რომაელებმა არმაზის ციხე დაიპყრეს, არტაგი კი

¹⁾ წარჩინებული ისტორიკოსი მომხენი თავის რომის ისტორიაში უჩვენებს პომპეის გამოლაშქრებას ივერიაზე 65 წ. ქრ. შ. წ. და არა 66 წ. და შემდეგი სიტყვებით მოიხსენიებს იმ დროის ივერიელებს: „ეს მამაცი, განათლებული და მიწის მუშაკი ერი“. ის ამბობს, რომ არტაგს თითონ მიუტია შვილი პომპეისათვის მძევლად. Th. mommsen Hist. rom. ტ. VI. აქ საჭიროდ ვპოეთ და მოგვყავს კავკასიის ენების გამოჩენილის ლინგვისტის, პ. უსლარის შესანიშნავ თხზულებიდან ერთი ადგილი კოლხიდის და ივერიის ამა დროის კულტურაზე, რომელშიდაც კლასიკური გეოგრაფის სტრაბონის ნარკვევიც არის ჩართული. ჩვენი საუკუნის პირველ ხარისხოვანი გეოგრაფი რიტტერი ამბობს, რომ სტრაბონმა ზედმიწევნით იცოდა ჩვენი მდგომარეობა; ის კ-პადოკიელი იყო ქ. ამასიიდან და თითონ მიმოუვლია ჩვენი მხარე და მისი პაპის ძმა მოათურნი კოლხიდის მოურავად იყო, როგორც თითონ სწერს: Géographie de Strabon ტ. II, გვ. 403.

წინათვე ბოდიშს ვინდით მკითხველთან, თუ ეს უსლარიდამ ციტატი გრძელი გამოვიდა. უსლარი სწერს: „თავის ყოფნის დროს კავკაზს აქეთა მხარეში პომპეის მოხსენდა ცნობა სახმელეთო აღებ-მიცემობის გზაზე ინდოეთად შავ-ზღვამდე. პლინის თქმით, იმან კასპიის ზღვის მახლობლად სცნო, რომ შვიდი დღის განმავლობაში შეიძლება მისგან ინდოეთიდან ბაქტრიაში იკარის მდინარეზე, რომელიც ოქსუსს (აწინდელ ამუ-დარიას) უერთდება, იქიდანაც კასპიის ზღვით ზემოთ მტკვრითა; შემდეგ სავაჭროები არა უმეტეს ხუთისავე დღისა გადააქვთ ხმელეთით ფაზისამდე და შეაქვთ ევქსინის პონტში. სძლია თუ არა მიტრიდატსა, პომპეიმ შეისაკუთრა ამ უკანასკნელის საგანძური, რომელმაც რომში დიად დიდი მნიშვნელობა მისცა პომპეის ტრიუმფსა. მოპოებულ იქნა აურიცხველი სიმრავლე მარგალიტებისა და ძვირფასის ქვებისა, რომელთა შორის რამდენიმე იმ დრომდ

განივლტო მტკვრის გაღმა და დასწვა ხიდი, რომელიც არმაზის ციხეს და მცხეთას აერთებდა. მიუხედავად ამისა პომპეიმ მაინც დაიმორჩილა იგი, მაგრამ არტაგმა შორს მდ. პელოროსის, — არაგვის გაღმა გავიდა. პომპეი მას კვალდაკვალ დაედევნა, ბოლოს ივერიელები შეებრძოლენ რომაელებს, მაგრამ დამარცხდენ და მათი მეფის შვილი მიჰგვარეს პომპეის ტყვედ. აქედამ პომპეიმ სისწრაფით დაედევნა მიტრიდატს, რომელიც კოლხილით თავის ბოსფორის სამფლობელოში გაიქცა. ამ ექვმიუტანელ მოთხრობიდან სჩანს, რომ იმ დროს სამეგრელო მიტრიდატის ექვემდებარებოდა ან იმის მოკავშირე მაინც იყო. ეს ჩვენება გვიმტკიცებს მას, რაც ჩვენ წინეთ წარმოვსთქვით დასავლეთ ივერიის მდგომარეობაზე.

ბარტომ I-მა, არტაგის შვილმა, იწყო ივერიის ყველა ქალაქების გამაგრება; ამასობაში მირვანი, ფარნაჯომის შვილი სრულ წლოვანი შეიქნა და ცდილობდა ივერიელები თავისკენ მიემხრო იმ დაპირებით, რომ კერპთაყვანისმცემლობას არ

არც კი იცოდნენ რომაელებმა. პლინი ამბობს, რომ მხოლოდ ბრძოლის დასრულების შემდეგ მიტრიდატთან გავრცელდა რომში ლტოლვილება ძვირფასის ქვებისადმი. დასაჯერებელი არ არის, რომ მხოლოდ მიტრიდატის შემძლეობას და უფლების გავრცელებას შემოეკრიბა შავი-ზღვის აღმოსავლეთის ნაპირზე, სააღებ-მიცემო გზების შორეულად, იმოდენა განძეულობა, რომ აღეძრა განცვიფრება მთელის კლასიკურის ქვეყნისა, რომელსაც უკვე ჰქონდა შეგნებული სიმდიდრე მთელის დასავლეთის აზიისა. სიმრავლე ძვირფასის ქვებისა და მარგალიტისა კავკაზის მხარეებში შეიძლება აიხსნას ამ მხარის საუკუნოების განმავლობაში დამოკიდებულობით ინდოეთთან და იმ ქვეყნებთან, სადაც მოიპოვებოდა მარგალიტი, ე.ი. ცეილონთან და სპარსეთის ყურესთან. ჩვენ არ შეგვიძლიან არ უჩვენოთ აქ რიტტერის აზრი უშუამდგომელო აღებ-მიცემობაზე, რომელიც ძველისძველად არსებობდა შორის კავკაზის ქვეყნებისა და სპარსეთის ყურე ნაპირებისა. ეს უშუამდგომელო დამოკიდებულება შეადგენდა, უნდა ვიფიქროთ, აღებ-მიცემობის საიდუმლოსა. ცხადია, ჰეროდოტსაც ჰქონდა ცნობა ამ უშუამდგომელო გზისა, თუმცა იმაზე იგი გულ-აზნით არას ამბობს და თითქმის ვიშობს, არა წამომცდეს რაო. ერთს ადგილს ჰეროდოტი სწერს: კოლხიდას მიღია არა ჰშორავს, რადგანაც ამ ქვეყანათა შორის მდებარე-

ვსდევნიო. ზოგიერთი შეუერთდა მას, მაგრამ უფროს ერთობარტომის ერთგული დარჩა. სპარსელების დახმარებით მირ-

ობს მხოლოდ ერთი ქვეყანა სასპირებისა; როდესაც ამ უკანასკნელს გაივლით, თქვენ შედიხართ მიდიაში... შემდეგ კიდევ ამბობს: ის ქვეყანა, რომელიც სპარსელებს უჭირავთ, ვრცელდება ერთრეს ზღვად წოდებულს, სამხრეთ ზღვამდე. იმათ ზემოთ ჩრდილოდ სცხოვრობენ მიდიელნი, მიდიელთ ზემოთ საპირნი, ხოლო საპირებს იქით კოლხნი, რომელნიც საზღვრავენ ჩრდილო ზღვას (ევქსინის პონტსა), სადაც მიმდინარეობს ფაზი. ამ ოთხთა ტომთა უპყრიათ მთელი სივრცე ზღვიდამ ზღვამდე.—ამ ოთხთა ტომთა დაახლოებაში ერთისა მეორესთანა რიტტერი პოულობს საბუთს ძველის უშუამდგომელო სახმელეთო დამოკიდებულობისას ევქსინის პონტისას და სპარსეთის ყურესას. უფრო ნამდვილ ამის საბუთს ვპოულობთ ალექსანდრე მაკედონელის ისტორიაში; თავის ყოფნის დროს სუზაში ალექსანდრემ მიიღო მოხსენება პონტიდამ და გაოცდა, რა გზით უნდა მოეტანათ იგი ასეთის სისწრაფით“.

„თავის მოგზაურობაში კასპიიდან პონტამდე ინდოეთის სავაჭროები გადიოდა ხან ხმელეთით, ხან წყლითა. სტრაბონის თქმით, სავაჭროები მიჰქონდათ ფაზის სარაპანამდე (შორაპანი). მდინარის თვისების მიხედვით ეს თქმულება საეჭვოდ მიგვაჩნია უფრო იმიტომ, რომ თვით იგივე სტრაბონი გვარწმუნებს, რომ მხოლოდ შემდეგ გლაგკუსისა და ჰიპპუსის შეერთებისა ფაზთან, ნავით სასიარულო არისო ფაზი. რაც უნდა იყოს, ეჭვი არ არის, რომ ძველის-ძველად ფაზით სწარმოებდა სააღებ-მიცემო ნავით მსვლელობა. სარაპანს ზემოდ სავაჭროები შეჰქონდათ ზემო-ნაწილის მდინარის მიხვეულ-მოხვეულ ხეობებით, რომელსაც გადიოდენ 120 ხიდითა. სტრაბონი ფაზის ზემო-ნაწილად უწოდებს, რასაკვირველია, ყვირილასა. ახლა წამ-და-უწუმ გადიხართ ამ მდინარეს ფონით და არა ხიდებით... როდესაც სტრაბონი ეხება ივერიას, ის ამბობს: ივერია თავის სივრცის მომეტებულს ნაწილზე მოფენილია სოფლებითა და ქალაქებით, რომელნიც ისე კარგად არიან ნაშენნი, რომ იქ ჰპოულობთ კრამიტიან სართულებსა, საცხოვრებელ სახლებსა, რომელნიც აღმართულნი არიან იმ რიგზე, რა რიგსაც სახუროთ-მოძღვრო წესდება მოითხოვს,—ბაზრებსა და საზოგადო შენობებსა. უფრო შესანიშნავია შემდეგი თქმულება სტრაბონისა: ოდესმე კოლხიდელების ქსოვილების ქარხანები იყვნენ დიდად განთქმულნი და კოლხიდიდამ გამოდიოდა სხვა ქვეყნებში მრავალი ქსოვილები.—ამ საგანზე სტრაბონზე 450 წწინად გვიამბობს თვით ჰეროდოტი: მხოლოდ კოლხნი ამუშავებენ სელსა იმ წესით, როგორც ეგვიპტელნი ბერძნები უწოდებენ სარდონელ სელსა იმ სელსა, რომელიც ეგვიპტედამ გააქეთ... უკეთესს საბუთს ამ მხარის აყვავ-

ვან შეებრძოლა ბარტომს ბერლუჯის ახლოს და დაამარცხა ბარტომი, მოჰკლა იგი და შეერთო იმის ცრლი, რომელიც დიდხანს ეომებოდა მას გამაგრებულ სამშვილდეში. მირვანმა იწყო მეფობა მცხეთაში. შემდეგ ბრძოლისა, რომელშიაც

ბულის მდგომარეობისას გამოუკვლეველს ეპოქაში ჩვენ გვაძლევენ სარწყავო არხები კაკაზის აქეთის მხარისა, რომელთაგან აქამომდე მცირე ნაწილი-და დარჩენილა. შირაქის და მუღანის უდაბურები, ახლა უწყლო-უნაყოფონი და მიტვებულნი, ოდესმე ირწყებოდენ უხვად არხებითა, რომელნიც შორილამ იყვნენ გამოყვანილნი. ამ გვარნი ნამუშევარნი უჩვენებენ შეერთებულ შრომას მთელის ტომისას ანუ რამდენისამე ტომისას და სხანს, იგინი ანუ გრძნობდენ შრომის საჭიროებას საზოგადო სარგებლობისათვის, ანუ უმაღლესის მთავრობის განკარგულებანი იყვნენ ამისნი მოთავენი. როგორც უნდა ყოფილიყოს, ამ გვარნი ნამუშევარნი გვიმტკიცებენ, რომ ოდესმე წესიერება არსებულა იქ, სადაც ისტორიის რთულ საუკუნეთა მომდინარეობაში მხოლოდ შფოთსა და ამბოხებას უმთავრნია, მცირე ყამთა მიუღროებას გარდა. გარეშე ფანტაზიურ თქმულებათა კოლხიბზე, ჩვენ ვბოულობთ უქვევლს საბუთებს იმათის ცივილიზაციისას. კლასიკურნი მწერალნი აქებენ იმათ სტუმართ-მოყვარეობას, შემწეობას, რომელსაც იგინი აღმოუჩენდნენ ზღვის ღელვით დაზიანებულებს და ამასთანავე შემწეობდნენ კიდევ იმათ ფულით სამგზავროდ. ჩვენამდე მოუღწევია ცნობას კოლხიდელ ფილოსოფოსზე მარსიასზე. გვიამბობენ, რომ კოლხიდის გზებზე ამართული იყო ქვის ფირფიტები, რომელნიც მოგზაურებს თურმე უჩვენებდნენ გზის მიმართულებას და სადგურების ადგილ-მდე?არეობას“. Древнѣйшія сказанія о Кавказѣ. П. Услара, გვ. 421 427. ეს ფირფიტები ჯერ ქვისა იყო და შემდეგ—ხისა. მათ ეწოდებოდა კურბეისი - იგივე სახელი, რომელიც ერთოსთენმა უწოდა ათინელთა ძველ ფიცრებს. უეჭველია, რომ ეს ფირფიტები ნასახია ლანდ-ქარტებისა და ადვილად საფიქრებელია. რომ ჰეროდოტეს თვალწინ ჰქონდა ამისთანა ფირფიტები, როცა ჩამოსთვალა (IV, 21—25) ჩრდილოეთის ერთა სავაჭრო გზები ბორისთენისა და პონტის მიდამოებში.

„Карль Риттеръ. Исторія землевѣдѣнія.

ამ გვარივე აზრი კოლხიდისა და ივერიის განათლებაზე და კულტურაზე წარმოსთქვეს წარჩინებულმა მწერალმა XVIII საუკ. მონტესკიემ თავის განთქმულ თხზულებაში De l'esprit des lois და ფრ. ლენორმანმა, დაუვიწყარმა მკვლევარმა ჩვენის ენისა და ისტორიისა, თავის Histoire ancienne de l'orient. ტ. I, n. IV. ამ ერთობ გაგრძელებულს შენიშე-

ბარტომი მოიკლა, ამ მეფის ასული, შეუღლებული ქართამთან, ეგრისის მთავრის ქუჯის ჩამომავალთან, გაიქცა სომხეთში და იქ ჰშვა ძე ადერკი, რომელიც რაოდენიმე წლის შემდეგ ივერიის ტახტზე ავიდა.

23 წ. ქრ. შ. წინეთ არშაკ II შეიქნა მემკვიდრე თავის მამის, მირვან II; დედით ის არშაკიდის დინასტიას ეკუთვნოდა, მამით კი — ნებროთიანისას და ფარნაოზიანისას.

არშაკმა მამაცობით სახელი განითქვა; მან ნეკრესის ქალაქი კახეთში გაამშვენებინა და ქ. უფლის-ციხის სიმაგრეები გააღიდა. ამ დროს ადერკი, ქართამის და ბარტომ მეფის ასულისა შვილი იზრდებოდა სომხეთში და მონაწილეობას ღებულობდა სომხეთის და სირიის მეფეთ შორის ყველა მომხდარ ომებში. ის წავიდა ივერიაში სომხეთის მეფის ჯარით შესაბრძოლებლად თავის ბიძასთან (დედის მხრით), არშაკთან. ორბვე ჯარი ერთმანეთს შეეყარნენ თრიალეთის მაზრაში და არშაკმა ხმალში გამოიწვია ადერკი. ეს უკანასკნელი შეიარაღდა და მტრები ერთმანეთს ეკვეთნენ.

ისინი იბრძოდნენ შუბ-ნაჯახით და როდესაც შუბები გარდაუტყდათ, ლახტებს მოჰკიდეს ხელი და ამ ნაირად მთელი დღე დაღამებამდი ბრძოლაში გაატარეს. მეორე დილას ისინი გამოვიდნენ შვილდ-ისრებით და ცხენის ჭენებით ერთმანეთს ისრებს ესროდნენ, ადერკმა გულში სტყორცა ისარი არშაკს, რომელიც ვერ დაიფარა ჯავშანმაც. არშაკი ცხენიდან გადმოვარდა. მაშინ ადერკი მიუბრუნდა და გარდასძახა სომხებს: თქვენი ღმერთების გულისათვის შეაწყნარეთ ომი თქვენ მოძმეთ ივე-

ნას ვასრულებთ დიუბუას სიტყვებით, რომლის წიგნი „Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les abkhases, en Colchide, en Georgie, en Arménie et en Crimée, აქამომდე სამართლიანად უკეთეს წყაროდ კავკასიის შესწავლისა ითვლება: თვით მეფე, რომელმაც არგონავტები, ტირიელები, ტროადელები და სხვ. მიიღო, და თვით მისი ერიც განათლებით ბევრად უფრო მაღლა იდგა იმ ავანტურისტებზე და იმ ჯარებზე რომელნიც ესტუმრენ მას იმისივე გასაძარცველად და სტუმართ-მასპინძლობის წესის დასარღვეველად“. ტ. I. Dubois de Montpéreux.

რიელებზე, რომელნიც თქვენის შემწეობით ჩვენი ქვეშევრდომნი შეიქმნენ“. მერე ის მიუახლოვდა ივერიელებს და უთხრა მათ: „მე თქვენი მეფეების ჩამომავალი ვარ. სომხები ძლივს შევაჩერე, სცანით ჩემი უფლება“. ივერიელებმა, განცვიფრებულებმა ყველა ამ მომხდარ ამბავით და უმეფოდ დარჩენილებმა, სიხარულით აღიარეს თავის მეფედ ადერკი.

მეფე ადერკი¹⁾ დედის მხრით ქართლოსიან დინასტიას ეკუთნოდა და მთელს ქართლს და ეგრისს ფლობდა. ცოლად მან სომხის ბატონიშვილის ასული ითხოვა და ცხოვრობდა მცხეთაში, სადაც მშვიდობით მეფობდა.

ადერკის მეფობის პირველი წელი ყოველად ღირს-შესანიშნავია: იშვა უფალი ჩვენი იესო ქრისტე²⁾. იერუსალიმში მოგვთა მეფეთ მისვლის უმალვე ყველა ივერიელ ებრაელებს, ბოდბის მღვდლებს, კოდის-წყაროს მწერლებს და ხანაანიდამ გარდმოსულთ სობიის თარჯიმნებს სურდათ იუდეაში წასვლა, ვინაიდან ყველგან გავრცელდა ხმა, ვითომც სპარსელებს წმინდა ქალაქი აეღოთ. შემდეგ კი დაწყნარდენ, როდესაც შეიტყვეს, რომ სპარსელები მისულიყვენ თავყანის საცემლად ყრმისა, რომელიც მეფის დავითის შთამომავალი იყო. ოცდა-ცამეტი წლის შემდეგ მცხეთის ურიები ანნა მღვდელთმთავრის მიერ იერუსალიმს მოწოდებულნი იყვნენ მონაწილეობა მიეღოთ მსჯავრის დადგინებაში შესახებ მაცხოვრისა. ამ მიპატიჟებისა გამო ელიაშ მცხეთელი, ელიაზარის გვარისა, დედის მხრით დიდებულ მღვდელ-მთავრის ელიასი ჩამომავალი, წავიდა იერუსალიმს თანახლებით ელიაზარ კახსსეელისა ანუ სხვა მოწმობით ვინმე მეგრელისა ქუთაისიდან. ელიაზის დედა

1) ქართლის მოქცევის ქრონიკაში წოდებული როკად. სამი ქრონიკა ე. თაყაიშვილისა გვ. 8.

2) ახლად აღმოჩენილი ნინოს ცხოვრება, მაცხოვრის მოღვაწეობას და სიკვდილს ამაზავრის მეფობის დროს მიაწერს და არა ადერკისა, ანუ როკის დროს.

ემუდარებოდა მას, რომ ის ივერიაში დარჩენილიყო; მან იმ წამსვე განუტევა სული, როდესაც გოლგოთაზე შეიქნა ჩქრიალი სამსკვალებისა, რომლებითაც მაცხოვარი ჯვარ-ცმულ იქმნა; ელიოზს ლონგინოზითურთ წილში ერგო უკერავი კვართი უფლისა და იგი შინ დაბრუნდა. მცხეთის მოახლოვების უმაღლვე გზაზე დახვდა მას და, გამოსთხოვა რა მას წმინდა კვართი, ჩაიცვა იგი და უცებ განუტევა სული, ვინაიდან ის შეიპყრა მწუხარებამ, გამოწვეულმა მით, რომ იმის ძმამ მონაწილეობა მიიღო უღვთო მსჯავრის დადგენაში. რადგანც იმის სიკვდილის შემდეგ ველარაფრით მოაცილეს იმის გვამს კვართი, ამის გამო იგი კვართითურთ დამარხეს მცხეთაში ერთს აქამომდე აღმოუჩინელს ადგილზე ¹⁾).

მაცხოვრის ამალლების შემდეგ, როდესაც მოციქულებმა წილი ჰყარეს და ქვეყნიერება დაინაწილეს ურთიერთშორის, ივერია ჰხვდა ყოვლად წმიდა ღვთის-მშობელს, რომელმაც ეს ქვეყანა თავის მფარველობის ქვეშ მიიღო და თავის ძის ბრძანებით იქ ანდრია პირველ წოდებული გაგზავნა და მიუბოძა მას ხელთუქმნელი თავისი და დაუსაბამოს ძის ხატი, რომელიც სასწაულებრ გარდავიდა ფიცარზე. ეს ხატი აქამომდე ცნობილია აწყურის ღვთის-მშობლის სახელით.

იმ დროს, როდესაც ადერკი ქალაქებს ამაგრებდა და მცხეთის გამოღმა კედლებზე სიმაგრეებს აშენებდა, წმიდა ანდრია ტრაპიზონში მოვიდა, იქილამ ზღვით აზხაზეთში შევიდა ღ ზკინის-ჯვარის ხეობით აქარის მხარეში გარდავიდა, სადაც ქრისტიან-

¹⁾ ბ. თ. ყორდანის სიტყვით ეს წმ. კვართი საუკუნოდ შთავიდა მიწის სიღრმეში ერთად სიღონასთან („ხოლო ადგილი იგი ვერავინ სცნა მიერ უამითგან ვიდრე დღესამომდე ჩვენდა, სადა მდებარე არს წმინდა იგი კვართი“), დაცულია სვეტის-ცხოველის ქვეშე და არა წადებული საქართველოდამ შაჰ-აბაზისა მიერ, რომელმაც ის ვითომ საჩუქრად გაუგზავნა სრუსეთის მეფეს მიხეილ თეოდორეს ძეს, და რომლისაგან იქმნა მრავალი სასწაულებითი კურნება მოსკოვში, როგორც რუსეთის მწერლობაში დამკვიდრდა აზრი. იხ. დასაბუთებული ამით გამოკვლევა თ. ყორდანის ქრონიკებში, გვ. 15 შენიშნვა.

ნობას უქადაგებდა. იქაურ მკვიდრთ, უმეცრების სიბნელით გარემოცულთ, ღმერთი არა სწამდათ და გარყვნილობაში იმყოფებოდნენ, მაგრამ წმ. მოციქულის ქადაგება რომ მოეხმინეს, ქრისტიანობა მიიღეს; ანდრია არ გაუშვეს იმ დრომდღი, სანამ არ გარდმოაღებინეს მას პირი წმიდა ხატისა, რომელიც ღვთის მადლით ისრე გარდავიდა თიცარზე, რომ სრულიად დედანს დაემზგავსა. ის მერმე შევიდა სამცხის არეში, დაბა ზადენგორას, სადაც კერპთა თაყვანის მცემლები ცხოვრობდნენ; წმ. მოციქულმა ხატის ძალით დაამხო და დაამტვრია ყველა კერპი იქიდან ის გაემგზავრა ხოსანგეთს¹⁾, აწინდელ აწუუქს და დაბინავდა იმ ადგილზე, სადაც იმათი ბომონი იდგა და რომელიც ეხლაც ძველ-გვესიად იწოდება. იმ დროს ამა მხრის მმართველად იყო ვინმე ქვრივი გვარად სამძავარი, რომელიც ძლიერ შეწუხებული იყო თავის ერთად-ერთის ვაჟის ახლად გარდაცვალებისა გამო. როგორც კი წმ. მოციქულმა იწყო ქადაგება იესო ქრისტეზე, მკვდრეთით აღდგომაზე, ქვრივს იმედი მიეცა და აღმოიჩინა გულითადი მიდრეკილება სარწმუნოებისადმი.

მაშინ ანდრიამ დაასვენა ხატი ცხედარზე, და შეევედრა ღმერთს, ხელით აიყვანა ყმაწვილი, რომელმაც მაშინვე გაახილა თვალები და გაცოცხლდა. ამან ყველა მესხნი გააცვიფრა. ისინი შეიკრიბნენ საკრისის ველზედ²⁾, სადაც დიანის და აპოლონის კერპი იყო აგებული. ზოგს მაშინვე სურდა მიეღო ქრისტიანობა, მაგრამ უმეტესმა გარდაწყვიტა, კიდევ გამოეცადათ ხატის ძლიერება. ის ჩაასვენეს ყოველ მხრივ დახურულ ბომონში სხვა კერპთა შორის და ორივე მხარემ მთელი ღამე ლოცვაში გაატარა. მეორე დღეს წარმართების ღმერთები იპოვნეს იატაკზე დამსხვრეული, ხოლო ხატი იდგა მშვენიერის ბრწყინვალეობით. მაშინ მთელმა ხალხმა ირწმუნა ქრისტე. იმათი თხოვნით წმ. მოციქული იძულებული იყო დაეტევებინა ამ ძველ-ეკლესიაში შესამჩნევი ღვთის-მშობლის ხატი, რომელიც ახლა

¹⁾ დ. ბაქრაძით საზანგეთს. ნ. ჩუბინოვით სოსანეთი. Свѣд. о пам. груз. письменности. А. А. Цагарели, т. I В. 3. 1894 წ. გვ. 35.

²⁾ დ. ბაქრაძით რკისის ველზე.

გელათის მონასტერში ასვენია. ამის შემდეგ წმ. ანდრია დიდ-
ხანს ქადაგებდა მთელ სამცხეში მტკვრის სათავემდე და ბოლოს
უკანვე იერუსალიმში დაბრუნდა. ყველა საეკლესიო მწერლე-
ბი თანახმანი არიან, რომ ქრისტეს სჯული ივერიაში პირველ
საუკუნეშივე იყო ნაქადაგებო. პაპმა კლიმენტიმ, იმპერატო-
რი ტრაიანის დროს პონტის ნაპირზე განდევნილმა, ანდრია
მოციქულის დაწყებული ქადაგება განაგრძო და, როგორც
ქვეით იქნება ნათქვამი, მეფე ღრეს, რომელიც მეორე საუკუ-
ნეში ცხოვრობდა, ესმოდა, თუ რა იყო ქრისტეს სჯული.

ადერკი ძლიერ განრისხდა იქაურ ერისთავზე, რომელმაც
წინააღმდეგობა ვერ აღმოუჩინა ქრისტიანობის გავრცელებას
მისდამი რწმუნებულს მხარეში, და ძალდატანებით აიძულა
მკვიდრთა ერთი ნაწილი მიბრუნებოდა წარმართობას. მიუხე-
დავად ამისა წმ. ანდრიამ თავის მოწაფით სიმონ კანანელით
მეორედ მოასწრო მესხეთით გარდასვლა აფხაზეთში. ისინი ორ-
ნივე ერთად გარდავიდნენ სვანეთში, ოსეთში და ბოსფორის
სამზღვრებამდე; წმ. სიმონმა დაამკვიდრა სჯული აბხაზთა შო-
რის სევასტოპოლის, აწინდელ სოხუმში, და მეგრელთ შორის,
და გარდაიცვალა სვანეთში; მისი გვამი გარდმოსვენებული იყო
ანაკოფიის ქალაქში. ამის შემდეგ ანდრია გაეშურა ჩრდილოეთი-
საკენ. ადერკის დრომდე ივერიის სახელმწიფო, მეფის სიკვდილის
შემდეგ, მემკვიდრეს განუყოფელად რჩებოდა ხოლმე; ადერკმა
განიზრახა იმის ორად გაყოფა; ჩრდილოეთის ნაწილი დედა ქა-
ლაქით მცხეთით მისცა უფროს შვილს ბარტომს, ხოლო სამ-
ხრეთის მხარე არმაზის ციხით—უმცროსს—ქართაშს. ის გარ-
დაიცვალა 57 წ. ქრ. შობის შემდეგ. ადერკის მეფობას მია-
წერენ რაოდენიმე შემთხვევას, რომელთაც რომის ისტორიკო-
სი ტაციტი იხსენიებს. 20 წ. ქ. შ. შემდ. ივერიაში მეფობდა,
მოგვიტხრობს ის, ფარსმანი, რომლის უმცროსმა ძმამ მიტრი-
დატმა სომხეთში რომაელებს დაეხმარა სპარსელების მეფის არ-
ტაბანის ტახტიდამ გარდაგდებაში. ფარსმანის შვილი, რადამის-
ტი წინააღმდეგ თავისს ბიძას და სიმამრს, მიტრიდატს—სომ-
ხების ტახტზე მჯდომარეს; გარნა რომაელებმა აიძულეს ის გა-

ქცეულიყო ივერიაში თავისის ორსულის ცოლით, ზენობიით, რომელიც გზაზე ქმარმა ხანჯლით მოჰკლა და, შიშის გამო, რომ ის მტრის ხელში არ ჩავარდნილიყო, მდ. არაქსში გარდააგდო. თითონ კი რადამისტი იმპერატორი ნერონის მეფობის დასაწყისში თავის მამის მიერ მოკლული იქნა. რადგანაც ივერიის ისტორია არ იხსენიებს არც ამ ამბავს და არც ამ მეფეებს, ჩვენ უნდა ვიფიქროთ, რომ აქ ივერიის მეფეები კი არ უნდა იგულისხმებოდნენ, არამედ მეორე ხარისხის მთავრები ანუ ერისთავები, რომელნიც ფლობდნენ სამხრეთ ივერიას, — საკუთრად სომხითისა ჩრდილოეთ მხარეს, — და ურთიერთში აშლილნი იყვნენ¹⁾.

¹⁾ ავტორს, სამწუხაროდ, არ მიუღია მხედველობაში დანარჩენი ჩვენება დიდებულის ისტორიკოსის — ტაციტისა, რომლის მოწმობით სომხითი იმ დროს დიდად შესუსტებული სამეფო იყო. ის ერთ დროს ეჭირა იბერიის მეფეს ფარსმანის ძმას მიტრიდატს, იქვე მეფობდა ფარაზმანის შვილი რადამისტი, მამისაგან აქ მეფედ დადგენილი. Tacite annales livre VI თ. 32 და შემდეგ, livr. XII თ. 44 და 45. რომ იბერიის სამეფოს შესამჩნევი მნიშვნელობა ჰქონდა იმპერატორის ნერონისა, ვესპასიანისა, ტიტისა, დომიციანისა და ადრიანის დროს ამას ტაციტის გარდა გვიმტკიცებენ დიონკასიუსი, ელისპარტიანი და სხვ. კეისარის ადრიანის ბრძანებით ფარსმანს დიდი პატივი სცეს რომში, რომელიც პარფიის მეფეს შეუშურდა და შესჩივლა იმპერატორს, — და მას (ფარსმანს) ძეგლი დაუდგეს ბელლონის ტაძარში. ელისპარტიანი სწერს: „იმპერატორი ადრიანე არც ერთ მეფეს არ უძღვნიდა იმდენს საჩუქრებს, რამდენსაც თურმე უგზავნიდა იბერიელთ მეფეს“. მან გამოუგზავნა ფარსმანს სხვათა საჩუქართა შორის სპილო. Помяловскій. Сб. гр. и рим. надписей Кавказа გვ. 66, 69, Гань 174.

ახლად ნაპოვნი (1876 წ.) მცხეთის ახლოს ქვა, რომელიც ციხეში ყოფილა ჩასმული და ეხლა დაკულია თბილისის მუზეუმში, გვაძლევს მტკიცეს და შეურყეველს საბუთს ტაციტის ფარსმანის და მიტრიდატის სინამდვილისას. ამ ქვის ბერძნული წარწერა ეკუთვნის 75 წელს იხსენიებს მიტრიდატს, შვილად ფარსმანისა და მეგობრად როგორც კეისარის ვესპასიანის და იმის შვილების ტიტისა და დომიციანისა, — შემდეგ ში იმპერატორებისა, — აგრეთვე — რომის ერისა. მოგვყავს აქ სიტყვა სიტყვით თარგმანი ჩვენი წარსულის ამ შესანიშნავის ნაშთისა: „იმპერატორმა, კეისარმა, ვესპასიანემ, ავგუსტუსმა, უზენაესმა მღვდელ-მთავარმა, რომელ-

როდესაც იმპერატორმა ვესპასიანემ 70 წ. იერუსალი-
მი აიღო, მრავალმა ურიამ თავი მცხეთას შეიფარა; იმათ შო-
რის იყვნენ შვილნი ბარაბასი, რომელიც ნაცვლად იესო ქრის-
ტესა სასიკვდილოდ დასჯისაგან განთავისუფლებული იყო. ბარ-
ტომ II-ს და ქართამის მემკვიდრენი იყვნენ მათი შვილები
კაოს და ფარსმან პირველი 72 წ. ქრ. შ. შემ. იმ დროს ივე-
რიის მეფენი, ნამეტურ არმაზელები, სომხების დაახლოვებულ
დამოკიდებულებაში იმყოფებოდნენ: ეს ცხადად სჩანს როგორც
იმისაგან, რომ სომხების მეფემ ეროვანდმა წაართვა ფარსმანს
ქალაქი წუნდა და მთელი მხარე მტკვრამდი, აგრეთვე მითაც,
რომ დასავლეთ ივერიაში ვაჟკაცობით ომში თავი იჩინეს. რო-
დესაც კაოსი და ფარსმან I გარდაიცვალენ 87 წ. ქ. შ. შემ.,
იმათ მემკვიდრებად დარჩენ შვილნი მათნი არმაზელ და აზორკ
ორთავე მეფეები შეთანხმდნენ სომხების ივერიიდან განდევნის
შესახებ და შესაწევნელად ოსებს და ლეკებს მოუწოდეს. ოსე-
თის მთავრები ბაზუკი და ამბაზუკი გამოვიდნენ თავის ჯარით,
რომელსაც შეუერთდნენ ჯიქნი და პაჭანაკნი, ხოლო ლეკებმა
მოიყვანეს დურძუკები და დიდოელები. ყველამ ერთად თავს
დაესხნენ სომხეთის მარებს: შირაქს, ვანანდს და ბაგრევანდს.
მდ. არაქსის დასაწყისში დაარბიეს ტაშირის მხარე ნახჭევანამდი

საც მეზიდედ აქვს ტრიბუნის უფლება მიცემული,—იმპერატორმა მეთო-
თხმეტედ, კონსულმა მეექვსედ და აღმორჩეულმა მეშვიდედ, მამულის მამამ,
ცენზორმა და იმპერატორმა ტ ი ტ უ ს ძ ა, კეისარმა, ავგუსტუსის შვილმა, რო-
მელსაც მეხუთეჯერ ტრიბუნის უფლება მიცემული აქვს, მეოთხეჯერ კონ-
სულმა და მეხუთეჯერ ამორჩეულმა, ცენზორმა და დომიციანემ კეისა-
რმა, ავგუსტუსის შვილმა, მესამეჯერ კონსულმა და მეოთხედ ამორჩეულ-
მა,—ივერთა მეფეს მიტრიდატს, ფარსმანის და იამაზდის შვილს, მეგობარს
კეისრისას და მეგობარს რომის ერისას—აუშენეს ციხე“. *Ганъ Извѣстія*
др. гр. и римс. писателей о Кавказѣ, т. I, гв. 114. Записки
общ. люб. Кавк. археологіи, кн. I приложение. ცნობილია აგრეთ-
ვე, რომ რადამისტის, ფარსმანის შვილის ბედკრულობა სიუჟეტად ჰქონდა
ფრანგების მწერალს კრებილიონს თავის ტრაგედიაში „რადამისტი და ზე-
ნობია“. ამ ტრაგედიაში „რადამისტის“ დახასიათებას აღტაცებაში მოყავს
განთქმული რუსის პოეტი ვ. ჟუკოვსკი V ტ. გვ. 410.

და მკვიდრნი ტყვედ წამოასხეს. სემბატ ბივრიტიანმა¹⁾, რომელიც იმ დროს ჰმართვიდა სომხითს, მოჰკლა მეფე ეროვანდი, სამეფო ტახტზე დასვა იმისი ძმა არტაშესი²⁾, მსწრაფლ შეკრიბა სომხების ჯარი და გამოუდგა კვალ და კვალ მტრებს მტკვრის გაღმა, კამბეჩოვანის მაზრაში მდ. ივრის ნაპირზე, სადაც ისინი ინაწილებდენ ერთმანეთში ნადავლს. როდესაც მათ წინადადება მისცეს, რომ დაკმაყოფილებულიყვნენ ნადავლით და ტყვეები კი დაებრუნებიათ, ოსეთის ორთავე მთავრებმა პასუხის ნაცვლად სემბატი ხმალში გამოიწვიეს, მაგრამ ორივე იძლიენ სემბატისაგან. ამას შემდეგ შეიქნა საზოგადო კვეთება, რომელიც ექვს საათს გაგრძელდა; ივერიის მეფენი იძულებულნი შეიქმნენ ომის ველი დაეთმოთ სომხებისთვის და განივლტნენ მცხეთას. სემბატმა დაიპყრა მთელი ივერია და ააგო ციხე აკმოთა, აწინდელ დიშის მაზრაში, იმერეთში ოძრხის მახლობლად. მიუხედავად ამისა ივერიელნი ჩაიკეტენ თავიანთ ციხეებში და თავს იცავდენ, ზოლო ოსები გაუწყვეტელად ებრძოდენ სომხებსა.—ამ დროს განმავლობაში ივერიის ერისთავები ოძრხისა და კლარჯეთისა მეფეს ერთგულად დარჩენ, აკავებდენ თავიანთ მხარეების საზღვრებზე მტერს და ამით თავისი დამოუკიდებლობა დაიცვეს. ხანდისხან თვითონ ისინი შეესეოდენ სომხეთის მაზრას, ტაიკს, ქართულად ტაოსს³⁾. დრო გამოშვებით ივერიის მეფეებიც ჩრდილოეთიდან აბოცის მხრით შემოდდიოდენ მათ დასახმარებლად. ეს რომ შეიტყო სომხების მეფემ არტაშესმა, მცხეთას ჯარი გარს შემოართყა და ხუთისთვის შემდეგ აიძულა მეფენი პატიობა გამოეთხოვათ და ამ გვარად დაემორჩილენ მას. რამდენიმე წლის შემდეგ ამისა, რომაელებს და სპარსელებს შორის ატყდა ომი, ივერიელებმა თანადანხმარებით მოკავშირე ერისა აუჯანყდენ სომხებსა. არტაშესი

1) ქ.-ცხ.-ით სემბატ.

2) ქ.-ცხ. არტაშანი.

3) ტაო ორ ნაწილად იყოფოდა: ერთი ნაწილი ქართველებს ეკუთვნოდა და მეორე—სომხებს.

აჩქარდა და მსწრაფლ გამოგზავნა ივერიაში ჯარი თავის შვილის ზარენის წინამძღოლობით. მოხდა ჯავახეთში ომი ტბის პირად და ზარენი დამარცხდა; ის დაატყვევეს და დარიალანის ციხეში დაატუსაღეს. სამი წლის შემდეგ სემბატ ბიერიტიანი ჯარით შევიდა ივერიაში, თრიალეთის მაზრაში და ორთავე მხარემ შეკრა ზავი, რომლის ძალით ბატონისშვილი ზარენი უნდა დაებრუნებიათ მამისათვის, ხოლო ივერიელნი ვალდებულნი გახდნენ: 1) სომხების საჭიროებისა გვარ დახმარებოდნენ მათ ჯარით ათას კაცამდე და 2) ფული არტაშესის სახით¹⁾ უნდა მოეჭრათ. ნაცვლად ამისა მათ დაიბრუნეს ყველა ციხეები და მაზრები, ამას წინედ მტრისაგან წართმეული. აზორკი და არმაზელი მოკვდნენ დაახლოვებით 103 წ. იმათი მემკვიდრენი იყვნენ დეროკ—შიდა-ქართლში და ამზასპ—არმაზში, ხოლო ამათი სიკვდილის შემდეგ 113 წ. მირდატი I და ფარსმან II მეფობდნენ. აქამომდე ივერიის მეფეები ერთმანერთთან მეგობრულად სცხოვრობდნენ და მტერს ებრძოდნენ ხოლმე ურთიერთ მეგობრების თანადახმარებით. ხოლო ამაყმა და მოსისხლე მირდატმა, შეირთო რა სპარსეთის მეფის ნათესავი, მოიწადინა ღალატობით მოეკლა ფარსმანი, რომელსაც გულ-კეთილობისა და ვაჟკაცობისათვის ქველად უწოდებდნენ, და რომელიც თვით შიდა-ქართლებსაც კი უყვარდათ. ეს რომ ველარ მოახერხა, სპარსელების შემწეობით დაუწყო მას ბძროლა, ხოლო დამარცხდა და გაიქცა სპარსეთში, საიდანაც დაბრუნდა სპარსეთის ჯარით რკინის-თავის ხეობაში. მუდამ დღე ორივე მხარე ხმალში იწვევდა ურთიერთს, და მაშინ ფარსმანმა ჩვიდმეტს სპარსეთის ბუმბერაზს სძლია, ხოლო იმისმა სარდალმა ფარნავაზმა—ოცდა-ოთხს. შემდეგ ფარსმანის მიერ ხმალში გამოწვევისა განთქმულის ვაჟკაცისა, ჯუანშერისა,—რომელიც მან მოჰკლა, —ორივე მხრით ჯარები სასტიკად ებრძოდნენ ერთმანეთს, და ივერიელებმა ხელ-მეორედ დაამარცხეს სპარსელები. მირდატი მეორედ გაიქცა სპარსეთში. შემდეგ წელში მირ-

1) „არდაშენ მეფესა ხატით“ ქ.-ცხოვრებით.

ლატი შემოესია ივერიას დიდძალ სპარსელების ჯარით და დაიბანაკა იმ ადგილს, რომელსაც ეწოდება ჯაჭვი, მცხეთის პირდაპირ, სადაც იმალებოდა ფარსმანი, ვინაიდან მას ერთობ მცირე ჯარი ჰყავდა. ყოველ დღიურ ბელადთა შორის შეტაკებაში ფარსმანი და ფარნავაზი არამც თუ გამარჯვებულნი რჩებოდნენ, არამედ შემდეგ წესიერად გაწყობილის ომისა ივერიელებმა აიძულეს მირდატი უკუქცეულიყო თავისის მომხრეებით. სპარსელებმა ფარსმანის ჯავრი მით ამოიყარეს, რომ ის მზარეულის ხელით მოწამლეს და ივერიაში შემოიყვანეს მირდატი, რომელმაც დაიფლო ფარსმანის სამეფო, სადაც ერისთავად სპარსელი დანიშნა, ხოლო მხედართ-მთავარი ფარნავაზი სომხეთში გაიქცა ცოლით და თავისის მეფის შვილით, რომელსაც ერთგულად მარტო მეგრელები-ღა დარჩნენ. იმ დროს სომხები დაუმეგობრდნენ ბერძნებს და რა, მიიღეს იმათგან მაშველი ჯარი, იწყეს სპარსელებთან ბრძოლა; იმათ მიემხრენ აგრეთვე ზოგიერთი ივერიელები და მეგრელები. თავისის მხრით სპარსელები მიეშველენ მირდატს და შემოვიდნენ შიდა-ქართლში მცხეთის დასავლეთით. დაბა რეხში მომხდარ ომში სპარსელები ქართველებითურთ დამარცხდნენ და მირდატი და სპარსელი ერისთავი დაიხოცნენ. ამ გვარად გათავდა ორ-მეფობის ეპოქა, რომელიც 75 წელს გაგრძელდა — თუმცა ამ ფაქტში ისტორიისათვის ჯერ ბევრი რამ კიდევ გამოურკვეველი რჩება¹⁾. — 129

1) ისტორიაში ამ ესრედ წოდებულ დუარხიას ანუ ორ მეფობას ასე განმარტებს თეიმურაზი: განყოფილა ქალაქსა მცხეთასა საშუალ მდინარე მტკვარი, გამოღმით მცხეთა და გაღმით არმაზი. დაადგინა (ადერკიმ) პალატსა შინა მცხეთისასა ქართამ და პალატსა შინა არმაზისას ბარტომ და ამცნა მათ, რათა მარად დღე შეკრბენ ერთბამად უსჯიდნენ ერთა და განაგებდნენ. სჯულუდვა მათ, რათა ერთი მათგანი განაგებდეს ყოველსა საქმესა სამხედროსასა და გარეგანთ საქმეთა; ხოლო მეორე შინაგანსა საქმესა ყოველსავე საქმეწონსა. ბრძოლისა ემსა ერთი მათგანი წარვიდოდეს ლაშქარსა ხოლო მეორე უმზადებდეს მას ყოველსა საჭიროებასა; საჭურველთა, საზრდოთა და ყოველთა სახმართა სამხედროსათა“. ავტორი თავის „introduction“-ში და დ. ბაქრაძე ერთს გარემოებას მიაქცევენ ყურადღებას. „საკვირველია,

წ. ქრ. შ. შემ. ფარსმან II შვილი ადამი ავიდა ტახტზე; ის მოკვდა 132 წ. და დარჩა მას მცირე წლოვანი შვილი ფარსმან მეფის ქვრივის მზრუნველობის ქვეშ.

ფარსმან III, ადამის შვილი 36 წელს მეფობდა; მისი შვილი ამზასპ II ავიდა ტახტზე 182 წ. ქ. შ. შემ. იმის მეფობაში ოსები ანაზდეულად შემოესიენ დვალეთით ლიახვის ხეობას და განიზრახეს მცხეთის აკლება. მამაცი ამზასპ მსწრაფლ გარდავიდა, ცოტა შეისვენა და დაიბარა ყველა თავის ერისთავები; ამასობაში ამირ სპასალარმა შეკრიბა ცხენოსანი ჯარი. მოკლე დროში დედაქალაქის დასაცავად შეკრებულ იყო 30 ათასი ქვეითი და 10 ათასი ცხენოსანი ჯარი, რომელიც მდ, არაგვის ორივე ნაპირზე დაბინავდა. იქ ყოველ დღეს ორთავე ჯარის ბელადები ხმალში იწვევდნენ ურთიერთს; მაშინ გამოიჩინა თავი ამზასპმა და მოჰკლა, როგორც იქნა, ხუანცუ, სახელ განთქმული ოსის ბუმბერაზი. ამის შემხედავი ივერიელები იერიშით მივიდნენ, დაამარცხეს დიდძალი მტრის ჯარი და ოსებს მეფეც მოუკლეს. მომავალს წელში თითონ ამზასპ სომხების დახმარებით თავს დაესხა ოსეთს და მთელი ეს მხარე დაიპყრა. ამის შემდეგ ამზასპ გაამაყდა, მესისხლე და საზიზლარი შეიქნა ივერიელებისათვის; ის დაუახლოვდა სპარსელებს, ხოლო სომხების მეგობრობაზე ხელი აიღო. მაშინ ხუთმა დასავლეთის ერისთავმა, რომელთაგან ორი ეგრისისა და დანარჩენი სამი ოძრხისა, კლარჯეთისა და წუნდისა იყვნენ, ივერიის მეფედ გამოსთხოვეს შვილი სომხის მეფეს, რომელსაც ცოლად ამზასპის და ჰყავდა. ის დათანხმდა, ივერიაში დიდძალი თავისის და ბერძნების ჯარით შევიდა. ოსები თავკვერის ხეობით შეუერთდნენ მეგრელებს შურის საგებლად მოკვლისათვის თავის თანამომხეთა, რომელნიც წინანდელ ლაშქარში დაიხოცნენ. ამზასპმა შეკრიბა სპარსელები და ზოგიერთი თავის მომხრე ქართვე-

რომ ორნივე მეფენი ერთსა და იმავე დროს ასრულებენ თავის მოვალეობას და ასე გვეგონებათ, რომ ისინი ანუ ერთად იხოცებიან, ანუ როდესაც უხუცესი კვდება, მაშინ უპრწემესიც თავის ნებით სტევებს თავის უფლებას“.

ლები და წავიდა მტრის შესახვედრად. რადგანაც ვერც ერთმა ვაჟაკმა ხმალში ამზასპის გამოწვევა ვერ გაბედა, ასტყდა ომი გუტის-ხევში, სომხეთში. ამზასპ ომის ველზე მოიკლა, ხოლო მისი ჯარი გაიქცა; სომხების მეფემ დასვა ივერიის ტახტზე თავისი შვილი რევი, დისწული ამზასპისა. 186 წ. ქ. შ. შემ. მეფე რევმა, ბიძით არშაკიდმა, შეირთო ცოლად სეფელა, ბერძნის დიდებულის ასული, რომელმაც თან მოიტანა აფროდიტის კერპი და მცხეთის შესავალში ამართა. რევს რამდენამდე ქრისტეს რჯულიც შემეცნებული ჰქონდა. მან მოსპო კერპების სადიდებლად მცირე წლოვან ბავშვების მსხვერპლად შეწირვა და ბრძანება გასცა, იმათ ნაცვლად ცხვრები და კამბეჩები ემსხვერპლათ, რითაც დაიმსახურა სახელწოდება მართალისა. რევის მემკვიდრედ იმისი შვილი ვაჩე შეიქნა 213 წ., ვაჩენ შემდეგ — მისი შვილი ბაკურ I 231 წ., ბაკურის შემდეგ — მირდატ II 246 წ.; მირდატის მემკვიდრე ასფაგურ იყო 264 წ. და მეფობდა სამი წელი. მან განამაგრა უჯარმა კახეთში. ასფაგურის დროს სომხეთში მეფობდა ხოსრო¹⁾ დიდი, რომელსაც მან გაუგზავნა საშველი ჯარი საბრძოლველად არდემირ ბაბეკონის წინააღმდეგ, რომელმაც სპარსეთში სასანიდის დინასტია დააფუძნა და რომელსაც ქართული მემკვიდრე შეცდომით ქასრეს უწოდებს. მან გაუხსნა მთებში შესავალი კარები ყველა მთიულებს — ოსებს, ლეკებს და ხაზარებს, თითონ კი იმათივე მომხრეობით შეესია არდემირის სამფლობელოს და მრავალჯერ დაამარცხა ის. აღშფოთებულმა არდემირმა ერთს შორებელ ხოსროს ნათესავს, ანაგს მიანდო იმის მოკვლა. ანაგი ვითომ სპარსეთის მეფეზე გარდამტერებული სომხეთში გარდავიდა, ხელ-შემწე შემთხვევით ისარგებლა და ნადირობაში ხოსრო მოჰკლა, მაგრამ თითონაც თავისის ოჯახით სომხებისაგან ამოწყვეტილ იქმნა. ერთად ერთი მცირე წლოვანი ანაგის შვილი წაყვანილ იქმნა საბერძნეთში; ეს იყო ის გრიგოლი, რომელიც შემდეგში შეიქნა სომხეთის განმანათლებლად.

¹⁾ ქ. კ. კ. 21172.

ხოლო ხოსროის შვილმა, თრდატმა, ბერძნების იმპერატორის მფარველობის ქვეშე ღროებით თავი შეინახა. არღეშირმა დაიპყრა სომხითი და ივერია. მეფე ასთაგურ მოკვდა თავისის ქვეშევრდომების დაცვის დროს; მას არავინ დარჩენია გარდა ერთის ასულის აბეშურისა.

ამ გვარ მდგომარეობაში ჩავარდნილი ივერიელები შეწუხდნენ და თავი შეიკრიბეს მცხეთის სპასპეტთან, მაიჟანთან²⁾ და, რა მიიღეს მხედველობაში მეზობლის სომხითის ბედკრულება, ივერიაში მეფის მემკვიდრეობის მოსპობა და თავის დაცვის შეუძლებლობა, გარდასწყვიტეს ისევ არღეშირს მიმართონ თხოვნით, რომ მან ერთი თავისი შვილი მოსცეს ივერიას მეფედ და საქმროდ აბეშურისათვის, რომელიც სამის მეფის მემკვიდრე იყო. არღეშირმა კარგად რომ გაიცნო ივერიის სამეფოსის სივრცე-განი, ძლიერება და იმის მომიჯნავე მტრების ღონე, მოისაზრა რა, რომ ივერია ჩრდილოეთის ხალხების სპარსეთში შემოსევის ზღუდედ გამოადგებოდა. შეიწყნარა ივერიელების თხოვნა და წავიდა მცხეთას, სადაც შვიდი წლის თავის შვილს მირიანს, შეძენილს მეორე ხარისხოვანის მეუღლისგან³⁾, მეფე ასთაგურის ასული აბეშურა შერთო. მირიანით იწყება ივერიის მეოთხე დინასტია—ხოსროიანებისა. არღეშირმა, დაადგინა რა ის დედა-ქალაქში, მცხეთაში, გარდასცა მას მთელი იკერი⁴⁾ კერძისითჟნით, სომხითი, რანი და მოვაკანი, ე. ი. ყარაბახისა და შირვანის მაზრები. ამის გარდა მან მიანდო სპარსეთის დიდებულს მირვანოზს 40 ათასი მხედრებით დაჭერა იმ მხარეებისა, რომელნიც საზღვრავდნენ ივერიას სამხრეთით და აღმოსავლეთით და დაავალა მას, არაოდეს ივერიაში მხედრობა არ შეეყვანა, გარდა ხუთი ათასისა, რომელნიც მეფის მცველად ინიშნებოდნენ. მირიანი, ვითარცა სპარსი, ცეცხლის მსახურების

²⁾ დ. ბაქრაძით „მუჟანთან“.

³⁾ ქართლის მოქცევის მატთანე მირიანის მამად ჰხადან ლევს და არა ქახრე არღეშერს, ე. თაყ—ის სამი ისტ. ქრ. 11. თ. ყორდანიას ქრ. 18 და 19.

სჯულის აღმსარებლად უნდა დარჩენილიყო, ხოლო ქვეშევრდომთ გულის მოსაგებად მას არ უნდა შეევიწროებინა კერპთთაყვანის მცემლობა. — მთელი კავკასიის ერთ დაპყრობის შემდეგ არღეშირი დაბრუნდა სპარსეთში, მირვანოზს კი დაუბარა, რომ ხაზარებს მუდამ ებრძოლოს. ამ განკარგულების გამო მირვანოზმა ძლიერ გაამაგრა ნეკრესის ქალაქი; ხოლო მეფე მირიანმა არამც თუ ივერიის ენა შეისწავლა და გარდაეჩვია სპარსულს, არამედ თაყვანს სცემდა და შესაწირავებით ამკობდა შვიდს კერპს, რომელთაც აღმერთებდენ ივერიაში: გაცის, გაიმს, არმაზს, აინანას, დიანას, ზადენს და აფროდიტას; თითონ მეფე კი ცეცხლს თაყვანს სცემდა. ამით მან დაიმსახურა სიყვარული, როგორც თავისის ერისა, აგრეთვე მისის უფლების ქვეშ მყოფთ სომხეთის მაზრების მკვიდრთა. — როდესაც მირიანი 15 წლისა შეიქნა, მას მეუღლე აბეშური გარდაეცვალა; ამის შემდეგ მან დაიბარა საცოლოდ პონტოის მხარიდამ ნანა, ულიოთორის ასული. ამ ხანებში მან იწყო ბრძოლა ხაზარებთან. ლეკები ხან შეუერთდებოდენ მას მტრის წინააღმდეგ, ხან გადაუდგებოდენ და ხაზარებს გაუშვებდენ დარუბანდის ხეობაზედ კავკასიონის ქედის გადაღმა, სადაც ხშირად მოხდებოდა მათთან შეტაკება. როგორც კი ისინი დარუბანდიდან გამოჩნდებოდენ, მირიანი მსწრაფლ გარდავიდოდა და აიძულებდა მათ გაბრუნებას. ამბობენ, რომ მამის სიკვდილის შემდეგ მირიანმა განიზრახა სპარსეთის ტახტის დაჭერა, მაგრამ სპარსელები წინააღმდეგენ მას იმ მიზეზის გამო, რომ ის დაიბადა არღეშირის ხასისაგან, მაშინ, როდესაც იმის ძმას და მეტოქეს ბარტომს, ანუ ბახრამს, დედად ინდოეთის მეფის ასული ჰყავდა. ნაცვლად ამისა სპარსელები დათანხმდენ მოემატებიათ მირიანის სამეფოსთვის შესაპოტომია, ასურეთის ნახევარი ნაწილი და ადერბაიჯანი. უცხოეთელი ისტორიკოსები არას მოგვეთხრობენ ამ ამბებზე; მართლაც გასაკვირვებლად უნდა ჩაითვალოს ის, რომ ივერიამ თავის საზღვრები განავრცელა თავრაზის იქეთ. ჩვენ კი უნდა მივიღოთ მხედველობაში, რომ ძველს დროს ივერიელნი, როგორც კი გაქლიერდებოდენ, ყოველთვის ზედ დაე-

ცემოდენ ჩრდილო სპარსეთს და ხარკს ადებდენ მას. ეს არა ერთხელ მომხდარა, და ხშირადაც გაუმარჯვიათ. მირიანი რომ დაბრუნდა, ოსეთის წინამძღოლები ჰეროდოტის და კავტას დაცენ ივერიას: მირიანი გამოედევნა მათ კვალ და კვალ ოსეთში ხაზარეთამდი, და დვალეთის ხეობით უკან დაბრუნდა. რამდენიმე წლის შემდეგ ხაზარები თავს დაესხენ დარუბანდს. იმ დროს, როდესაც მირიანი მივიდა იმის საშველად, ურიცხვი გუთების¹⁾ ურდონი შეცვივდენ საბერძნეთში და იმათმა წინამძღოლმა ხმალში გამოიწვია იმპერატორი დიოკლიტიანე. ბერძნებმა მასთან საბრძოლველად წინ წამოუყენეს თრდატი²⁾, სომხების მეფის ხოსროს შვილი, რომელიც წინეთ მოვიხსენეთ. თრდატმა, იმპერატორის ტანისამოსში დაამარცხა მტერი, რომლის ჯარი გაიფანტა. დასაჯილდოებლად ამ დამსახურებისა იმპერატორმა აღადგინა სომხების სამეფო, სადაც თრდატი მეფედ დასვა 287 წ. ქრ. შ. შემ. თრდატმა თავის დახელოვნებულ მოქმედებით და ვაჟკაცობით თავის არეებიდან განდევნა ივერიელების ერისთავები. როცა მირიანმა ეს შეიტყო, დაბრუნდა, სპარსელები დასახმარებლად მოიხმო, თვისი ქალი მისცა ფეროზს, ერთს თავის ნათესავს, და მზითვად მისცა არე ხუნანიდამ ბარდამდი. ამის შემდეგ ორივე მეფენი ივერიისა და სომხისა, განუწყვეტლივ ურთიერთს ებრძოდენ, მაგრამ თრდატმა სძლია და თან და თან მოახერხა გამობრუნება სირიისა, მესოპოტამიისა და მთელი იმ მხარისა, რომელიც წინეთ სომხებისგან სპარსელებს დაპყრობილი ჰქონდათ. ამის შემდეგ მირიანმა შემოიერთა თავისი ძმისწული, ბახრამის შვილი, სპარსეთას მეფე, და დაეცა სომხითით რომის სამფლობელოს. იმპერატორმა კონსტანტინემ, რომელიც იმ დროს მოინათლა, დაამარცხა ის, აიძულა უკუქცეულიყო შაპური, სპარსეთის მეფე, და მირიანმა მას ხელი მოუწერა ზავის პირობაზე. იმპ. კონსტანტინემ მძევ-

¹⁾ გოთები ანუ გუთები იყვნენ გერმანიის ტომის ხალხი.

²⁾ იგივე თრდატი.

ლად წაიყვანა ბაქარი, შვილი ივერიის მეფისა, და არამც თუ შეარიგა ის თრდატს, არამედ ამ უკანასკნელმა მიათხოვა თვისი ქალი სალომე რევს, მეორე შვილს მირიანისას. ახალ შერთულნი ცოლ-ქმარნი მირიანმა დაასახლა უჯარმას, დედა-ქალაქში მათთვის დაარსებულის სამეფოსა, რომელშიაც აგრეთვე კახეთი და კუხეთი შედიოდა. მას შემდეგ თანახმად იმპერატორის ნებისა ყველა მხარენი, რომელნიც მდებარეობდნენ იმ მდინარეების პირად, რომელნიც ჩრდილოეთიდან არაქს ერთვიან, თრდატს საკუთრად უნდა დარჩენოდა, ხოლო მაზრები, მდებარენი იმ მდინარეების პირად, რომელნიც სამხრეთიდან მტკვარს შეერთვიან, მირიანის სამეფოს უნდა კუთვნიებოდა. ამ გვარად ივერიის სამეფოს იმ დროს ე. ი. დაახლოებით 318 წ. ქ. შ. შემ. შეადგენდნენ მაზრები: რანი და მოვაკანი, მტკვრის ხეობა ალაზნის ჩასართავამდე და რიონი ენგურამდე. რევი, მირიანის შვილი, ფლობდა მდ. ივრის სათავეს და ფეროზი, მეფის სიძე — მდ. ხრამის ხეობას ¹⁾.

¹⁾ თუმცა ბაქარძე სწერს, რომ „ეს თქმულება სპარსთა მეფის ბრძოლაზე კონსტანტინე დიდთან ისტორიული სიცრუეა“, რომ კონსტანტინესგან „ჯვარის წარდღმა, დამარცხება სპარსთა და შემდეგ ნათელ-ღება სხვადასხვა დროს შემთხვევა არისო. თუმცა ის ამბობს, რომ. მართალია, ჯვარის ძალით კონსტანტინემ სძლია თავის მტერს 312 წ., მაგრამ ის მტერი იყო მაქსენცი და არა სპარსეთის მეფეო. კონსტანტინემ ნათელ-ილოო სიკვდილის წელს 337 წ.—ჩვენი მატინის გარდმოცემა მირიანის შვილზე ბაქარზე, რომელიც ვითომც კონსტანტინესაგან მძევლად იყო გაყვანილი და შემდეგ სახარების მიღებისა მირიანისაგან წარმოგზავნილი უკანვე, საეჭვო ცნობად უნდა მიგვაჩნდესო. მართალია ბიზანტიელების თქმულება იხსენიებს „იბერიის მეფის ძეს ბაკურიუსს“, მაგრამ როგორც სჩანს, ის სხვა პირიაო“. თუმცა ჩვენი ისტორიის სხვა თანამედროვე მკვლევარნიც უარყოფენ ჩვენი მატინის ამ თქმულებას, მაგრამ ბ. თ. ჟორდანიას თავის ქრონიკებში სწერს: რომ „თქმა მირიან მეფის ბრძოლაზე კონსტანტინესთან სიცრუეთ მიაჩნიათ მხოლოდ მისთვის, რომ ამაზე ჯერ სხვა ცნობანი არ აღმოჩნდა. მაგრამ ბაქარის მძევლად მყოფობა კონსტანტინეს ხელში რითი აიხსნება, თუ არ დავიფერეთ ქ.-ცხ. თქმულება?“ შემდეგ მოჰყავს თავისი მოსაზრება, რომ კონსტანტინე დიდი იმ პოლიტიკით

ამ განკარგულებას ის შედეგი ჰქონია, რომ მირიანი თრღატის ერთგული მოკავშირე შეიქნა, და მიიღო მისგან 30 ათასი შემწე ჯარი, რითაც მან განდევნა ივერიიდან მთიულები, რო-

ხელმძღვანელობდა, რომ აღმოსავლეთის მწვრილ ერთაგან შეედგინა ერთი საქრისტიანო—სახელმწიფო, ქრისტიანობრივი კავშირით შეკრულ-შეერთებული და სხვ. ბოლოს მიაწერს, რომ შიო მღვიმის ხელნაწერში № 170 ნაამბობიაო, რომ „მათ დღეთა შინა იქმნა შესვლა მირიან მეფისა და ძმის წულისა მისისა სპარსთ მეფისა საბერძნეთად, რომელნი ესე კონსტანტინე მეფემან ბერძენთამან აოტნა ძალით ქრისტესითა და ჯვარისა მისისა წინაწარმოძღვანებითა ყოველით სპარსეთით შათით“. ამ დამარცხების შემდეგ მირიანმა მძევლად მისცა კეისარს ძე თვისი ბაქარ“. — „კონსტანტინე მეფისაგან მირიანისა დამარცხება და მძევლად ბაქარის მიცემა უნდა ყოფილიყოს 321—322 წ.“ არა უმეტარ იყო (მირიან) სჯულისა ქრისტესისა, ვინათგან თვით მეგრ აწვია საბერძნეთით მომავალ იყო“. ისვე და № 160 ხელნაწერები. უნდა ვიფიქროთ, რომ მირიან მეფე სპარსებითურთ მიშველებოდეს მეფე ლიკინის (ლიცინის?) წინააღმდეგ კონსტანტინესა იმ ბრძოლაში, რომელიც მოხდა მათ შორის 322—323 წ. და რომელშიც იძლია ლიკინი (ლიცინი?) გვ. 29. შენ. 57 და 61. აქ უნდა შევნიშნათ, რომ ბ. ჟორდანი ბევრად არ აფასებს ბერძნების მესტორიეთა თქმულებას, რომელნიც ერთის სიტყვითაც არ მოიხსენიებენ ამ ბრძოლას კონსტანტინე დიდისა მირიანთან. წინეთ ჩვენი სხოლიასტები ამ ბრძოლას კონსტანტინე და მაქსენცის შორის — იმ შეტაკებას, რომელიც მოხდა მათ შორის 321 წ. მიაწერდენ. ესლა ბ. ჟორდანი ბრძანებს: „უნდა ვიფიქროთ, რომ მირიან მეფე სპარსელებითურთ მიშველებია მეფე ლიკინის (ლიცინი?) წინააღმდეგ კონსტანტინესა იმ ბრძოლაში, რომელიც მოხდა მათ შორის 322—323 წწ.“ და შემდეგ დაბეჯითებით ამბობს, რომ „ამ დამარცხების შემდეგ მირიანმა მძევლად მისცა კეისარს ძე თვისი ბაქარ“. თვით ავტორს თავისს *Hist. de la Georgie*, 1, 132. ეჭვი შემოაქვს მათიანეს ამ თქმულებაზე და ამბობს, რომ ბაკურიუსი ივერიის მეფის შვილი კი არ იყო, არამედ ვილაც წარჩინებული პირიო; ჩვენ შევნიშნავთ, რომ მართლ შიო მღვიმის ხელნაწერზე ვერ დაემყარება კაცი ამისთანა შესანიშნავ მსოფლიო ისტორიის ამბავის აღწერაში... ჩვენ გვგონია, რომ ჯერ თვით ის ფაქტიც დასამტკიცებელია, რომ ვითომც მძევლად წაყვანილი ბაკურიუსი მირიანის შვილი იყო, ხოლო ბ. ჟორდანიას ეს ამბავი მტკიცედ, შეურყეველად მიაჩნია და კითხულობს. „როთი აიხსნება ეს ამბავი, თუ ქ.-ცნ. თქმულება არ დავიჯერეთო“. ამას გა. და სპარსეთის ისტორიის მკვლევარმა მალკოლმმა სწერს, რომ „სპარსეთში არღეშირის შემკვი-

მელთაც საშინელი შემოსევა სპარსეთის მეფემ, შაპურმა¹⁾ გამოიწვია; თითონ მირიანმა ბარსიელების წინააღმდეგ მონაწილეობა მიიღო იმ ომში, რომელიც ქ. ბარდას ახლოს მოხდა, და დაეხმარა თრდატს მათ განდევნაში კავკასიის მთის იქით. მოსე ხორენელის თქმით ეს მოხდა მაშინ, როდესაც ორივე მეფემ ქრისტიანობა მიიღეს 319 წ. ქრ. შ. შემ. დაახლოვებით²⁾.

ესლა გადავიდეთ ამ შესამცნევ ცვლილების მოთხრობაზე. ზეპირ გარდმოცემით ვინმე ზაბილონმა, კაპადოკიელმა, იერუსალიმში შეირთო სუსანა, იმა წმ. ქალაქის პატრიარქის და მას ეყოლა ქალი სახელად ნონა³⁾, ანუ ნინო, რომელიც მოსამსახურეთ მისცა ნიაფორე-სასას, დოვინელ სომხის ქალს. ამ სახლში ნინომ შეისწავლა, როგორც იმ დროს ივერიელებზე გავრცელებული ამბევები აზიაში, აგრეთვე მოთხრობა უფლის კვართზე, რომელიც ლონგინოზმა⁴⁾ მოიტანა მცხეთაში და განიზრახა ამა მაზრის ნახვა. მაშინ იმპერატრიცა ელენე ქ. ეფესოში ბრძანდებოდა და ემზადებოდა წმ. ნააღლის-ღების მიღებას. ნინო წავიდა ეფესოში და გაეცნო იქ მცხოვრებს, სომხის უფლისწულს რიფსიმეს. როდესაც მიღებულ იქმნა იმის სახლში, მო-

ღრედ დაჯდა მისი შვილი შაბურ I, რომელსაც მოწინააღმდეგე არავინ გამოჩენია“. ხოლო შიო-მღვიმის ხელნაწერით ბ. უორდანიამ ამატკიცებს, რომ მირიანის ძმის-წული სპარსების მეფედ იყო. აქ უნდა დავასახელოთ აგრეთვე, რომ „ქართლის მოქცევის“ ქრონიკებში ბაქარ ანუ ბაკურ არის ძე რევისა და არა მირიანისა. ე. თაყაიშვილის სამ. ისტ. ქრონ. გვ. 22.

1) ანუ შაბურ I (იგივე საპირი).

2) ბ. უორდანიამ ერთსა და იმავე თავის მე-62 შენიშვნაში ორს სხვა-და-სხვა წელს მირიანის მოქცევისას უჩვენებს. ჯერ ამბობს, რომ ჩვენ ჯერ-ჯერობით უფრო საბუთიანად მიგვაჩნიაო მირიანის სასწაულითა მოქცევა 20 ივლისს 323 წ. და ორ სტრიქონს შემდეგ მასვე იმეორებს, და, ცოტა ქვეით, შემდეგ ორის სტრიქონისა, დასძენს: „თუმცა მირიანის მოქცევა და ეკლესიის აშენება ჩვენ 324 წ. გვეონია, მაგრამ მეფის მონათვლა 325 წ. უნდა ყოფილიყოს“. რომელ ერთს ამ წელთაგანს ერწმუნოს მკითხველი?

3) ბ. ლანგუა ამატკიცებს, რომ სახელწოდება ნინო, ნუნე ნიონავს მონაზონს, *nonna religieuse*.

4) ლონგინოზ კარსნელი.

აქცია რიფსიმე ქრისტეს მცნებაზე, დედა მძუძე გაიანე ზე რაოდენიმე სხვა ქალებითურთ. ამ დროს გარყვნილმა მაქსიმოანემ, იმპერატორის კონსტანტინეს ამხანაგმა, ბრძანება გასცა, ეძებნათ მისთვის უუმშვენეირესი ქალი მთელს იმპერიაში, და ამის გამო აღებულ იქნა უფლის წულის რიფსიმეს სურათი; მაგრამ ამ უკანასკნელს აღთქმა მიეცა ღვთისათვის, მთელი სიცოცხლე ქალწულად გაეტარებინა, და, ვინაიდგან მას მაქსიმოანის შიში ჰქონდა, გარდაიხვეწა სომხეთში გაიანეთი და 70 ქალწულების ამალით. ეს რომ თრდატმა შეიტყო, განიზრახა ან იმპერატორთან გაეგზავნა რიფსიმე, ან თითონ დამტკბარიყო იმის სიტუროფით. მაგრამ ვერაფრით ვერ დააჯერეს რიფსიმე და ვერ დაიყოლიეს ნებას; მაშინ განძვინებულმა შეფემ უბრძანა მოეკლათ რიფსიმე გაიანეთი და ყველა იმის ამალაში მყოფნი ქალწულნი. ეს მოხდა 311 წ. ამ გვარი დანაშაულობისთვის თრდატი დაიოსაჯა მით, რომ აუვარდა საშინელი ზაფრა; მას წარმოუდგა, რომ ის ეშვად გარდაიქცა და, მანამ ვერ მოვიდა გონზე, სანამ ქრისტეს სჯული არ აღიარა.

ნინომ მოასწრო სომხეთილამ გაქცევა და მივიდა ივერიის საზღვარზე ორბანთში¹⁾, სადაც ზამთარი დაჰყო. გაზაფხულზე ჯავახეთში შევიდა და იქ ფარავნის ტბის ახლო დახვდენ მეთევზებები და მწყემსები, რომელნიც არმაზს და ზადენს თაყვანსა სცემდენ. ვინაიდგან ისინი ლაპარაკობდენ სომხურად, რომელიც ნინომ ნიაფორესთან შეისწავლა, მათგან გამოკითხვით შეიტყო, რომ ისინი დაბა საფურცლედამ, ქინძარის²⁾ არედამ არიან, კახეთის აზნის მთებილამ და დიდ მცხეთის ქალაქილამ, რომელიც მდებარეობს მდინარეზე, რომელიც ტბილამ გამოდის. ძილში ესიზმრა ანგელოზი, რომელმაც უბრძანა ქრისტეს სჯულის ქადაგება ივერიის მხარეში. ამის გამო ის დაჰყვა მდინარე მტკვრის პირს და წარმართების ქვეყნით მიაღწია დაბა ურბნი-

1) „ორბანად“ ვახუშტი. შიო მღვიმის ვარიანტში „ურბნისად“. ახლ-ვარიანტში ნინოს ცხოვრებისა „ულოპორეთ“. ე. თაყაიშვილი გვ. 15.

2) „საფურცლისა, ქინძარისა“ ვახუშტით.

სამდე, სადაც ურიები ესახლენ. მან დაჰყო ამ ადგილს მთელი თვე, და როცა შეამჩნია, რომ ხალხი ჯგუფ-ჯგუფად მიდიოდა მცხეთას არმაზის თაყვანის საცემლად, თითონაც გაჰყვა მათ და შეჩერდა დაბა მოგვთაში. მეორე დღეს საყვირის ცემით, და სწინელის ყვირილით, კიჟინით და ხელში ყვავილების თაიგულებით ხალხი მეფე მირიანს და დედოფალს ნანას უკან მიჰყვებოდა არმაზისკენ. როდესაც ნინო მთაზე ავიდა, მან დაინახა მაღალი ბრინჯაოს კერპი, რომელსაც ხელთ ეპყრა მსწრაფლ ყოველ მხრისაკენ სატრიალებელი ბრწყინვალე მახვილი; ხალხი იმას უახლოვდებოდა კრძალვით რეშინოდა თავიანთ ცოდვებისა; რომელთ შორის ირიცხებოდა მაგალ. ისიც, თუ ოდესმე დაულაპარაკნია ურიას ცეცხლის თაყვანის მცემლებთან. ეს იყო ცრულმერთი არმაზი. იმის მარჯვენა და მარცხენა მხარეზედ იდგნენ ცრულმერთების კერპები: ოქროისა—გაცისა და ვერცხლისა—გაიმისა. ნინო სწუხდა ამ გვარ ხალხის უმეცრებაზე და ევედრებოდა ღმერთს, გამოეჩინა თვისი ძლიერება კერპზე. როგორც კი გაათავა მან ლოცვა, უცებ ამოვარდა ნისლიანი დასავლეთის ქარი საზარელი სუნით, იწყო ელვა-ქუხილი; გავარდა მენი და ვეებერთელა სეტყვამ მოთინა მიწა. კლდეები სკდებოდნენ რეშინგოდნენ. შეშინებული ხალხი ამბობდა, რომ ვითომც ითრუშანა¹⁾ ძველ დროს წარმოეკლინა. ზოგნი ამბობდნენ, ვითომც ღმერთი, რომელმაც თრდატი ეშვად გარდააქცია და შემდეგში ისევ დაუბრუნა მას კაცობრიული სახე, —ახლა სჯიდა კერპთ თაყვანის მცემლებს. იმ დროს ივერიაში ხმა ქრისტეს რჯულზე უკვე გავრცელებული იყო. ეს მოხდა ნ აგვისტოს ფერის-ცვალების დღეს 318 წ. ქრ. შ. შემ. როგორც კი გრიგალი ჩავარდა, ნინომ სასიხარულოდ დაინახა, რომ კერპები უკვე დამსხვრეულნი ეყარნენ მიწაზე. ავიდა არმაზის მთის მწვერვალზე და დასასვენებლად ხის ქვეშ დაჯდა. აქ შეეყარა მას შრომანა, სასახლის მოსამსახურე²⁾ და მიიპატიჟა იგი მეფის სასახლეში;

1) „ითრუშანა“ ახ. ვარიანტით ნინოს ცხ.

2) სეფე-ქალი — ვახუშტით.

ნინო არ დათანხმდა და ჩამოხტა მეფის მებადისას, რომლის ცოლმა ანასტასიამ მიიწვია ის. მან დაჰყო იქ 9 თვე და თვისი ლოცვებით ევედრებოდა ღმერთს, მიენიჭებინა ანასტასიასა და იმის ქმრისთვის სანატრელი ვაჟიშვილი. ამ ოჯახმა იღუმალ ირწმუნა იესო ქრისტე. იქედამ რომ გავიდა ნინო, თავი შეიფარა ქალაქის გარედ ეკლის ბუჩქს¹⁾ ქვეშ, სადაც ახლა სამთავრის არხიებისკოპოზის ეკლესია არის აგებული. მან გააკეთა აქ ჯვარი ვაზისაგან, დაასვენა იგი ახლოს, თითონ კი ღლე და ღამე ლოცვასა და მარხულობაში ატარებდა. ამასთანავე ის ხშირად დადიოდა ურიათ ქალაქში ურბნისში და მოაქცია ქრისტიანობაზედ მღვდელი აბიათარი, მისი ცოლი სალომე და ექვსი ქალი, რომელნიც შემდეგში მისი მოწაფენი შეიქნენ. სამი წლის განმავლობაში მან მრავალი სასწაულები ჰქმნა და განკურნა მრავალნი სნეულნი უფრო ღვთისაგან მოვლინებულის ძალით, ვიდრე წამლობით. როგორც წინეთ ვთქვით, მაშინ მირიანი სპარსეთის მეფესთან ერთად ებრძოდა იმპერატორს კონსტანტინეს. — წმ. ნინოს მოწაფე მღვდელი აბიათარი მოგვითხრობს შემდეგს: ნინოს მოსვლის დროს, ამბობს იგი, ანტიოქიის ებრაელებმა შემომითვალეს, რომ ჩვენი ხალხის აწინდელი დაჰთანტვა დედამიწის ზურგზე, უსაცილოდ, შედეგია იმისა, რომ ჩვენთა წინაპრთ ჯვარს აცვეს ნაზარეველი იესო ამ სამასის წლის წინეთ. ამან მაიძულა მე გამოემეკითხა ქრისტეზე ნინოსათვის და, როდესაც ყოველივე ვსცანი, მოვიწათლე ჩემის ასულით სიდონიათი. მართლაც, როდესაც მეფე მირიან დაბრუნდა მცხეთის საბერძნეთზე გალაშქრების შემდეგ, ნინო სამი წლის განმავლობაში დაუფარავად ქადაგებდა ქრისტეს სჯულს და მეფის მებადე ცოლითურთ აშკარად ცდილობდა გაევრცელებია ქრისტეს სწავლა, და აბიათარი კინაღამ მსხვერპლადაც შეიქნა იმ გულმოდგინებისა, რომელიც მან გამოიჩინა ამ საქმეში. — ხოლო ნინომ სასწაულთ მოქმედებით დაამტკიცა თვი-

1) „ბრწამლის“ ვახუშტათ. დავით სეკტორის სიტყვით—ბრწამლი ეკალა-ლიქს ნიშნავს. ახ. ვარ, ნინოს ცხოვრებ.—„მაცხოვრანსა“.

სი ქადაგების ჭეშმარიტება. დედოფალმა ნანამ, რომელიც სა-
შიშ სნეულებით ავით გამხდარიყო, გაიგო რა ნინოს მოღვა-
წეობა, ბრძანა იმის მოყვანა, მაგრამ ნინომ არ ისურვა
მოშორება ბუჩქნარისა და ჯვარისა, რომელიც მან ააგო.
თვითონ დედოფალი მიგვარეს მას ცხედარით და ბატონიშვი-
ლის რევის და აუარებელის ხალხის თანახლებით, როგორც კი
დედოფალი დადევს კილიკსაზედა¹⁾, რომელზედაც ნინო ჩვე-
ულებისამებრ იწვა ხოლმე, წმინდამან გულმხურვალედ ევედრა
ღმერთს, ავითმყოფის სხეულს შეახო ჯვარი, და ბოლოს ჯვარი
გარდასახა. დედოფალი უცებ განიკურნა და სთქვა: „არ არის
ღმერთი, გარდა ქრისტესი“ და ამის შემდეგ გულმოდგინედ ის-
წავლა ქრისტეს სჯული აბიათარის და იმის ასულის სიდონის
შემწეობით. — მაშინ მეფე შირიანმა თავის დაახლოვებულ პი-
რებს დაუწყო ქრისტეზე გამოკითხვა, და ხშირად ესაუბრებო-
და აბიათარს ძველს და ახალს აღთქმაზე; შეადარა რა იმისი
მოძღვრება ნებროთის²⁾ წიგნს, რომელშიაც არხისტრატეგი მი-
ხეილი უწინასწარმეტყველებდა ბაბილონის გოდოლის აღმაშე-

1) „ფალასი ბანლისა“ დავით რეკტორით.

2) ჩვენ არ შეგვეძლია გაკვირით არ მოვიხსენიოთ ის საოცნებო იმედი,
რომელიც ბ. ყორდანიას დაუმყარებია „ჩვენის მწერლობის წარჩინებულ
მეცნიერის და სიბრძნის მოყვარის თ. ნ. ტ. დადიანის ნაამბობზე ნებრო-
თიანის შესახებ“. ბ. ყორდანია გვარწმუნებს, რომ „ნ. დადიანს ჰქონია
დედის მზითევში რაჭილამ მოყოლილი ერთი ცალი ამ შესანიშნავი წიგნი-
სა ტყავზე ნაწერი მეტად უცხო ასოებით, რომელიც ხუცურითგანაც განი-
რჩევინ და მხედრულიდამაც, თუმცა კი ორსავე ემზავებებინ. ნ. დადიანს
სრულიად წაუკითხავს ეს წიგნი, შინაარსი მისი კარგად ახსოვს (?) და რამ-
დენიმე ადგილი (უფრო-კი შელოცვები უცნობ ენაზე დაწერილები) ზე-
პირად სცოდნია(?!). — ეს წიგნი, განაგრძობს ბ. ყორდანია, სამწუხაროდ,
ცეცხლს შთაუნთქავს 1871 წ. დ. ყვირილაში. ეხლა დაგვრჩენია მხოლოდ
ვევედრნეთ და დავავალოთ ბ. ნ. ტ. დადიანს, ადგივდგინოს დაკარგულის
წიგნის შინაარსი და თვით პალეოგრაფიული მისი ხასიათი იმდენად, რამ-
დენად შეიძლებს მისი მეხსიერება“. ჩვენ უნებლიეთ გვაგონდება ერთი ჩვე-
ნი პროფესორის ლექცია, რომელშიაც ის ამ გვარადვე გატაცებული იყო
ერთი მემბტიანის სიტყვით შესახებ უცნობის XI საუკ. რუსის პოეტის ღი-

ნებლებს მომავალი მესიის მოსვლაზე და იესო ქრისტეს ტან-ჯვაზე, თვით მირიანიც თანდათან მიეკერძა ქრისტეს სჯულის აღსარებას, რომელსაც ნინო ქადაგებდა. მირიანი ჯერ მაინც არ ტევებდა კერპთ თაყვანისცემას და ნინოსაგან სასწაულებს იმით ხსნიდა, რომ ვითომც ისინი ცრუ-ღმერთების არმაზის და ზადენის ძლიერებით მომხდარიყვენ, ხოლო ნინო იმდენად არ ეწინააღმდეგებოდა მირიანს სიტყვით, რომელსაც მას სულიწმინდა აგონებდა, გარნა დასამტკიცებლად თვისის სიტყვისა მან ჯვარის გარდასახვით განკურნა მძიმე ავადმყოფი ხორასანის უმთავრესი მოგვი, გრძნეულის სულით შეპყრობილი. განკურნების შემდეგ ეს მოგვი ერთგულ ქრისტიანედ შეიქნა, ბოლოს მირიანმაც აღიარა ქრისტეს სჯული.

322 წ. მეფე ნადირობდა თხოთის მთაზე მუხნარის, აწინდელ მუხრანის მიდამოში. უდაბურს ტყეში გზა დაებნა, და ისეთი სქელი და ბნელი ბურუსი მოეხვია მას ¹⁾ რომ არ იცოდა საითკენ წასულიყო. მაშინ მიმართა ლოცვით ნინოს ღმერთს, აღთქმა დასდვა, რომ ირწმუნოს ის და ჯვარის სადიდებლად ამ ადგილზედ ტაძარი ააგოს, თუ კი განთავისუფლდებოდა იგი ამ განსაცდელიდან. ლოცვის გათავების შემდეგ ცამ უცებ გაანათა და მეფემ მიიღბინა დაბა ქინძარას, მცხეთის ჩრდილოეთით, სადაც მას დახვდენ მეფის ნახვის იმედ გადაგაკარგული დედოფალი და ხალხი. დაბრუნების შემდეგ მეორე დღეს მან გაუგზავნა დესპანები იმპერატორს ²⁾ კონსტანტინეს და აუწყა ყვე-

რსებისა და აღტაცებით გვითხრა: „ახლა ჩვენ უნდა გადავიდეთ იმ სახელოვანს და შარავანდით მოსილს პოეტზე, რომლის წინა უნდა განქრნენ ჰომიროსის, გიოტესი და შილლერის სახელები, მაგრამ აქ, სამწუხაროდ, უნდა აღვიაროთ, რომ, არამც თუ თხზულებანი ჩვენის დიადის პოეტისა არ დაგვრჩენია, არამედ თვით იმის სახელიც არ არის მოხსენებული მათიანეში, რომელშიაც სწერია მხოლოდ, რომ ერთი დიდი მგოსანი ამ საუკუნეში ცხოვრობდა“ ნეტარ არიან მორწმუნენი!

1) „შუა სამხრისის ოდენ დაბნელდა მათ ზედა მზე“.

2) ახ. ვარ. წმ. ნინოს ცხოვრებისა ეს ადგილი არ მოიპოვება, ნათქვამია მხოლოდ, რომ „მირიანმა წარავლინა მოციქულნი საბერძნეთსა“.

ლა თვისი თავ-გარდასავალი; მას სთხოვა მღვდლების გამოგზავნა თავისის და თავის ერის მოსანათლავად. სანამ პასუხს მიიღებდა, მეფემ განიზრახა დედა-ქალაქში, მცხეთაში, ტაძრის აშენება და დანიშნა ამისათვის ის ბოსტანი¹⁾, რომელშიაც ნინომ დიდი ხანი დაჰყო.

როგორც კი ააშენეს ხის კედლები ოთხისავე მხრით, შუაში კვიპაროსის ხისა ხუთი სვეტი ააგეს ჭერის დასაჭერად, მაგრამ მეექვსე სვეტი ვერასფერ ღონისძიებით ვეღარ ასწიეს. ამასობაში კიდეც დაღამდა. ნინო თავისი მოწაფეებით ღამეს ლოცვაში ათევდა და საკვირველი საწინასწარმეტყველო ჩვენება ნახა: ვითომც ორივე მთები არმაზისა და ზადენისა საშინელი ხმაურობით დაირღვენ და შეაყენეს მდ. მტკვრის და არაგვის მომდინარეობა, რის გამოც მცხეთა უცებ წყლით მოდებულნი შეიქმნა. ამასობაში ვითომც სპარსელები დაეცნენ ქალაქს და მახვილით ამოსწყვიტეს იმის მკვიდრნი. ბოლოს ვითომც თვით მეფე მირიანი ტყვედ წარიტაცეს. წმინდანინომ იწყო გულმოდგინედ ლოცვა და სცნა, რომ ეს ჩვენება მოასწავებს კერპების დამხობას, და აგრეთვე უწმინდურ სულელების განრისხებას და სიძულვილს ახლად მოქცეულის ერის წინააღმდეგ. განთიადზე ნინოს გამოეცხადა ანგელოზი, რომელმაც ანუგეშა იგი რაოდენიმე სიტყვით. ამის შემდეგ მიწაზე მდებარე სვეტი ნელ-ნელად აღემაართა პიედესტალზე და დამაგრდა მასზე მეფის თვალების წინ, რომელიც იმ დროს ეკლესიაში შედიოდა. ეს სვეტი შემდეგში წოდებული იქნა სვეტი-ცხრაგულად, ბრწყინვალედ და სასწაულოთ-მოქმედად. ქართული მისი წოდება — სამირონე შემდეგში ახსნილი იქნება. იმპერატორმა კონსტანტინემ და დედამისმა ელენემ გულით განიხარეს ივერიაში მომხდარ ამბავით და დაეშურენ გამოეგზავნათ კეთილ-მსახური ეპისკოპოსი იოანე მღვდლით და დიაკვნეზით. იმათ მოსვლის შემდეგ მეფე მირიანმა შეკრიბა დიდებულნი და კარის კაცები, და მიიღო წმინდა ნათლისღება წმ.

¹⁾ „სამოთხე“ ვახუშტით.

ნინოს ხელიდამ; დედოფალი და იმის შვილები მოინათლენ მღვდლისა და დიაკვნების მიერ; ხოლო დიდებულთაგანი თითოეული მონათლეს ცალ-ცალკე მტკვარში, რომელიც აკურთხა ეპისკოპოსმა მოგვთა კარების ახლოს, ურიების მღვდლის ელიაზარის სახლის მახლობლად. მაშინ მოინათლა რაოდენიმე ათასი სული დაბალი ხალხისა, რომელთაც მიჰბადეს მეფის მაგალითს; მოინათლენ აგრეთვე რაოდენიმე ეპრაელნიც, რომელთა შორის 50 კაცი იყვნენ შთამომავალნი ზაზახისა. ამის გამო ამ ოჯახმა მიიღო ჯილდოდ დაბა ციხე-დიდი. ხოლო მთიულები არ დათანხმდნენ გაქრისტიანებაზედ; აგრეთვე მონათვლა არ ისურვა მირიანის სიძემ, ფეროზმა, რომელიც რანის მაზრისა, ივერიაზე თითქმის დამოუკიდებელისა, გამგე იყო. დაახლოვებით ამა დროსა 326 წ. იერუსალიმში იპოვნეს ჯვარი პატიოსანი. მეფე მირიანმა გაუგზავნა კონსტანტინე იმპერატორს ეპისკოპოზი იოანე ერთი თვისი დიდებულთა გამოსათხოვნელად როგორც ნაწილისა ძელი-ჭეშმარიტისა, აგრეთვე მღვდლებისა და ხუროთ მოძღვრებისა ეკლესიების ასაშენებლად; იმპერატორმა გარდა ამისა, რასაც მეფე თხოულობდა, მიუძღვნა ძვირფასი საჩუქარი — ფიცარი, რომელზედაც მიჭედელი ჰქონდა ჯვარზე მაცხოვარს ფეხები, და აგრეთვე ერთი სამსჭვალი იმის ხელიდამ. ხოლო ოსტატებს — მაშენებლებს, რომელნიც ივერიაში მოდიოდნენ, იმპერატორმა უბოძა აუარებელი საუნჯე და უბრძანა აეგოთ ეკლესიები ყველგან, სადაც საჭირო და მოსახერხებელი იქნებოდა. როდესაც ერუშეთის მაზრაში მოვიდა ეპისკოპოზი იოანე, ააშენა იქ ეკლესია, სადაც დასტევა სამსჭვალი მაცხოვრის ხელიდამ ამოდებული; მეორე ეკლესია მან ააგო მანგლისში, სადაც მაცხოვრის ფეხის ფიცარი შესწირა. მეფე მირიან უკმაყოფილო დარჩა ამ ნაირი განკარგულებით და ინუგეშა მით, რომ კვართი უფლისა უსაცილოდ დედა-ქალაქში იყო, თუმცა ნამდვილად კი არ იცოდნენ, რომელ ალაგს იყო. ის აგრეთვე ნუგეშობდა მით, რომ დაიწყო საეპისკოპოზო ეკლესიის შენება მცხეთის შესავალში, სადაც ნინო ბრწყამლის ჩიქვში ცხოვრობდა. შემდეგ გაზაფხულს 228 წ. ბატონის შვილ-

მა რევმა განიზრახა დიდი ჯვარის აგება ერთ ხისაგან, რომელიც მცხეთის მახლობლად იდგა. ყოველ საღამოს ამ ხის ახლოს ჩნდებოდა ცეცხლის ჯვარი ვარსკვლავების გვირგვინით, რომელნიც ცისკრის დრომდე ბრწყინავდენ. განთიადზე ორი ვარსკვლავი შორდებოდა მას და მიიმართებოდა აღმოსავლეთისკენ და დასავლეთისკენ და მუდამ ერთ ადგილს ჰქრებოდენ, მაშინ როდესაც თითონ ჯვარი ზევით აიწევდა მდ. არაგვის მომდინარეობაზე და დიდებულად ცაში ამაღლდებოდა. ნინოს ჩვენებით ორი ჯვარი ააგეს იმ მთებზედ, რომლებზედაც ვარსკვლავები ჰქრებოდენ ე. ი. ზემოხსენებულ თხოთის მთაზე და უჯარმის ქალაქში, ხოლო სასწაულთ-მოქმედი მცხეთის ჯვარი ჯვარის მთაზე დაასვენეს მაგარ პიედესტალზე. ეს მოხდა წმინდა კვირიაკეს დღეს, რომელსაც შემდეგ დროში მთელი საქართველო დღესასწაულობდა სვეტი-ცხოვლობას.

ორმოცდა ათი დღის შემდეგ ჯვარზე გამოჩნდა ჯვარედინად სხივი, რომელიც ირგვლივ თორმეტი ვარსკვლავების გვირგვინით იყო გარემოცული, ხოლო იმის ზევით მოჩანდა ცეცხლის გრკალი, მზის სხივებზე უფრო ბრწყინვალე. როგორც ამა ჩვენებით, ისრე ერთად-ერთის თვისის ვაჟის განკურნებისა გამო ჯვარის შეხებით განცვიფრებულმა რევმა ჯვარის დახურვა უბრძანა სახურავით, რომელიც იყო დასაწყისი ახლანდელის ჯვარი-პატიოსნის ეკლესიისა. — ამ დროს ნინოს, მეფეს და ივერიის ერს მოუვიდა რომის პატრიარქისაგან მოსალოცავი და გამამხნევებელი ეპისტოლე და მეფე მირიანმა გარდასწყვიტა, — თუმცა მას იარაღის ხმარებაც დასჭირდებოდა ამისთვის — მთიულეები გაექრისტიანებინა. ნინომ თან წაიყვანა იოანე ეპისკოპოზი ჩრდილოეთ ივერიაში, შემოიარა წარაბანი¹⁾),

¹⁾ ქ. მოქც.-თ. „წობენი“. საზოგადოდ ეს ქრონიკა უფრო მრავალს ისტორიულ და გეოგრაფიულ ცნობებს იძლევა, ვინემ „ქ. ცხ-ბა“ და სხვა წყაროები. წმ. ნინოს ქადაგებას ის იხსენიებს წობენში, კართალელთა, ფხოველთა და წილკანელთა შორის. ჟალეთში და ბედეშში ერწუთიანელთა და ყვარელთა შორის, თოშებთა და კხოეთ შორის, კაწარეთში, ქველ დაბაში, ბოლინში და სხვა.

ქართლნი, ფშაველების და გუდა-მაყარების მხარენი, რომელთაც არ ისურვეს მონათვლა, მაგრამ მახვილით იძულებულნი შეიქნენ დამორჩილებოდენ, ამავე დროს მათი კერპები დამსხვრეულიქმნენ. — მთიულეთიდან ნინო ჩამოვიდა უაღუთში, მოაქცია ქრისტეს სჯულზე თიანეთლები და ერწოელები მაშინ, როდესაც ფშაველები გარდავიდენ თუშეთში, რის გამო ისინი, როგორც დანარჩენი მთიულები დასჯილნი შეიქნენ ხარჯის გადიდებით, რომელიც ბევრად აღემატებოდა წინანდელს. ნინო აგრეთვე გადავიდა რანის მაზრაში ფეროზის გასაქრისტიანებლად, მაგრამ გზაში ავად გახდა და ბუდეში¹⁾, ჰერეთში, ეხლანდელ ქ. სიღნაღის ახლო დაბინავდა. მეფე და დედოფალი, რევი თავისის მეუღლით სალომეთი, ეპისკოპოზი იოანე და რაოდენიმე დიდებულნი იმასთან იმყოფებოდნენ. წმ. ნინომ მოკლედ გარდასცა მათ თვისი ცხოვრების მოთხრობა, რომელიც მის კარნახობით დასწერა სიღონიამ, აბიათარის ასულმა. მერე ნინომ მიიღო წმ. საიდუმლო და გარდაიცვალა 15 წლის შემდეგ ივერიაში შემოსვლისა 322 წ.²⁾ ქრ. შ. შემ. და თანახმად იმის სურვილისა დამარხულ იქნა ბოდბეში. საქართველოს ეკლესია იმის დღეობას 14 იანვარს დღესასწაულობს, ხოლო დასავლეთის ეკლესია — ერთი თვის წინედ 19 დეკემბერს. წმ. ნინოს სიკვდილის შემდეგ იმპერატორმა კონსტანტინემ გამოუგზავნა მეფე მირიანს მეგობრული წერილი და დაუბრუნა მას შვილი ბაქარი, მძევლად წაყვანილი. ამ დროს მეფემ დაამთავრა მცხეთის საარხიეპისკოპოზო ეკლესია, რომელიც მან საჯაროდ დიდის ამბვით აკურთხებინა. ხალხში დარჩა გარდმოცემა, ვითომც მაშინ მირიანი იერუსალიმს წავიდა და იმპერატორის მიერ ნაბოძებ ადგილზე მან ააშენა დიდი ივერიის მონასტერი, რომელიც ჯვარის ეკლესიად წოდებული ახლაც არსებობს. ამის დასამტკიცებლად ჩვენ არა გვაქვს არავითარი ნა-

1) ეხლანდელი ბოდბე.

2) ბ. თ. ყორღანის მოსაზრებით 338 წ. ყორღ. ქონ. შენიშვნა 62 და 74.

მღვილი საბუთი; ჩვენ ვიცით მხოლოდ ის, რომ მეხუთე საუკუნეში წმ. ქალაქში არსებობდა ქართველების უღაბნო, რომელიც იუსტინიანე დიდის მეფობაში ხელ-ახლად აღდგენილი იყო. 25 წლის შემდეგ ქრისტეს სჯულის მიღებისა მოჰყვდენ ერთი მეორის მიმყოლი ბატონისშვილი რევი და მამა მისი მირიანი, რომელმაც გარდასცა გვირგვინი თავის შვილს ბაქარს 347 წელსა.

რასაკვირველია, ჩვენ ვერ აღვნიშნავთ შეურყეველი სისწორით ქრონოლოგიას ზემო ნაამბობთ შემთხვევათა, რომელთაც ზოგნი რამდენიმე წლით ადრე უჩვენებენ და ზოგნი უფრო გვიან. ზოგიერთ წყაროებში ჩვენ ვპოვებთ იმისთანა ფაქტების დაწვრილებით ამბევებს, რომელნიც სხვა მწერლებს არა აქვთ. ჩვენის აზრით ეს არ უნდა იყოს ისე შესამჩნევი იმიტომ რომ, როგორც აღმოსავლეთის, ისრე დასავლეთის ისტორიკოსები თანხმად აჩვენებენ დროს, უმთავრესთ მოქმედებათ და ღირსს შესანიშნავს გარემოებას. თანამედროვე მწერალი რუფინი, რომელმაც ლათინურ ენაზე დასწერა საეკლესიო ისტორია, ამბობს, რომ მან შეკრიბა თვისი ივერიაზედ მოთხრობა ნაამბობილამ ქართველის წარჩინებულის ბაკურისა, რომელიც თვით დამსწრე იყო ქრისტიანობის შემოღებისა საქართველოში და რომელიც მერე საბერძნეთში სამსახურში შესულიყო. ერთის სიტყვით, კრიტიკის მიერ დადგენილია, რომ იმპერატორი კონსტანტინე დიდის მეფობაში დაახლოებით იმ დროს, როდესაც ჯვარი პატიოსანი იპოვეს იერუსალიმში, ივერია მოიქცა ქრისტეს სჯულზე წმ. ნინოს ქადაგებით, რომელიც ერთხმით შერაცხილ არის წმიდად, ვითარცა ივერიის განმანათლებელი.

მირიანის შვილმა, მეფე ბაქარ I-მა მრავალი კავკასიელნი მოაქცია, მაშინ მოინათლა აგრეთვე ფეროზი, ბაქარის სიძე, რომელსაც რანის¹⁾ ბარდითურთ მაგიერ საუფლისწულოდ მისცეს მხარე, მდებარე სამშვილდედამ გაყო-

1) რანი — ყარაბახი.

ლებით აბოცამდე, რომელიც ბაქარმა სომხებს წაართვა. ამასობაში სომხებმა განიზრახეს დაესვათ ივერიის ტახტზე ბატონიშვილის რევის ძე, ნაშობი სომხის მეფის ასულის სალომესაგან, გარნა ბაქარი დაუახლოვდა სპარსეთის მეფეს ხოსროს, რომელიც მამით იმის ბიძა იყო; მან სძლია ჯავახეთში სომხებს, შეურიგდა თავის ძმის წულს და დასწერეს ზავის წერილი, რომლის ძალით რევის შთამომავლობა ავიდოდა ტახტზე იმ შემთხვევაში, თუ ბაქარის მოდგმა მოისპობოდა. ამასთანავე ბაქარმა მისცა მას საშვილი-შვილო საერისთაოდ კუხეთი. შემდეგ ბაქარმა წილკანში ეკლესია ააგო და 365 წ. მოკვდა. ბაქარის შვილის მირდატის III დროს კლარჯეთში ააშენეს რამდენიმე ეკლესია, და ერუშეთის და წუნდის ტაძრები ხელახლავ გაამშვენიერეს. ღვთის მოსაზნი ივერიელნი ხშირად მოჭრიდენ ნაწილებს სასწაულთ-მოქმედის სვეტი-ცხოველისას, რომელიც მცხეთის ტაძრის ახლოს იდგა, — მეფეც არ უშლიდა ამას, ვინაიდან ამ ჩამონაჭრებიდან გაკეთებული ჯვარები მთელს ივერიაში იგზავნებოდა და სასწაულს შვრებოდა. ბოლოს მირდატმა უბრძანა, რომ სვეტი-ცხოველისათვის ქვითკირის კედელი შემოეველოთ, და დაეფარათ იგი შებლალვისაგან, — და ზევით ჯვარი დაესვენებიათ. მას შემდეგ მცხეთის უმთავრეს ტაძრის ხის სვეტი ქვის შენობად შეიცვალა და აქამომდესაც დაცულია. მეორე ივერიის ეპისკოპოსის იაკობის სიკვდილის შემდეგ იმ ადგილზე დადგენილ იქმნა იობი, სომეხი, კათალიკოსის ნერსეს პირველის მიერ გამოგზავნილი.

მირდატ III-ს შემდეგ მეფობდა იმის შვილი ვარაზ ბაქარი ანუ ბაქარ II, რომელმაც უჯარმის მეფის რევის შვილის ტირიდატის ასული შეირთო. ბაქარის შვილი მურვანოზი 12 წლისა იყო, როცა იმპერატორმა თეოდოსი მცირემ დაახლოებით 409 წ. თავის მამის ერთგულობის სიმტკიცისათვის მძევლად დაიბარა. მურვანოზი კოსტანტინებოლში მივიდა, და ის ძალიან ღვთის მოსაზი და მლოცველი შეიქნა, ფარულად პალესტინაში გაიქცა იერუსალიმის პატრიარქის ანასტასის დროს, იქ ბერად ეკურთხა მის მიერ აშენებულ უდაბნოში, და მონოზნობაში

იწოდებოდა პეტრედ. მან, ვიჟარცა პილიგრიმმა, მთელი წმი-
და ქვეყანა და ეგვიპტე მიმოვლო და შემდეგ დაბრუნდა თავის
მონასტერში. ქ. მაიომის¹⁾ მკვიდრებმა, როდესაც მათ ეპისკო-
პოზი მოუკვდათ, იმის ადგილზე აირჩიეს პეტრე ბერი, რომელ-
საც იცნობდნენ მისი წმინდა ცხოვრებით და რომელიც სურ-
ვილის წინააღმდეგ იძულებულ იყო მიეღო ეპისკოპოზობა.

ხალკიდონის კრების დროს 451 წ. პეტრე წინააღუდგა
ამა კრებას და იმპერატორი მარკიანეს განაჩენს, ვინაიდან ეს
განჩინება იმის აზრით არ ეთანხმებოდა ქრისტეს სჯულის ქემ-
მარიტებას. ის მოკვდა 477 წ. და ივერიის ეკლესიამ, თუმცა
აღიარა იგი წმიდანების რიცხვში, მაგრამ არ ღღესასწაუ-
ლობს იმის ღღეობას. ამ პეტრეს მოიხსენიებენ, როგორც პატ-
რიარქი მიხეილ ასორი თავის მსოფლიო ასტორიაში, აგრეთვე
სხვა სირიის მწერლებიც.

ვარაზ-ბაქარმა შეირთო ფეროზის შვილი, მირიანის შვილის-
შვილი, რომლის ხელში შეეძინა ვაჟი ფარსმანი. ამის გარდა
მას ჰყავდა პირველ ცოლის ხელში მირდატი და ტრდატი.
ვარაზ-ბაქარი არა თუ არ სცდილობდა ქრისტეს სჯულის გა-
ვრცელებას, არამედ ვერც კი დაიცვა თავისი მხარე სპარსელე-
ბისაგან, რომელნიც ივერიას შემოესიენ და იწყეს ტფილისის
აშენება შუაგულ ადგილზე კავკასიის კარებიდამ²⁾. მან მხო-

¹⁾ Introduction-ში გვ. XXXIX ავტორი ამ ქალაქს მომად ანუ
მაიუმად უწოდებს. მურვანოზის ანუ წმიდა პეტრეს ცხოვრებას მოგვითხ-
რობენ როგორც მისი მოწაფე ზაქარია სირიულს ენაზე, — შემდეგში მღვდლის
მაკარის მიერ ქართულად გარდმოთარგნილი, — აგრეთვე უცხოელნი მემატი-
ანენი, მაგალითად, სირიის პატრიარქი მიხეილი, ასსემანი (XVIII-საუკ.) თვის
აღმოსავლეთის ეკლესიის მამათ-ცხოვრებაში და სხ. ბ. ყორდანიას აზრით
„პეტრე და მისი განთქმული მოწაფე იოანე იყო ერთი პირველ მთარგმნელ-
თაგანი საღმრთო და საეკლესიო წიგნთა ებრაულ-ასირიულ ენათაგან ქარ-
თულ ენაზე“ ქრონ. შენ. 86.

²⁾ „ვარაზ-ბაქარის, მიტრიდატის შვილის მეფობის დროს სპარსელებს
სიმაგრეები ჰქონდათ ტფილისის გარეშემო. ახლო მღებარე მთების მწვერ-
ვლებზე, და გაჯავრებულნი ვარაზ-ბაქარის შეკავშირებით ბიზანტიის იმპე-

მხოლოდ ერთი ციხე ხელდარი ააგო მდინარე არაგვის მარჯვენა ნაპირზე და დაუთმო სპარსელებს რანის და მოგაკანის¹⁾ მაზრები და სასანიდების დინასტიის მეხარკე შეიქნა. მერე კლარჯეთიც ჩამოსცილდა მას და ბერძნების ხელში გარდავიდა, ასე რომ ქართლის, ჰერეთის და ეგრისის გარდა ვარაზ-ბაქარს დაეკარგა თავისი სახელმწიფოსა დანარჩენი ნაწილები. ის მოკვდა 393 .. იმეფა 14 წელი.

ბაქარის დროს უნდა ეკუთნოდეს გარდმანის²⁾ მაზრის დაპყრობა სომხის სპასალარის მუშეგის მიერ, რომელმაც არა თუ ეს მხარე წაართვა ალოვანებს³⁾ და სომხეთის საზღვარი მტკვრამდი მიიყვანა, არამედ თვით ივერიის საზღვრებში შემოვარდა, დასაჯა ის მთავრები, რომელნიც არ ემორჩილებოდნენ სომხის მეფეს და მტკვრის პირად აღადგინა ორთავე სამეფოსი ძველი საზღვრები, ვინაიდან გარდმანის მაზრა იწყებოდა მდ. ხრამის პირიდან ეხლანდელი ელისავეტოპოლის (განჯის) მაზრის აღმოსავლეთის მიჯნამდი.

ჩვენ ვიცით, რომ ფარნაოზ მეფემ შეადგინა ივერიელებისთვის საერო ანბანი, წოდებული მხედრულად, მიბაძვით ფელეკიური ენისა, რომელიც საგმირო ენას ნიშნავს და რომელსაც ძველი სპარსელები ხმარობდნენ. ეს ანბანი ისრე მჭიდროდ იყო დაკავშირებული სპარსების სჯულზე, რომლიდანაც ის შემოღებული იყო, რომ ეჭვი არ არის, საქრისტიანო ივერიის სამღვდელთა მოწადინებული იქნებოდა განთავისუფლებულიყო კერპთ-თაყვანისცემის ამ გვარ ნაშთისაგან. ბაქარ II დროს მოვიდა ივერიაში წმ. მესროპი, რომელმაც სომხებისთვის გამოიგონა ასოები, გარეგანი სახით ადვილად გასარჩევი ბერძნულ, სირიულ და სხ. ენების ანბანთაგან. როდესაც მეს-

რატორთან ფეოდალის დიდთან, დაეცენ ივერიას და ტფილისი დაიპირეს. სპარსელების სპასპეტი უბარაბი ჩადგა შიგ და ამ სიმაგრეს, რომელიც კედლით დაცული იყო, შურის-ციხე დაარქვა. შემდეგ უბარაბის სპარსეთში წაყვანისა, ქართველებმა შემუსრეს სპარსელების მფლობელობა მცხეთის მახლობლად მომხდარ ომში და ტფილისი დაიბრუნეს“.

1) ნუხის მაზრა, შირვანი და დარუბანდი.

2) ყარაბაღის ნაწილია. იხ. introduction გვ. XVI.

3) ალბანელებს.

როპმა ეს დიახ შესამჩნევი საქმე შეასრულა თავის ხალხისათვის, მან განიზრახა ანბანის შედგენა ივერიელებისათვის. ბაქარ მეფისა, ივერიის ეპისკოპოზის მოსესა და თარჯიმანის ჯაყის ანუ ჯაყელის მფარველობით მან გამოიგონა აქ ხუცური, ე. ი. სასულიერო ანბანი—ძლიერ მიმსგავსებული ახლად გამოგონილ სომხის ანბანზე—თუმცა ნამდვილად კი ის განსხვავდებოდა მხედრულ ფარნაოზის ანბანისაგან მხოლოდ მარტო სწორის და ოთხ-კუთხივ მოხაზულობით¹⁾). მეფე არამც თუ არ ეწინააღმ-

1) ავტორი ამ აზრს ამყარებს სომხების მეისტორიეთ მოთხრობაზე, „რომელნიც,— როგორც სამართლიანად ამბობს ფრ. ლენორმანი,— მომდინარეობენ მოსე ხორენელის წიგნისაგან; ეს წიგნი კი, როგორც თვით ხორენელი აღიარებს, სულ ერთიანად დამყარებულია სირიულ მწერლის მარ-აბაზ კატინას ისტორიაზე, რომელიც დაიწერა ქრისტიანობის პირველ თუ მეორე საუკუნეში და შეიცავს უფრო ბევრს ტყუილს, ვიდრე სიმართლეს“. ამ აზრისავეა მოსე ხორენელზე მეორე თანამედროვე ფრანგების ორიენტალისტი, კარიერი, რომელმაც ეს აზრი წარმოსთქვა ახლად გამოსულ თვის თხზულებაში „ახალი წყაროები მოსე ხორენელზე“ (*Nouvelles Sources de Moïse de Khoren Wiene. 1894*) კარიერი უარს ყოფს ამ მწერალზე ყველა გავრცელებულ ლეგენდებს. სომხები ამტკიცებენ, რომ იმის ისტორია დაწერილია 460 და 480 წლებს შორის. (შეადარე აღტაცებული აზრი მოსე ხორენელზე უცნაურ შოპენისა, რომელიც მას უწოდებს სომხითის ტაციტად. *Нов. изслѣд. о др. ист. Кавказа и его обитателей 1866*). ხოლო კარიერი ამტკიცებს, რომ „მოსეს თავის სომხეთის ისტორიაში უსარგებლნია *Acta Silvestri*-ის თხზულებით და სოკრატის საეკლესიო ისტორიით. გარნა სომხური თარგმანი ლათინური წყაროსა არ შეიძლებოდა გამოსულიყო VI საუკ. ადრე, ხოლო სოკრატის ხელწერილი გადათარგმნილი იყო სომხურად მხოლოდ 690 წ. მრავალ შიგ ჩართულ და შეტანილ ამბევებითა, რომელნიც მოსემ გარდიტანა თავის ხელწერილში; აქედამ ცხადად სჩანს, რომ მას არ შეეძლო დაწერა თვისის ისტორიისა მე-VIII საუკ. პირველ წლების ადრე. ვინაიდან მოსე ერთად-ერთი სომხითის ძველ მეისტორიეთაგანია, რომელიც ასეა თუ ისე ხრონოლოგიას იცავს, ამის გამო კარიერი თვისი ჩვენებით უარყოფს სომხითის მთელს ხრონოლოგიას. როგორც სწერენ, კარიერს ეს ანაზღეულად კი არ აღმოუჩენია, არამედ შემდეგ სისტემატიურის შესწავლისა იმ წყაროებისა, რომელთაგანაც მოსეს შეუკრებნია თავისი ამბევები. ჯერ კიდევ პირველ თავის გამოკვლევაში „მოსე ხორენელი და პატრიარქების გენეალოგია“,—კარიერმა დაამტკიცა, რომ

დღეგებოდა ხალხში ამ გვარ წერის გავრცელებას, არამედ ნება დართო მესროპს ივერიის ყმაწვილ კაცობაში მოეგროვებინა საკმაო რიცხვი მოწაფეებისა, რათა მით გაეგრცვლებინა ქვეყნისათვის სასარგებლო განათლება. ეს ფაქტები, რომელთაც მოწმობენ თანამედროვე მწერლები და X და XI საუკუნის ის-

მოსემ ისე აღგვიწერა სომხების პატრიარქების ცხოვრება, თითქო ბიბლიის პატრიარქები იყვენ და მთელი იმისი შრომა ამა ძხრით, წმინდა თაღლითობაა. ჯერ კიდევ 1892 წ. დანიელ ბერმა თავისს თხზულებაში „*სრუკალლისტენის გამოკვლევაში*“, სომხურ ენაზე გამოკვეთულში, დაამტკიცა, რომ მოსემ თავის ისტორიაში ამ სრუ ავტორისაგან ბევრი გამოკრიბა. ამ გვარად, სომხითის განთქმული ისტორიის მამა „გამოდის ამ ახალ გამოკვლევით პლაგიატორი, სხვის თხზულების მიმთვისებელი და რწმენის მცირე ოდნად ღირს“. „ეს ქრისტიანე პატრიოტი VIII საუკ., განაგრძობს კარრიერი, ბერძნის მწერლების ყველა თარგმანებით სარგებლობს, იმათგან გამოაკრებს იმ ამბებებს, რომელნიც მას მოსწონს, გარდააქვს ისინი სომხითში, ამახინჯებს ფაქტებს, გარდააკეთებს სახელებს და სხვა“. კარრიერის ეს გამოკვლევა სომხურ ენაზედაც გამოსცეს მხიტარისტებმა, რომელნიც ვერ შეაჩერა იმ მოსაზრებამ, რომ ამით გამოაშკარავდა თაღლითობა იმ მწერლისა, რომელმაც მოატყუა თავისი ხალხი, აქამომდე გაამაყებული მით, რომ მას ამისთანა ბრწყინვალე წარსული ჰქონდა და ამისთანა დიდი ისტორიკოსი ჰყავდა. რასაკვირველია, პატივის ღირსნიც არიან სწავლულნი ბერები, რომელთაც ასეთი მიუდგომლობა და სიმართლის მოყვარეობა გამოიჩინეს.

ეს მოსე ხორენელი, რომლის ავტორიტეტი ასე დაამცირა კარრიერმა, აი, რასა სწერს იმ საგანზე, რომელზედაც ჩვენ ჩამოვაგდეთ საუბარი: „*კურიონის (სომხის ეპისკოპოზი იყო) თქმით თვით წმიდა მესროპი შევიდა (მოსე ხორენელის მოწმობით ივერიის მეფის ბაკურის დროს, რომელიც ვითომც ვარაზ-ბაქარი იყოს) საქართველოში, რომელსაც ზენარის მადლის შთაგონებით მიანიჭა საკუთარი აღფავიტი*“.

ვიმეორებთ, ავტორმა ალბად წარმოსთქვა თავისი აზრი მესროპის მიერ ქართულ ანბანის შემოღებაზე, რა ერთხელვე დაეფუძნა მოსეს თქმულებას, თუმცა თავის *Introduction*-ში თვითონვე სწერს: „*თუმცა ლაზარე ფარბეცი (მესროპის თანამედროვე მეისტორიე), რომელიც ასე ვრცლად მოგვითხრობს წმ. მესროპის შრომაზე, სრულიად არას ამბობს იმაზე (მესროპის მოღვაწეობაზე), რაც საქართველოს შეეხება*“. გვ. XVI. ამ სიტყვებიდან სჩანს, რომ ავტორსაც ეჭვი შესვლია მესროპის მიერ ქართულ ანბანის შემოღებაზე. ჩვენის მხრით ჩვენ უფრო ვეთანხმებით დიმ. ბაქრაძის

ტორიკოსები რაოდენადმე მაინც ამართლებენ მეფე ვარაზ-ბაქარს იმ ბრალდებაში, რომელსაც მას მიაწერენ, ვითომც ის ერთობ სუსტი იყო და ქრისტიანობას არ უმხრობდაო.

ვარაზ ბაქარის შემდეგ, რომელსაც შვილები ერთობ ყმაწვილები დარჩენ, ივერიის დიდებულებმა ტახტზე აიყვანეს მოხუცებული ტრდატი, გარდაცვლილ მეფის სიმამრი, რომელსაც მიანდვეს მისი შვილის-შვილების აღზრდა. ვარაზ ბაქარის მესამე შვილს სამშვილდის ერისთავი ზრდიდა.

ტრდატი¹⁾ ბრძნულად განაგებდა სამეფოს; დაამშვიდა მან სპარსელები, წაართვა სომხებს ქალაქი რუსთავი ანუ რიშა მტკვრის მარცხენა პირზე, სადაც ეკლესია ააშენა და ალაზნის გაღმა ნეკრესის ქალაქი გარდააკეთა. როდესაც ეპისკოპოზი იობი გარდაიცვალა, მან დანიშნა იმის ადგილზე ილია და საზოგადოდ სჯულისათვის დიდად ზრუნავდა.

ტრდატის შემდეგ 405 წ. გამეფდა ფარსმან IV, ვარაზ ბა-

აზრს, რომელიც მან წარმოსთქვა თავის „ისტორია საქართველოსა“-ში, გვ. 83, 84, 85, 160, 161 და „Грузинская полеография“-ში тр. V-го археологического съѣзда въ Тифлисъ გვ. 207, 234; ვახუშტის ისტორიაში გვ. 86 და „პრ. პატკანოვი და ქართული ისტორიის წყაროები“ 1884 წ. გვ. 23. მოგვყავს აქ დასკვნა დიმ. ბაქრაძისა, რომელსაც ქართულ პალეოგრაფიის ცოდნაში ტოლი არა ჰყავდა: „ექვ ქვეშ გვაქვს სომხური თქმულება ქართულ ანბანზე. ეს თქმულება თავ-და-პირველად გადმოგვცა კურიონმა და იმის სიტყვებს იმეორებენ მოსე ხორენელიცა და შემდეგნი სომხითის მწერალნიცა.—რომ მესროპის დრომდე ჩვენში ხუცური ასო-მთავრული ხმარებაში იყო, ეს ცხადია. ისტ. VI—VII საუკ. გვიჩვენებს ისეთ წარმატებას, რომელიც პალეოგრაფიულის კანონით მხოლოდ საუკუნეთა განმავლობაში ეძლევა ყველა ალფაბეტებსა. შესაძლებელი საქმეა, რომ მესროპმა მხოლოდ შეავსო,—როგორც სომხური ბერძნულიდამ,—ქართული ხუცურიც ზოგიერთი ასოებით, რომელნიც იმას აკლდა, მაგ. ხმოვანი ასოები, რომელნიც იმ დროს არ იხმარებოდენ არა თუ სომხურში, თვით სემიტურ ანბანებშიაც“.

ბატონიშვილი თეიმურაზიც სწერს ამაზე: „რომელიმე მეისტორიენი ჩვენნი მსიტყველობენ, რომელ ხუცური იყო პირველ ფარნაოზისაც“. იხ. გვერდ. 116.

¹⁾ იგივე თრდატი და ტირიდატი.

ქარის უფროსი შვილი, რომელმაც ილიას სიკვდილის შემდეგ დანიშნა ეპისკოპოზად სვიმონი. ამ მეფემ მოიწვია ბერძნები შესაწევნელად, სპარსელებს უარი უყო ხარკის გარდახდაზე; მთელს ივერიაში ეკლესიები გარდააკეთა და ბოლნისში ახალი ტაძარი ააგო. — იმის მემკვიდრედ იყო მისი ძმა მირდატი IV, ძლიერი ვაჟკაცი, თუმცა შიში ღვთისა არა ჰქონდა. მან განიზრახა წაერთმია ბერძნებისათვის კლარჯეთი და სპარსელებს ხარკის გარდახდაზე უარი განუცხადა. მაგრამ სპარსეთის მეფემ ივზდეჯერდმა I-მა გამოგზავნა ივერიაში დიდ-ძალი ჯარი სპასპეტის უბარაბის წინამძღოლობით, რომელმაც საშინლად დაამარცხა მირდატი გარდაბანის მხარეში, მდ. ქციის გაღმა, დაატყვევა თითონ ის და სპარსეთში წაიყვანა, სადაც ის დაახლოებით 410 წ. მოჰკვდა. ამ დამარცხების შემდეგ სპარსელებმა ივერია დაიპირეს, ეკლესიები იქ დააქციეს და ჯვარის ნიშანი ყოველგან აღმოხოცეს. მეფის სახლეულობიდან ვინც კი გადარჩა, ისინი ეპისკოპოზი სვიმონითურთ კახეთში შეიმალენ.

მის შემდეგ ტახტზე აიყვანეს არჩილ I, მირდატის შვილი, რომელმაც მარიამი, იმპერატორის იოვიანის შთამომავლობის ქალი შეირთო. ის წინააღმდეგა სპარსელებს, უბრძანა როგორც ჯვარის აღდგენა, აგრეთვე ივერიიდან ცეცხლის თაყვანის მცემელთა განძევება. მანვე დაეცა არანის¹⁾ მაზრას, მოვაკანს და ადერბადაგანს და, გაიმარჯვა რა ამ მაზრების მმართველზე ბერდუჯის პირზე, დაამკვიდრა ქრისტიანობა თვის საბრძანებელში და ააგო მცხეთას, არაგვის კარებთან წმ. სტეფანეს ეკლესია, რომლის კვალიც ეხლა აღარ მოიპოვება. ის მუდამ ჯარით გზავნიდა თავის შვილს მირდატს ზემოხსენებულ არეებში; ხოლო სპარსეთის მეფე ამ დროს გართული იყო ინდოეთის ომში და ივერიელებისაგან ვერ იფარავდა თავის სამფლობელოს. მაშინდელი რანის ერისთავი ბარზაბოდი²⁾ იმით კმაყოფილდებოდა, რომ თავის ქალაქს ამაგრებდა და არაოდეს

1) არანი იგივე რანია.

2) ბარაზბოდი იგივე ბარაზაბუდ.

ქართველების წინააღმდეგ ჯარი არ გამოჰყავდა. მას ჰყავდა სა-
ოცრად ლამაზი ქალი საგდუხტი. ეს რომ შეიტყო არჩილის
შვილმა, მირდატმა, ის შეუყვარდა და იმის შერთვის ნებას
სთხოვდა თავის მამას ბარზაბოდთან დაზავების შემდეგ. მირდატს
იმედი ჰქონდა, რომ, თუ ვინიცოხაა სპარსეთის მეფემ მაგიერი
გარდაუხადა ქართველებს დამარცხებისათვის, ის შეიძლებს იმის
დამშვიდებას. არჩილ დასთანხმდა ამაზედ და შვილისთვის ით-
ხოვა საგდუხტი, რომელიც მოუყვანეს მას მცხეთას. ქორწინე-
ბის შემდეგ მეფემ აჩუქა მირდატს სამშვილდის საერისთაო. მირ-
დატმა, მიანდო რა სწავლულ კაცებს წმიდა სახარების გადა-
თარგმნა ქართულ ენაზე, დაუწყო თავის ცოლსაც სწავლება,
რათა მას ერწმუნებინა ერთარსი ღმერთი და იესო ქრისტე ქვე-
ყნის სახსნელად განხორციელებული.

არჩილის მეფობის დროს სამი ეპისკოპოზი იოანე, გრი-
გოლ და ვასილი მოჰყვდა და ეპისკოპოზად დანიშნულ იყო
მოზიდანი, ტომით სპარსელი. ის მარტო გარეგნობით აღიარე-
ბდა მართლ-მადიდებლობას, ხოლო ნამდვილად კი ცეცხლის
თაყვანის მცემლების მიმდევარი იყო; მან შეთხზა მრავალი სჯუ-
ლის წინააღმდეგი და საეჭვო წიგნები¹⁾, რომელნიც შემდეგ-
ში დასწვეს. არჩილს და იმის მეფობაში წმ. მესროპის შემო-
სვლას სამხრეთის ივერიის გუგარკის მხარეში კერპთ თაყვანის-
მცემლობის უკანასკნელ ნაშთების მოსასპობლად სომხეთის ის-
ტორიკოსი მოსე ხორენელი მოიხსენიებს.

არჩილის სიკვდილის შემდეგ 434 წ. მემკვიდრედ მისი
შვილი მირდატი V^o დარჩა. დედოფალს საგდუხტს დაებადა ჯერ
ასული ხვარამზე და მერე ვაჟი ვარან-ხოსრო-ტანგი, ქართული
გამოთქმით ვახტანგი, რომელიც ხალხის ზნე-ჩვეულების მიხე-
დვით სპასპეტს საურმაგს მისცეს აღსაზრდელად. მეორე—მეფის
ასული მიხრანდუხტი გაიზარდა კასპის ერისთვის სახლში. მირ-
დატის სიკვდილის დროს, რომელიც 446 წ. მიხრანდუხტის
დაბადების ერთი წლის შემდეგ მოხდა, ვახტანგი შვიდი წლისა

¹⁾ ...„ფარულად სწერდა წიგნებსა ყოელისა საცთურებისასა“ ქ. ცხ.

დარჩა.—დედოფალს საგდუხტს, რომელიც მართავდა სამეფოს, ეშინოდა თავის მამისა ბარზაბოდის შურისძიებისა, როგორც გაქრისტიანებისა გამო, აგრეთვე იმ ზიანისა გამო, რომელიც იმისმა მამამთილმა და ქმარმა სპარსეთს მიაყენეს და წავიდა ბარდას მამასთან სათხოვნელად შენდობისა და იმის ქართველებისადმი კეთილ-განწყობილობისა. ბარზაბოდმა თავის ასულის სიყვარულისა გამო შეიწყნარა იმისი თხოვნა, მხოლოდ ის პირობა დაადებინა, რომ სასულიერო პირს, რომელსაც ზედამხედველობა ჰქონდა კერპთ თაყვანის მცემლებზე, ნიადაგ ივერიაში უნდა ეცხოვრა და ამა სჯულის მიღების მსურველთ არავითარი შევიწროება არ უნდა ჰქონოდათ. ამის გამო ბარზაბოდმა გაგზავნა მცხეთას მოგვები, ცეცხლის მსახურნი, და იმათი უმთავრესი წინამძღვარი ბინქარი. ბარდავის ერისთვის სიკვდილის შემდეგ იმისი შვილი ვარზაბაქარი, დედოფლის საგდუხტის ძმა, სპარსეთის მეფის მიერ ამ ადგილზე დანიშნულ იქმნა. ვინაიდან ზოგიერთმა ივერიელთაგანმა, უფრო ღარიბ ხალხიდან, ბინქარის შევონებით აღიარეს კერპთ-თაყვანის მცემლობა, დედოფალმა საბერძნეთიდან დაიბარა ეპისკოპოსი მიხეილი, კაცი კეთილ-მორწმუნე, რომელმაც შემდეგ მოზიდანისა იმის ადგილი დაიჭირა.

როდესაც მეფე ვახტანგი 9 წლისა შეიქნა, დიდძალი რასმოსოკის ანუ ყაბარდოს ჯარი შემოესია ალბანიას, სომხეთსა და ივერიას, კასპის სამხედრო მაზრის გარდა მათ ქალაქები არ აუოხრებიათ, მაგრამ მათ დაატყვევეს მრავალნი მცხოვრებნი—მტკვრის სათავედამ მოყოლებული ხუნანამდე, სადაც ხრამი მტკვარში შეერთვის, წარიტაცეს მეფის ასული მუხრანდუხტი და შემდეგ შინ დაბრუნდენ დარუბანდის კარით.

იმავე დროს ბერძნები ენგურის გაღმიდამ თავს დაეცენ იმის პირზე მდებარე მხარეს, რომელიც იმის წინედ ყაბარდოელებს ძლივს გადურჩა, და დაიპყრეს იგი. მათ განიზრახეს ლაზების მეფის გუბაძის, ბერძნების ქვეშევრდომის, დაცვა სპარსეთის მეფის დაპყრობისაგან. მაგრამ მიუხედავად ამისა ქართველი ხალხის გრძნობა მაინც შეურაცხყოფილი შეიქნა მით უმეტეს,

რომ მეფის სიყმაწვილეში მტრის დასჯა ყოველად შეუძლებელი იყო.

ხუთი წლის შემდეგ ამისა ივერციელებმა მეფის, უმაღლეს სამღვდულოების და სპასპეტის ჯვანშერის თანადასწრებით შეიკრიბენ სათათბიროდ იმაზე, თუ რა უნდა ექნათ ამ მღვდმარეობაში. მაშინ ჭაბუკმა ვახტანგ მეფემ, ცხადად დახატა რა ის უბედურება, რომელიც იმის ქვეყანასა და დას ეწია, თითონ იკისრა ჯარის წინამძღოლობა და ყაბარდოში შესევა, თავის მჭევრმეტყველობით მან აღძრა იქ დამსწრეთ წრეში მამულის სიყვარული იმ ხარისხამდე, რომ იმავე წამს დაადგინეს წინააღმდეგ მტერს და მაგიერი გარდაუხადონ ყაბარდოელებს. როცა ვახტანგმა გარდასწყვიტა ეს ლაშქრობა, მან შეჰკრიბა ასი ათასი ქართველი ცხენოსანი ჯარი და სამოცი ათასი ქვეითი და შემწეობა სთხოვა თავის ბიძას ვარაზ ბაკურს, რომელმაც თორმეტი ათასი ცხენოსანი გამოუგზავნა. მთელი ჯარი ბანაკად დაეწყო მუხნარში, აწინდელ მუხრანში და ხერკში¹⁾, მდინარე არაგვის ორივე ნაპირზე. მეფემ გამგეობა დედას საგდუბტს და დას ხვარამზეს გარდასცა და უბრძანა, თუ ვინიცობნა, თითონ იგი ლაშქრობაში სიკვდილს ვერ გადურჩებოდა, იმისი და წაჰყოლოდა მიხრანს, მეფის ახლობელ ნათესავს, რომელიც იყო რუვის, მირიან მეფის შვილის შთამომავალი, და რომელიც უნდა დამჯდარიყო ქართლის ტახტზე. თითონ წავიდა თიონეთში, სადაც კავკასიის მთავრები შეუერთდნენ მას ორმოცდაათი ათასის მხედრებით დარიალანის ანუ ხევისკარით. ის შევიდა ოსეთში, ე. ი. ყაბარდოში, სადაც მას მტერო ხაზარებითურთ ჩრდილოეთის არაგვის ანუ თერგის პირზე დაუხვდა. შვიდი დღე ორთავე მხრით ჯარები ერთმანერთის პირდაპირ შეუტაკებლად იდგენ, ხოლო მხედარნი სათითაოდ ხმალოში იწვევდნენ ურთიერთს; ამ შეტაკებაში ხაზარი თარხანი გამარჯვებული დარჩა ფარსმან ფარუხზე, სპარსელების გასაოცარ ბუმბერაზზე. ამის შემდეგ ყველას თარხანისა ეშინოდა და იმას-

²⁾ ხერკი — საგურამო.

თან შებმას ვერაფერს ბედავდა. ამის შემხედველმა ვახტანგმა გა-
მდიწვია თარხანი საომრად. ჯერ შეევედრა ღმერთს, გამსრჯვე-
ბა მიენიჭებინა და შემდეგ შუბით წელში გამსჭვალა მტერი და,
რა მოსჭრა მას თავი, შეჯდა ცხენზე და გამსრჯვებული დაბ-
რუნდა თავისიანებთან. მეორე ღლეს აღმოჩნდა მეორე მამაცი
ოსების თემისა: სახელად ბაყათარი, რომელიც ხმალში იწვეფ-
და ვახტანგს, ან ვინმე იმის მხედართაგანს. მეფე დათანხმ-
და მხოლოდ იმ პირობით, რომ ბაყათარი გამოსულიყო მდი-
ნარეს გამოღმა, როგორც ეკადრებოდა იმის მოწინააღმდე-
გის მაღალ წოდებას. მაშინ ვახტანგი, ჯავშანში ჩამსხდარი შე-
ჯდა ცხენზე. ბაყათარმა ორი ისარი ფარში სტყორცა ვახტანგს
და მესამით იმისი ცხენი დასჭრა. მაგრამ მეფე გაეშურა და
ხმალი შუა გულში დასცა მას. იმის მეტოქე ცხენიდან გადმო-
ვარდა, ვახტანგი მოაჯდა იმის ცხენს და განამხნევებდა თავისს
ჯარსა¹⁾).

ქართველები მიდიოდნენ შემდეგი წესით: წინ მიუძლოდათ
მხედრები, რომელთ ცხენები აბჯარით იყვნენ დატვირთულნი;
იმათ უკან მიჰყვებოდა ქვეითი ჯარი და მას უკან დანარჩენი
მხედრობა. ოსების მხრით იგრიალეს ისრებმა, მაშინ, როდესაც
ქართველების მხედრები, რკინაში ჩამსხდარნი, ცხენებით ავიდ-
ნენ მთაზე და ძლიერის იერიშით მივიდნენ მათზე. არტვაზმა,
მეფის ბიძის შვილმა, სპასპეტმა საურმაგმა და დიდებულმა ბივ-
რიტიანმა გამოიჩინეს იმისთანა ვაჟკაცობა, რომ მტერი აირ-
დაირია და გაიქცა. ვახტანგმა დაიპყრა ოსეთი, ააოხრა
ყანჩალი და ჩრდილოეთის თემების შემოსევის ასაცილებლად
დარიალანის კარი ააგო. აქედამ ის გადავიდა დასავლეთისაკენ,
დაიპყრა პაჭინაგნი და ჯიქები, რომელნიც შემდეგ დაესახლენ
მდ. დნესტრის და დონის შუა და კავკასიის ქედის დაბლობე-
ბამდე. ვახტანგი ოსეთში დაბრუნდა თვისის დის, ოსების მიერ
მოტაცებულის, განსათავისუფლებლად, რომლის დახსნისათვის

¹⁾ „რამეთუ იყო გორგასლანი საზარელ და გოლიათ... რამეთუ იყო
სიგრძე მისი თორმეტი მტკაველი“.

მან 30,000 ტყვე დაუბრუნა ოსებს; ამას გარდა მან გასცვალა 350,000 ტყვე ამდენივე ქართველებზე და იმას დარჩა კიდევ 65,000 ტყვედ წამოყვანილი ოსი, პაჭინაგი და ჯიქი.

ოთხი წლის ბრძოლის შემდეგ ვახტანგმა დაითხოვა სპარსელები და კავკასიის მთავრები, გაგზავნა თავისი და ქართლში დარიალანის კარით, თითონ კი გაელაშქრა აფხაზეთის დასაპყრობად, რომელიც ამას წინეთ ბერძნებმა წაართვეს მას. როდესაც ის გამარჯვებული დაბრუნდა მცხეთას, აჩუქა მრავალი ტყვე, ცხენები და ვაყები, როგორც თავის დედის ბიძას, ვარაზ ბაქარს, აგრეთვე სპარსეთის მეფეს ურმიზდს, რომლის ასულს ბალენდუხტს თხოულობდა ცოლად. სპარსეთის მეფე დათანხმდა და მზითვად თავის ქალს აჩუქა მთელი სომხეთი და კავკასიის მხარეები, და ვახტანგი მიიწვია ბერძნების იმპერატორთან საომრად. მან და იმის ბიძამ ვარაზ-ბაკურმა შეჰკრიბეს 200,000 ჯარი და ამოდენივე რიცხვი რანის, ადერბაგანის და მოვაკანის მხედრებისა და გაემზადენ სალაშქროდ. ამ დროს ის 22 წლის შეიქნა და განთქმული იყო ვაჟკაცობით, ახოვნობით და საოცარი ბუნებრივი ძალ-ღონით.

სომხეთში გარდასვლის დროს ფეროჟ-კაფარში¹⁾ მან შემოიერთა სომხეთის ერისთავები არეგი სიუნული, ჯვანშერ ვასპურაკანელი და სხვები, რომელნიც კარახზოლის, აწინდელ არზრუმის ქალაქის ასაღებად მიადგენ, თუმცა კი ვერ გაიმარჯვეს. მანვე ანწითენის და ეკელეცის მაზრებით გადაიარა და ქალაქს პონტოს ანუ ტრაპეზონს ასაკლებად მიადგა; სამი თვის განმავლობაში იმის გარშემო იდგა. რომ ქრისტიანებს რაოდენადმე შეეუმსუბუქოს უბედურება, ის მოშორდა ამ ქალაქს. ამის გამო ატყდა დავა მოკავშირეთა შორის; ბერძნები დაეცენ სპარსელების ჯარს და ვახტანგი იძულებული იყო თავის დასაცავად იმით შეებოდა ბრძოლაში. მან სძლია ბერძნები და ამის შემდეგ ბერძნის იმპერატორმა დაუბრუნა მას თუხარისი და კლარჯეთის მაზრა და ამის გარდა აღუთქვა აფხაზეთის მიცემაც, თუ ვახტანგი იმის ქალს შეირთავდა. შერიგების შემდეგ ვახტანგი წავიდა კლარჯეთს, სადაც თავისს ბიძაშვილს

1) ბარდა?

არტვას უბრძანა ციხე არდანუჯი აეგო; როდესაც მცხეთას მივიდა, მოგვთა მთავარი ბინჯარი გააგლო და ეპისკოპოზად მართლ-მადიდებელი მიხეილი დანიშნა.

ამასობაში დაახლოებით 461 წ. მოჰკვდენ სპარსეთის მეფე ორმუზდი II და იმისი ქალი ბალენდუხტი, ვახტანგ მეფის მეუღლე, რომელმაც ტყუპი შვა: ერთი ვაჟი არჩილი ანუ დარჩილი და მეორე—ქალი. გავიდა სამი წელიწადი. სპარსეთის მეფემ გამოილაშქრა ვახტანგზე და შემოვიდა ინდობრანთში. ივერიის მეფემ მოიწვია შესაწევნელად ბერძნები, თითონ კი 100,000 ჯარით დილომში დაებანაკა.—ამ დროიდან ივერიელებმა უწოდეს თავის მეფეს გორგასალ მიტომ, რომ მას ოქროს მუზარაღზე ეხატა წინ მგლის თავი და უკან ლომისა. ზოგიერთთა ნამბობით მას ვითომც მარტო მგლის თავი ჰქონოდადეს მუზარაღზე. სპარსელებს ისე ეშინოდათ იმისი ომის ველზე, რომ დანახვაზედ ეუბნებოდენ ერთმანეთს „გაშორდით მგლის თავსაო“. ეს სახელ-წოდება ვახტანგისა სპარსულ ენაზე გურგა-სარ, ქართულად გურგასალ ან გურგასლანი ისტორიაში დარჩა. ყოველ დღეს იმართებოდა ორთავე ჯართა შორის შეტაკება არმაზთან და არაგვისა და მტკვრის პირებზე. ხოლო როცა სპარსეთის მეფემ შეიტყო რომ, ბერძნების იმპერატორმა გამოუგზავნა ვახტანგს საშველი ჯარი 80,000 კაცამდე, ის დათანხმდა ზავი დაედვა ივერიასთან და საბერძნეთთან შემდეგი პირობებით: სპარსეთის მეფე ფეროზი ვალდებული იყო დაებრუნებია ბერძნებისათვის პალესტინა წმინდა ქალაქით, იერუსალიმით. სამაგიეროდ მას უნდა დაჰბრუნებოდა მესოპოტომიის ხუთი ქალაქი—და მდინარე ტიგროსის სათავის ერთი ნაწილი თანახმად ზავისა, რომელზედაც ასი წლის წინედ იმპერატორს იოვიანეს ხელი მოეწერა. ამას გარდა მან დაუთმო მეფე ვახტანგს რაოდენიმე მაზრები და სთხოვა მას სალაშქროდ გაყოლა არაბებზედ და სხვა ინდოეთის ხალხებზე იმის მტრების წინააღმდეგ. ბერძნის ელჩის, ანტიპატის ლეონის რჩევით ვახტანგი დათანხმდა ხოსროს ამ ორ მოთხოვნაზე. მან მიათხოვა მას თავისი და მიხრანდუხტი და აღუთქვა მას საომრად წაყვანა ინდოეთში

10,000 ბერძნის ჯარით. როდესაც ვახტანგი სალაშქროდ გაემგზავრა, მან სამეფო გვირგვინით აკურთხებინა თავისი ხუთი წლის ვაჟი დარჩილი და დააწესა საბჭო, რომელსაც შეადგენდნენ შვიდი ერისთავი: სპასპეტი ჯვანშერი, ზემო ქართლის ჯარების სარდალი, დემეტრე—კახეთის და კუხეთის ერისთავი, ჰერეთის ერისთავი—გრიგოლი, ხუნანისა—ნერსარანი, სამშვილდისა—სამანგირი, მარგვისის და თაკვერის ერისთავი—ბაკური. ამ ჩამოთვლისგან სჩანს, რომ მეხუთე საუკუნეში ივერიის ტომის საზღვრები და სამფლობელო იგივენი იყვნენ, რაც ეხლა არიან.

მეფემ დაიბარა, რომ მისი შვილი დარჩილი უჯარმაში გაეზარდათ და თან წაიყვანა ერისთავები კლარჯეთისა—არტვაზი, წუნდისა—ნასაძა, ოძრხისა—ბივრიტიანი, მსახურთ უხუცესი საურმაგი, 10,000 დარჩეულ-მხედრებით და 10,000 ბერძნები, რომელნიც ანტიპატმა ელეონმა ამას გარდასცა სრულს მის განკარგულებაში. უმეტესი ნაწილი საჩუქრებისა, რომელნიც მან სპარსეთის მეფისგან მიიღო, ბერძნების იმპერატორს გაუგზავნა და თითონ თავის დედიტ და ღით ხვარამხითურთ ჯერ იერუსალიმს გაემგზავრა, სადაც ყველა წმინდა ადგილებზე მან თავის ოჯახითურთ მოილოცა. მერე წავიდა სპარსეთში 50,000 ჯარით, რომელიც შესდგებოდა ბერძნებისგან, ივერიელებისგან და სომხებისგან; ქ. ქთეზიფონტში მან გარდინადა ქორწილი თავის დის მიხრანდუხტისა, რომელიც ხოსროს მიათხოვა. ამის შემდეგ დედოფალი საგდუხტი ასულით ხვარამხით წავიდა ქ. ურხაში¹⁾; სადაც მათ უნდა დაეცადათ მეფის დაბრუნებამდის.

ორივე მეფე პირველად შევიდნენ ჯორჯანის მხარეში, რომელიც დაიჭირეს და სპარსეთის სამუდამო ქვეშევრდომად გახადეს. შემდეგ ამისა სამი წლის განმავლობაში ინდოეთი დაიპყრეს, ზღვის პირად მდებარე დიდ ქალაქების გარდა და ძალიან დიდი ნადავლი შეიძინეს. იქიდან სინდში გარდავიდნენ. სინდის მეფე ჩაიკეტა ციხეში, ხოლო იმისი ჯარი ყოველ დღე ებრძოდა სპარსელებს. ერთ დღეს ათი დარჩეული სინდის მხედარი ჩაესაფრენ და ერთმა მათგანმა უზარმაზარის ტანისამ ივე-

¹⁾ ანუ ედესის მესოპოტომიაში.

რის მეფე ხმაღში გამოიწვია. ერისთავი საურმაგი ეცა მას, მაგრამ ამ დროს ჩასაფრებულ მხედრებისაგან მოკლულ იქმნა. ვახტანგმა თავის ამალით დაედევნა მტერს ქალაქის კედლებამდღი, თითონ პირდაპირ დახვდა სინდის მეფეს და დასჭრა იგი. ის მხოლოდ მაშინ დაბრუნდა უკან, როდესაც მტერს დაადებინა პირობა, რომლის ძალით ამას შემდეგ წინდაწინ ხარჯი უნდა ეძლიათ სპარსელებისათვის ყოველწლივ. ამ ომმა ოთხ წელს გასწია. თუ ვერწმუნეთ ბერძნების ნაამბობს, სპარსეთის მეფე ფერუზ II, იგივე ქართველების ურმუზდა, მოკლულ იქნა ომში ჯორჯტანის მაზრაში თავის 30 შვილით ომში, თუმცა ბევრად უფრო გვიან, ვიდრე ნაჩვენებია ქართველთ მიერ, სახელდობრ—485 წ. ქრისტეს შობის შემდეგ; და მემკვიდრედ მისი ძმა ვაგარამ II შეიქნა. შემდეგ ამისა სპარსელები სინდიდამ წავიდნენ არაბეთში, რომელიც მაშინ ჰუნნო-ქუშანებს ეპყრათ, და იქედამ მათ ნახევარი ნაწილი მკვიდრთა გადმოასახლეს ხორასანს,

ვახტანგი დაბრუნდა სპარსეთში რვა წლის შემდეგ და წავიდა ურხაქალაქს ანუ ედესას თავის ოჯახეულობასთან. სპარსეთის მეფეს სურდა მისთვის მიეთხოვებინა თავისი ასული, მაგრამ ვახტანგმა უარ-ყო ეს წინადადება იმიტომ, რომ მას დანიშნული ჰყავდა ბერძნის იმპერატორის ასული. როდესაც ის მივიდა ბერძნების და სომხების საზღვარზე, მხლებლები გაგზავნა თავისს სახლეულობის მოსაყვანად, აგრეთვე უბრძანა მათ მოყვანა ქათალიკოზისა პეტრესი და თორმეტ ეპისკოპოზისა, რომლებზედაც მაშინ მოლაპარაკება ჰქონდათ, ვინაიდგან სურდათ ივერიის ეკლესია დამოუკიდებელი ყოფილიყოს¹⁾; ამ განკარგულებით ძლიერ უკმაყოფილო დარჩა ერთადერთი მაშინდელი ივერიის ეპისკოპოსი მიქელი. როცა მან შეიტყო, რომ იმის მაგიერ იბარებენ ეპისკოპოზად სამუელს, ის სიძულვილმა გაიტაცა და იმდენად გაკადნიერდა, რომ ფეხი მიარტყა პირში მეფეს, როდესაც ეს უკანასკნელი საამბორებლად მივი-

²⁾ ესრედ წოდებულ ავტოკეფალურ ეკლესიად.

და მასთან. მეფემ უბრძანა გარდაცვათ ის ბერძნების ელჩებისათვის, რომელთაც ის კონსტანტინეპოლში წაიყვანეს. მაშინ იქაურმა პატრიარქმა გაგზავნა ანტიოქიაში მღვდელი პეტრე და ბერი სამუელ ეპისტოლეთი, რომელშიაც ეწერა: „ვინაიდან პირველი ივერიის ეპისკოპოსი დანიშნული იყო ანტიოქიის პატრიარქის მიერ, ამიტომ კათალიკოზი და ივერიის ეპისკოპოზები იმისგანვე უნდა ეკურთხებოდნენ“. მართლაც კონსტანტინეპოლის პატრიარქობა დაწესდა შემდეგ მეორე კონსტანტინეპოლის კრებისა, ბევრად უფრო გვიან, ვიდრე ანტიოქიისა და ამ პატრიარქს ექვემდებარებოდა აქომამდე მთელი აღმოსავლეთი. ამ მინდობილობის შემდეგ ანტიოქიის პატრიარქმა პეტრე კნიფემ აკურთხა კათალიკოსი და 12 ეპისკოპოზი და ამასთანავე მან განაცხადა ივერიის ეკლესიის დამოუკიდებლობა უზენაესს მართველობის ქვეშ მხოლოდ ანტიოქიის პატრიარქისა.

მოკლე ხნის შემდეგ ყველა ეს სასულიერო პირები მოვიდნენ კონსტანტინეპოლში და იმპერატორის ლეონისგან მიიღეს ძვირფასი საჩუქრები, რომელნიც უნდა მიერთმიათ მეფე ვახტანგისათვის. იმავე დროს იმპერატორმა მიათხოვა ივერიის მეფეს თავისი ასული ელენე, რომელიც დიდის ამბით გაგზავნეს ივერიაში და ჩააბარეს ივერიელებს სომხითის მიჯნაზე. მეფე ვახტანგმა დააწესა, რომ ქვემო აღნიშნულ ადგილებზე ეცხოვრათ მალალ სასულიერო პირებს: კათალიკოზს ეკუთვნოდა, მცხეთის უმთავრესი საკათედრო ეკლესია ათორმეტ მოციქულების სახელზე აშენებული, ეპისკოპოზს სამუელს — სამთავროს ეკლესია; დანარჩენი სამღვდელ-მთავრო ეკლესიები იყო შემდეგნი: ახიზისა, კლარჯეთისა, არტანისა, ერუშეთისა, ჯავახეთისა, მანგლისისა, ბოლნისისა, (ბოლნისში) რუსთავისა, ნინოწმინდისა, უჯარმის მახლობლად თვით გურგასლანის მიერ აგებულისა, ჭერამისა, მის მიერვე აშენებულისა, ჩელეთისა, ხორნაბუჯისა, ღაგარაკისა — ხუნანის მაზრაში. კათალიკოსობის დაწესება 475 წ. მოხდა. თუ ვერწმუნებით სომხების მეისტორიით, სომხეთის მოქცევის შემდეგ წმიდა გრიგოლ განმანათლებელმა თვისი შვილის-შვილი გრიგოლისი გააწესა ალოვანის და ივერიის კა-

თალიკოსად. მაგრამ აქ უნდა ვიგულისხმოთ არა საკუთრად ივერია, არამედ ივერიის ნაწილი სომხეთისა მდ. ქციის გაღმა, რომელიც ძალიან ხშირად გარდადიოდა ხან ივერიელების და ხან სომხების ხელში, და რომელსაც სომხების ხელში ერქვა, ივერია (ვრატანი), ხოლო ქართველების ხელში—სომხეთი. ჩვენის აზრით ქართული მემკვიდრე ნაამბობი ამ შემთხვევაში ჩვენ უნდა ნამდვილ ამბავად მივიღოთ. ამის შემდეგ გურგასლანმა ააგო ნიქოზში წმიდა რაჭდენის სახელზე ეკლესია იქ, სადაც ადრე ცეცხლ-მსახურთა ბომონი იდგა. რაჭდენმა, ტომით სპარსელმა, დედოფლის ბალენდუხტისა მამა მძუძემ, ქრისტიანობა მიიღო. ამისათვის და აგრეთვე ცეცხლის მსახურებას რომ აღარ მიუბრუნდა, ივერიელებთან ომის დროს წამებულ იქმნა. ქართული ეკლესია დღესასწაულობს იმის დღეობას 3 აგვისტოს.

ვახტანგს მეორე ცოლის, ბერძნის ქალის ხელში ერთი ვაჟი და ორი ასული დარჩა. მან მესცა დაჩის, თავის შვილს პირველი ცოლისგან შობილს, საუფლისწულოდ ქალაქები ქერამი, ნეკრესი, კამბეჩი და ხორნაბუჯი მდ. მტკვრის აღმოსავლეთად მდებარე ადგილებით, თითონ კი ცხოვრობდა უჯარმაში, რომელიც მან გაამშვენებდა შენობებით; მისი კვალი ახლაც სჩანს. თავისი და ხვარამზე მიათხოვა ბაკურს, სომხეთის მმართველს, რადგან მაშინ მთელი მხარე ქციის გაღმა ივერიას ეკუთვნოდა. შემდეგ რაოდენიმე ხანისა მოკვდა სპარსეთის მეფე ხოსრო და იმის მემკვიდრედ მისი შვილი ხოსრო შეიქნა; მან მეფე ვახტანგს, რომელიც მაშინ ტფილისს აშენებდა, დესპანები გაუგზავნა და ბერძნების წინააღმდეგ ბრძოლაში შეერთება სთხოვა. ამასთანავე ის ვახტანგს სთხოვდა ცოლად იმის ასულს. მეფემ უარ-ჰყო ეს წინადადება და ყველას უბრძანა მთებში ასვლა და კავკასიის სქელ ტყეებში დახიზვნა. დაჩი თავის ცოლით წავიდა ლოფათის ხეობაში, სადაც ცეცხლის მსახურნი სცხოვრობდნენ... ვახტანგი დარჩა უჯარმის ციხეში, ხოლო უმთავრესმა ერისთავებმა, რომელთაც მინდობილი ჰქონდა მცხეთის დაცვა, შეატყობინეს ეს ამბავი ბერძნის იმპერატორს.

ვახტანგი 60 წ. იყო, როდესაც სპარსეთის მეფე დაეცა ივერიას, დაიპყრა კამბეჩოვანის მხარე, ქერამი და ველის-ციხე და დაებანაკა გამაგრებულ ქ. დარნახის მახლობლად. მეფე ვახტანგმა წინაღვე იგრძნო თავისი მომავალი ბედი: დაუბარა კათალიკოსს პეტრეს, რომ მას უჯარმიდამ ფეხი არ მოეცვალა, თითონ კი ჯარით სპარსელებისაკენ წავიდა და ბრძანება გასცა, რომ ყოველმა მხედარმა ეცადოს, რომ მოიტანოს მტრის თავი ანუ ხელი. დილით აღრიანად ის დაეცა მეფის კარავს და ბატონიშვილს ბარტომს თავი მოჰკვეთა. სპარსეთის მეფემ ძლივს გაასწრო, მაგრამ ერთმა მტერთაგანმა ვახტანგს გულში ისარი სტყორცა და სასიკვდილოდ დასჭრა. ომმა შუადღემდის გასწია. სპარსელებს დაეკარგა აუარებელი კაცი, ცხენი და უკუ იქცნენ რუსთავს. როცა გაიგეს, რომ ივერიის მეფე მძიმედ დაჭრილია, მოარბიეს ტფილისი, არმაზი, მუხნარის მაზრა და მთელი მცხეთის მიდამო— არაგვის და ქსნის შუა. იმ ხანად გარდაიცვალა ვახტანგის სიმამრი იმპერატორი ლეონი და მისი მემკვიდრე ზენონი მოისწრაფოდა ივერიის საშველად. როცა ის სპერს მოვიდა და შეიტყო ვახტანგის ჭრილობა, ივერიაში აღარ შემოვიდა; ის წავიდა კარნუ-ქალაქში; აქ სასტიკი ბრძოლა ასტყდა ბერძნებს და სპარსელებს შუა, ხოლო გამარჯვება საეჭვო დარჩა.

როდესაც ვახტანგმა იგრძნო სიკვდილის უამის მოახლოება, მოიხმო კათალიკოსი პეტრე. იმის და დიდებულთ თანადასწრებით მან დაუმტკიცა სამეფო გვირგვინი უფროს ვაჟს დაჩის, ხოლო იმის ძმებს ის მხარე, რომელიც ტაშის კარიდან და წუნდიდამ დაწყებული ზღვამდი მდებარებს. რაც შეეხება აფხაზეთს, ის ხომ დედოფლის ელენეს მზითევს შეაგენდა და ერგებოდა იმის შვილებს ლეონს და მირდახს, რომელნიც მეფემ გასაზრდელად მიაბარა ერისთავებს: წუნდისას— ნახარს, კლარჯეთისას— არტვაზს და ოძრხისას— ბივრიტიანს. ვახტანგის სიკვდილმა, რომელიც 499 წ. მოხდა, გამოიწვია ხალხის მწუხარება— და ღრმა მგლოვიარება; იმისი გვამი დასაფლავებული იყო მცხეთის საკათედრო ტაძარში და იმის სასაფლაო ქვაზე

განსვენებულ მეფის სახე გამოქანდაკებულია. გმირული მოღვაწეობა ამა მეფისა მადლიერს ივერიის მეხსიერებაში აქამომდე დაცულია¹⁾).

ვახტანგის მეფობაში ქრისტეს სჯულის აღმსარებელმა ივერიელებმა და მათ მომიჯნავე ხალხებმა სხვა და სხვა შევიწროება და დევნა გამოიარეს სპარსელებისაგან. 444 წ. ახლო ხანებში იეზდგერდმა II, სპარსეთის მეფემ ომი გამოუცხადა ჰუნებს—ქუშანელებს ანუ ჰეფთალიტებს, კასპიის ზღვის აღმოსავლეთით მცხოვრებლებს და შეკრიბა ჯარი ყველა იმის ქვეშევრდომთ კავკასიის აქეთ ხალხთ შორის, რომელთა რიცხვში სომხები, ავღანელები და ივერიელები იყვნენ. ეს უკანასკნელნი საკუთრად ქართველები კი არ იყვნენ, არამედ სამხრეთ ივერიის²⁾ მცხოვრებნი. იეზდგერდმა ვერ გაიმარჯვა და დაითხოვა თვისი მაშველი ჯარი, ქრისტიანებისგან შემდგარი და მათ ნაცვლად სხვა ჩააყენა. როდესაც მან გაიმარჯვა 491 წ., თავის ჯარს უბრძანა დახოცვა ყველა მის სამსახურში მყოფ ქრისტიანე მხედრებისა, ვინაიდან მათ არ ისურვეს ცეცხლის მსახურების აღსარება. იმ დიდებულთ შორის, რომელნიც იეზდგერდმა გაჰოიწვია ზემოხსენებულ მაზრებიდამ, იყო ვინმე ვაზგენი, რომელსაც სომხების წმიდანთა აღწერა უსაფუძვლოდ მცხეთის მეფედ, დიდ ივერიის ერისთავად უწოდებს. ნამდვილად კი ის იყო ერისთავი სადავო გუგარკისა, მდ. ქციის სამხრეთად. მას ცოლად ჰყავდა შუშანიკი ანუ სუსანა, სომხის სარდლის

1) ნ. ჩუბინაშვილი თავის აღწერაში ჯვარის მონასტრისა სწერს, რომ დასავლეთ შემოსავალ კარებთან დანატულნი არიან სამნი მეფენი მოხუცებულნი გვირგვინ შერავენდელითა და პორტირებიითა: მირიან, ვახტანგ გორგასლან და ბაგრატ კურატ-პალატი. ამათ ქართულადაც და ბერძნულადაც აწერია მათი სახელები *Ваძიღჯა* და სხვ.; სრულიად ვერ წავიკითხეთ. *Описание Крестнаго мон. в. Иерусалима и пр., сдѣл. Н. Чубиновымъ 1845 г. Свѣд. о памятникахъ груз. письмен. А. А. Цагарели. т. I, в. 3. стр. 45. 1894.*

2) ეხლანდელ სომხითის ანუ გუგარკის მცხოვრებნი.

ვარდან მომიკონიანის ასული. ვაზგენი დათანხმდა ცეცხლის მსახურების სჯულის მიღებაზე და შეერთო ცოლად ბატონის ასული, სასანიდის სამეფო გვარისა.

როდესაც ის თავის სამფლობელოში დაბრუნდა, ყოველგვარი საშვალეობა იხმარა, რათა მიეღებინებინა სპარსეთის სჯული თავის ცოლის სუსანასათვის და შვიდი წლის შეპყრობის შემდეგ ოფრეთის ციხეში ისე სასტიკად სცემა, რომ ის იარებისაგან გარდაიცვალა 17 ოქტომბერს 458 წ. მისი წმინდა ნაშთი დასვენებული იყო ქ. ცურტავში სამხრეთ ივერიაში მდ. მაშავრის პირზე, ხოლო ახლა გარდმოსვენებულია მეტეხის ეკლესიაში, ავლაბარში. საქართველოს ეკლესია დღესასწაულობს იმის დღეობას 28 აგვისტოს. ქართველები და სომხები იხსენიებენ შუშანიკს დედოფლად, ვინაიდან ეს ერნი თავის ჩვეულებისამებრ ამ სახელით უწოდებენ არა მარტო მეფის მეუღლეს, არამედ მთავრის და დიდებულის ცოლსაც. მართლაც ეტყობა, რომ იმის ქმარს დიდი გავლენა ჰქონდა ივერიაში. მოგვითხრობენ, რომ ვაზგენ ცხოვრობდა ეხლა დაქცეულ ქალაქში, ცურტავში, სადაც იმყოფებოდა ეპისკოპოზი აფოცი, შუშანიკის მოძღვარი, რომ ვითომც შუშანიკს წმ. ნინოს ჯვარის დასაცველად, — რომელიც გაკეთებული იყო ვაზისგან და შეკრული იმის თმითა, — მოესწროს იმის წარტაცება მცხეთიდან სომხეთში, სადაც ის დარჩენილიყო XIII საუკუნის ნახევრამდე. რაც შეეხება ვაზგენს, მან 472 წ. ახლო ხანებში გამოუცხადა ომი ივერიის მეფეს, და მოიკლა ომში მდ. ანასკერტის პირად, აჭარის საზღვარზე. ქართული მატთანე შეცდომით მიაწერს წმ. შუშანიკის წამებას ბაკურ III მეფობას, ე. ი. ასი წლის შემდეგ გურგასლანისა. წმ. შუშანიკი იყო ასული ცნობილის სომხისა, მეხუთე საუკუნეში მცხოვრებისა, ხოლო თანამედროე სომხების მეისტორიენი მოგვითხრობენ ვარდანზე, შუშანიკზე და ვაზგენზე ვახტანგ გურგასლანის დროს. ჩვენ ძლიერ სარწმუნოდ მიგვაჩნია, რომ ამ მეფეს ეკუთვნის სასანიდის დროის ფული, რომელზედაც მეფის თავის ზევით

დასმულია ქართული ასოები **UR**¹⁾), რაც შემოკლებით ნიშნავს გურგასლანის სახელს, რომელიც მას სიცოცხლეშივე დაარქვეს და რომლითაც ის ხშირად იხსენიება მათიანებში²⁾).

1) ეს მონოგრაფია და სასანიანთ დროს ცეცხლის სამსახური ემბლემა ნუმიზმატებმა ბარათავეის გარდა საეჭვოდ იცნეს. დ. ბაქრაძე 165 გვ.

2) არც ერთს ჩვენის ისტორიის ხანას, გარდა მითიურისა, ისე სამართლიანად არ შეეფერება მე-XVIII საუკუნის „მნათობის“, სკეპტიკის ვოლტერის მიერ წარმოდგენილი ობიექტი— „L'histoire est une fable convenue“— ისტორია არაკი არისო ნამდვილის ამბვის ნაცვლად გამოგონილი, რომლითაც ურთიერთისათვის პირი მიუციათო— როგორც გურგასლანის მეფობის მოთხრობას. საფუძვლიანად ამბობს ბაქრაძე: „ვახტანგის ცხოვრება ისეა შედგენილი, რომ ზღაპრულ მოთხრობას მიემსგავსება; მაგალითად, იმისი გმირული თვისება და პირადი ბრძოლა სხვა-და-სხვა ბუმბერაზებთან ანუ გოლიათებთან; იმისი ბევრად-ბევრული ლაშქრები, ასი ათასობით მტრის დატყვევება; ყველგან ძლევა-მოსილი გამარჯვება,— ყოველივე ეს, ვიმეორებთ, სრულიად არაკი თუ არ არის, უეჭველად გაზვიადებულია პანეგირიკისაგან...“ იმის გმირულ მამაცობას არ შეეძლო იმ დროს, როდესაც ვახტანგის ხელში იყო მხოლოდ ერთი საქართველო და ნაწილი, არავითარი წინააღმდეგობა მიეგო სპარსეთისათვის. არ უარ-ყოფთ, რომ მიწვეული სპარსეთის მეფისაგან მონაწილეობის მისაღებად სპარსეთის მოსაზღვრე ჰუნების ანუ ხაზართ წინააღმდეგ, ვახტანგი ქართლის წყობით ახოვნებას გამოიჩინა და სახელ განთქმული დაბრუნდება.“ „ვახტანგის დროს სპარსეთის ჯარი თავისუფლად შემოდის ჩვენს ქვეყანაში; აქ სპარსნი აფუძნებენ თავიანთ აღსარებას ანუ ცეცხლის მსახურებას და ამ სარწმუნოების მღვდელ-მთავარსაც ადგენენ; აქვე თავსა ჰკვეთენ რაქდენს, ცეცხლის მსახურების უარ-ყოფისა და ქრისტეს სჯულის მიღებისათვის; აქვე მოიკვლის იმათგან ვახტანგი. რომ ქართლი იმ დროს სპარსეთს ჰყავდა ქვეშევრდომად, ამასვე გვიმტკიცებენ ერთის მხრით ჩვენი მაშინდელი მანეთები, რომელზედაც ცეცხლის სამსახურო ემბლემა არის წარმოდგენილი; მეორე მხრით ბიზანტიელების თქმულება გუბაზზე, რომელიც მეფე თურმე იყო ლაზიკის ანუ შავი ზღვის პირის საქართველოისა და რომელიც ისე იყო შევიწროებული სპარსთაგან იმათ მომხრე ივერიელებითურთ, რომ იძულებულ იქმნა 466 წელს შემწეობა გამოეთხოვა მას ბიზანტიის იმპერატორისაგან... ნუ დაივიწყებთ იმასაც, რომ არცერთ შემთხვევაში, როდესაც სპარსნი ან ბიზანტიელნი ერთი მეო-

ვახტანგის შემდეგ მეფობდა იმისი შვილი დაჩი, ხოლო დედოფალი. ელენე შვილებითურთ წავიდა საუფლისწულოში დასავლეთ ივერიაში. ისინი ზაფხულობით წუნდას და ზამთრობით ოძრხეს ცხოვრობდნენ, მთავარ ერისთავებად იწოდებოდნენ და ექვემდებარებოდნენ თავის უფროს ძმას. დაჩიმ განაახლა და გაამაგრა ყველა ქართლის ქალაქები და ტფილისი, თანახმად თავისის მამის ანდერძისა, შენობებით განამშვენიერა და დედაქალაქად გახადა.

კათალიკოს პეტრეს სიკვდილის შემდეგ პატრიარქად სამუელი იყო: იმისობას ამაოდ ცდილობდნენ კახეთის მოსაზღვრე მთიულების მოქცევას. როდესაც მოკვდა ლეონი, დედოფლის ელენეს ერთმა შვილთაგანმა, დაჩიმ, შეისყიდა თავის ძმისა, მირდატისაგან მისი წილი, რომელიც მდ. ეგრის და კლისურის შუა (ეხლანდელი კელა-სური) მდებარეობდა და ნაცვლად მისცა მას ჯავახეთი—ფარვანის და ტაშისკარიდამ მოყოლებული სპერის ზღვამდე. მან წყაროს-თავის ეკკლესია ააშენა.

12 წლის მეფობის შემდეგ დაჩი გარდაიცვალა. თავისი გვირგვინი მან გადასცა შვილს ბაკურ II, რომელიც 13 წლის მეფობის შემდეგ გარდაიცვალა. იმის მემკვიდრედ მისი შვილი იყო ფარსმან V, რომელიც ავიდა ტახტზე 528 წ..

ფარსმანის მეფობაში საქუელს შემდეგ კათალიკოსად თავ-

რეს ანუ ვისმე ებრძვიან ვახტანგის თანაზიარად, არა ვითარ ცნობას არ ვპოულობთ ვახტანგზე, გარეშე „ქართლის ცხოვრებისა“, მაშინ დელს მსოფლიო ისტორიულ წყაროებში“.

როგორც ეტყობა, ვახტანგის მეფის ისტორია ცალკე საკითხავ გასართობ წიგნად ყოფილა შეთხზული და „ქართლის ცხოვრებაში“ შემდეგ შეტანილი.

ნუ დავივიწყებთ, რომ ისტორია ყველაზე უპირველეს ჭეშმარიტი და მართალი უნდა იყოს, ანუ როგორც შლეცერი ამბობს—*prima lex historiae ne quid falsidicat*—და რომ კიდევ ძველმა კლასიკებმა ანდერძად დაგვიტყვეს:—*„Amicus Plato, sed magisque amica veritas“*—პლატონი მეგობარია და მიყვარს, მაგრამ იმაზე უფრო ჭეშმარიტება მიყვარსო.

ფაჩავი იყო; ხოლო იმის შემდეგ ჩირმაგი¹⁾). სპარსელები შემოესიენ ივერიას, ანუ, როგორც ზოგნი მოგვითხრობენ, ვითომც ისინი მიეშველენ მათ ყაბარდოელების წინააღმდეგ. ამის შემდეგ ქართველები სპარსეთის მოხარკეებად შეიქნენ იმ პირობით კი, რომ სპარსელები არ უნდა შეხებოდნენ ქრისტეს სჯულს და ეკლესიებს და მათ თავისი პატივისცემა არ უნდა მოკლებოდათ. ეს პირობა მიიღეს სპარსელებმა. იმ დროსვე მირდატის შთამომავალნი დასავლეთ ივერიაში ბერძნების გავლენის ქვეშ მოემწყვდნენ. უეჭველია, აქ უნდა იწყებოდეს დასაბამი ლაზიის სამეფოსა, რომლის ისტორიას ქვემოთ მოვიხსენიებთ.

ფარსმანს, რომელიც 542 წელს მოკვდა, მემკვიდრედ მისი ძმისწული ფარსმან VI დარჩა. იმის მეფობაში კათალიკოსად ჯერ იყო საბა და მერე — ევლავი. საბას დროიდან იმპერატორმა იუსტინიანემ შეიწყნარა ივერიელების თხოვნა და იმათ ეკლესია იცნა დამოუკიდებლად. ამ დროდამ მათ მიენიჭათ უფლება, კათალიკოსის ტახტზე აეყვანათ მხოლოდ მკვიდრთაგანი, საქართველოს დიდ-გვარების შთამომავალნი, და მღვდელმთავრებს ჰქონოდათ თავის სამწყსოში უზენაესი უფლება მთელ სამღვდელოებაზე. მიუხედავად ამისა ფარსმანმა სირიიდან დაიბარა ცამეტი ბერი დიაკონითურთ, რომელნიც ივერიაში გადმოესახლნენ და თორმეტი საეპისკოპოსო ეკლესია ააშენეს. აი, მათი საკუთარი და ზედ მეტი სახელები, რომელნიც მათ დაერქვათ იმ აღგილების მიხედვით, სადაც ისინი დამყარდნენ: იოანე ზედაზადნელი, მდაბიურად ზედაძნელი, დავით გარეჯელი, სტეფანე ხირსელი, იოსებ ალავერდელი, ზენონ იყალთოელი, ანტონ მარტომყოფელი, ანუ მარტყოფელი, იესე წილკნელი, მათე¹⁾ სტეფან-წმინდელი, შიო მღვიმელი, ისიდორე სამთავ-

1) ახალ ვარიანტით ნინოს ცხოვრ. „ჩამვა“, დავით რეკტორის სიითა და პ. იოსელიანით ჩიგირმან. ჟორდ. ქრ. შენ. III

1) დიმიტრი ბაქრაძე მათე სტეფანწმიდელის მაგიერ „თათეს მამებელს“ სწერს — და, ვგონებ, კორრექტურის შეცდომით, იოსებს „ხირსელს“ უწოდებს. „საქ. ისტ.“ გვ. 182. დავით რეკტორის სიით მათე, იგივე თათე, „თადე-დ“ იწოდება.

ნელი, აბიბოს ნეკრესელი, მიქელ ულუმბელი, პიროს ბრეთელი და დიაკონი ილია¹⁾). ივერიაში იმათი შემოსვლის დრო ნამდვილად იმ დროიდან ვიცით, როდესაც წმ. იოანე გამოვიდა თავის ამხანაგებით სირიიდან და როდესაც ის აკურთხა და გზა დაულოცა წმ. სვიმონ მესვეტემ, რომელიც ჯერ კიდევ არ ასულიყო სვეტზე, და რომელიც სცხოვრობდა 521 და 596 წლებს შორის. ამას გარდა ვიცით, რომ ისინი მიღებულნი იყვნენ ქართლში კათალიკოსის ევლავის მიერ, რომელიც მღვდელმთავრის ტახტზე ავიდა 550 წ. ახლო ხანებში. ამის გარდა ეს ამბავი უნდა მომხდარიყოს ყოვლის ექვის გარეთ მეექვსე საუკუნის პირველ ნახევარში, ფარსმან VI-ს მეფობაში. ივერიის ეკლესია წმინდანების რიცხვში რაცხს ყველა ამ სახელ-განთქმულ პირებს, რომელთაც სამონაზნო მოღვაწეობაში დიდი ღვაწლი მიუძღვისთ. იმათი საფლავები იზიდავენ დიდძალს თაყვანის მცემელთა და წირვა-ლოცვის დროს მუდამ იხსენიებენ მათ სახელებს შესაფერის დიდებით.

ფარსმანის მეფობა განთქმულია აგრეთვე იმ გვარის შემთხვევით, რომელსაც ქართული მემატეიანები სრულიად არ იხსენიებენ, თუმცა დასავლეთ საქართველოში მოხდა. უკვე ცნობილია, რომ ჯავახეთის მაზრა გურგასლანის შვილებს სამემკვიდროდ დარჩა და ისინი ბერძნების მორჩილების ქვეშ იყვნენ. ამ გარემოებით შეიძლება აიხსნას ქართველ მემატეიანეს დუმილი ლაზიკის სამეფოზე, რომელიც ამ მხარეებში დაარსდა. ის შეიცავდა მთელს სამეგრელოს და იმერეთს, სამცხეს—მტკვრის სათავეს გარდა, გურიას და ლაზისტანს ქ. ტრაპიზონამდი, და მას უვლიდენ ქოროზი და რიონი, ყვირილა, ძირულა და ჩხე-

1) შიომღვიმის ხელ-ნაწერი № 120 გვ. 66... ათორმეტთა ძმათა სახელები: 1) შიო (მღვიმელი), 2) დავით (გარესჯელი); 3) იოსებ ალავერდელი, 4) ანტონი (მარტყოფელი), 5) თეოდოსიოს, 6) თათა. 7) პიროს (ბრეთელი), 8) ელია (დიაკონი), 9) პიმენ, 10) ნათან, 11) აბიბოს (ნეკრესელი), 12) იოანე.“ ხოლო მეცამეტე თვით ზედა-ხნელი. თ. ყოზღაზიას ქრონ. შენიშ. 117.

რიმელა ქართლამდი, რომელსაც ის საზღვრავდა ბორჯომის ხეობით. ვინაიდან ლაზიკას ამ გვარი გეოგრაფიული მდებარეობა ჰქონდა, ის, რასაკვირველია, ითვლებოდა უზენაეს მფლობელად ყველა მთის თემთა, რომელნიც ლაზიკას ესაზღვრებოდნენ და გზა იმაზე ჰქონდათ. ამ თემებს შეადგენდნენ: სვანები, მასიმიანები, აფსილები და აფხაზები.

პირველი ჩვენ მიერ ცნობილი იმათი მეფე იყო გუბაზი, რომელიც ბერძნების დახმარებით ებრძოდა სვანებს 461 წ.¹⁾ მერე მიემხრო სპარსელებს და იძულებული შეიქნა დაეთმო გვირგვინი შვილისათვის; ხოლო თითონ კოსტანტინეპოლში წავიდა (ლევონ I დროს).

522 წ. მეფე წათესმა, დამნაზის შვილმა, აღიარა ქრისტიანობა და წავიდა იქვე (კოსტანტინეპოლს), რათა სპარსეთის დამოკიდებულებისაგან თავი განითავისუფლოს და სამეფო რეგალიები იმპერატორის იუსტინე პირველისაგან მიიღოს. მან შეირთო ცოლად ვალერიანა, ბერძნის დიდებულის ქალი. შემდეგ წელში სპარსეთის მეფე კობადი, განრისხებული განდგომისა გამო ლაზებისა, რომელნიც წინეთ სპარსეთის დამოკიდებულებაში იყვნენ, ჯარით შემოვიდა ივერიით ლაზიკაში, საიდანაც ბიზანტიელების მიერ ივერიის მეფედ წოდებული გურგენი საბერძნეთში გაიქცა; ეს გურგენი უნდა ყოფილიყოს სომხეთის ერთი ერისთავთაგანი, რომელმაც არ ისურვა ცეცხლის თაყვანის ცემა. წათესის მემკვიდრედ შეიქნა 528 წ. შვილი მისი გუბაზი II, რომელსაც ბერძნები შეეწიენ დაპყრობაში ყველა იმის მამის სამფლობელოისა, რომელიც წინეთ მას სპარსელებმა წაართვეს. 533 წ. ივერია და სპარსეთი დაზავდნენ, მაგრამ ივერიელნი, რომელნიც კოსტანტინეპოლში იმყოფებოდნენ, ვერ ბედავდნენ შინ დაბრუნებას. შემდეგ წელში მეორე ერისთავი ზამანარსი ცოლითურთ გაიქცა კოსტანტინეპოლში, ვინაიდან ფარსმანის მეფობაში სპარსელები ხშირის თავდაცემით მოსვენ-

1) გუბაძე. გურიაში აქამომდე ერთ ხეობას გუბაზეული ჰქვიან.

ნებას არ აძლევდენ ივერიას; მაგრამ ისინი უკანვე მალე დაბრუნდენ.

541 წ. ლაზები, აღშფოთებულნი ბერძნის სარდლის იოანე ციბუსის ცუდის ყოფა-ქცევით, აჯანყდენ ბერძნების წინააღმდეგ, — რომელნიც ციხე პეტრას აშენებდენ, — და სპარსელებს მიემხრენ. ეს უკანასკნელნი სპასპეტ ანიაბედის წინამძღოლობით შემოესიენ ლაზიკას სამხრეთ ივერიიდან, დაიპყრეს პეტრა¹⁾, რომელიც ისტორიკოსების ჩვენებით ჭკორახის მარცხენა ნაპირზე იყო, ზღვის ახლო, ერთ დღის მანძილზე აფსარუსიდან, უკანასკნელ ჭანების სიმაგრისაგან, ეხლანდელ გონის დაბასთან; 545 წ. სპარსეთის მეფე ხოსრო ანუ შირვანი უკუიქცა იქედამ და დადვა იუსტინიანესთან ზავი 4 წლით.

ამ ვადის გასვლის შემდეგ ხოსრომ გაგზავნა ლაზიკაში ჯარი მერმეროსის წინამძღოლობით დასაპყრობად ამა მხარისა, რომელიც თითქმის აღარ ემორჩილებოდა მას. ივერიის ხეობიდან, სადაც ის დიდად დაამარცხეს, მერმეროემ ცხრა დღის განმავლობაში შევიდა პეტრაში; მეფე გუბაზი ბერძნის იმპერატორის და სარდლის დავისტეს შემწეობით გარს შემოადგა ამ ციხეს და კიდევ აიღებდა, რომ მერმეროეს საკმაო სურსათი არ დაემზადებინა. დაბრუნების დროს სპარსელები ორჯელ დამარცხდენ ლაზებისაგან, და გავიდენ ამ მხრიდან 549 წ. შემდეგ წელში სარდალი ხორიანესი შემოესია ჩრდილოეთ ლაზიკას და დაიბანაკა მუხაროზისს, აწინდელ ვაკის მინდვრებში, ქუთაისის სამხრეთად. აქ გაიმართა ომი, რომელშიაც იგი დაპარცხდა და მოკლულ იქნა.

ამასობაში ბერძნები სარდლის ბესისის წინამძღოლობით მეორედ შემოერთყენ 551 წ. პეტრას ო იერიშით აიღეს ო დააქციეს. იგი იმ დროს, როდესაც სპარსელი სპასპეტი ნაბელი წინანდელზე ბევრად უძლიერესის ჯარით და სპილოებით მიდიოდა აფსილიაში,

¹⁾ აქამომდე არ არის გამოკვლეული პეტრას მდებარეობა. დიუბუა ეძებდა მას ეხლანდელ ვაშნარში, თ. ნაკაშიძეების მამულში, ოზურგეთის ახლოს. გიბზონი პეტრას უნუქნებს ზღვის პირად თ. XLVI, გვ. 128.

აწინდელ სამურზაყანოში, რომელიც ლაზიკის და აფხაზეთის შუამდებარებდა. აქ მან აიღო ერთი კარგი ციხე წიბილი¹⁾, დაატყვევა ლაზიის მეფის ოპსიტის გუბაძის ბიძის ქვრივი და 60 მძევალი, რომელნიც სპარსეთში გაგზავნა. ლაზები წინა-აღუდგენ სპარსელებს და ამოხოცეს ყველა ისინი, და განათავისუფლეს იმათგან აფსილია იმ დროს, როდესაც მერმეროე მივიდა ქ. პეტრას საშველად. რაკი მან შეიტყო მის აღება, ფონით გავიდა რიონში და პირ-და-პირ არხეოპოლისში ანუ ციხეგოჯს, აწინდელ ნაქალაქევს წავიდა. აქ დაბანაკებული იყო ბერძნის ჯარი, ხოლო მეორე წყობა ჯარისა მდინარის ჩასართავში იდგა. თითონ ლაზებმა დაქციეს ქალაქები—სკანდა, შორაპანი და როდოპოლისი ანუ ვარ-ციხე, რომელნიც იმათი მხარის შესავალში მდებარეობდნენ—იმ განზრახვით, რომ სპარსელებს არ შესძლებოდათ ისინი თავის სასარგებლოდ გამოეყენებიათ. მერმეროემ აღადგინა სკანდა და წავიდა ბერძნების ბანაკისაკენ, რომელიც რიონის მარჯვენა ნაპირზე იყო. მან ისინი იქ ვერ ნახა და დაბრუნდა არხეოპოლისს, რომელიც კინალამ აიღო ვერაგობით, და შემდეგ დაიზამარა ქ. ქუთაისში, რომლის ნაწილი რიონის მარცხენა ნაპირზე სრულიად დატყვევებული იყო ლაზების მიერ. მაშინ იუსტინიანე იმპერატორმა მეორე ზავი შეკრა სპარსელებთან ხუთი წლის ვადით. ამის მიუხედავად მერმეროემ ზაქთარშივე გაამაგრა ქუთაისი, აღადგინა შორაპანი და ლაზიკის აზნაურის თეობიუსის დალატით აიღო ციხე უხიმერიონი, ქუთაისის ჩრდილოეთად. 553 წ. მან დაიპყრა აგრეთვე ტელეფის ციხე, რომელიც ყვირილაზე იდგა; მაგრამ წიბილსა და არხეოპოლისთან დამარცხდა და ემზადებოდა დასაცემოდა ბერძნების ბანაკს, ესრედ წოდებულს ლათინურად ინსულაზე, ე. ი. კუნძულზე. ეს ბანაკი იყო მდ. რიონის და დოკონის, აწინდელ ტეხურის შორის, რომლის წყალი არხით, ბერძნების მიერ გათხრილით, რიონს მესამე მხრით შეერთვიდა.

¹⁾ რიონის.

ბერძნების აქ მყოფობას მოწმობენ თვით სახელი ამ სოფლისა ისულეთი ანუ ისულია, რომელიც აქამდე ჰქვიან იმ ადგილს, სადაც ბერძნებს ბანაკი ჰქონდათ. მერმეროე, ხატროპოლის ე. ი. ქვერულის სიმაგრის აღების შემდეგ, ავად გახდა და წავიდა მეგუსტას ანუ მცხეთას, სადაც 554 წ. მოჰკვდა. როდესაც ხოსრომ შეიტყო იმის სიკვდილი, დანიშნა იმის ადგილზე ნახარაგანი. იმპერატორმა იუსტინიანემ, რა მოისმინა მეფე გუბაზის მოხსენება იმის სარდლების ცულ მოქმედებაზე, გაგზავნა ბესი აფხაზეთს, თავისი ჯარი კი ჩააბარა მარტინს, იუსტინს, ბუზეს, რუსტიკს და სხვ. ხოლო მარტინმა რუსტიკის თანხმობით მიიპატიჟა გუბაზი მდ. ხობის ანუ ხოპის პირზე ვითომცუ სათათბიროდ იმის შესახებ, თუ როგორ მივიდნენ იერიშით უნაგირას ციხეზე რომელიც არხეოპოლის მახლობლად მდებარებდა და იქ მოკლა ის. ამის შემდეგ ბერძნები მალე უნაგირას შემოერტყენ, მაგრამ ნახარაგანმა საშველი ჯარი გაგზავნა, რომელმაც აიძულა ბერძნები, ციხე დაეტევებიათ და მდ. კოთარისის¹⁾ გაღმა შეეფარათ თავი წინედ მოხსენებულ ბანაკში.

ლაზებმა ბერძნების დატევება და სპარსელების მიმხრობა განიზრახეს, ხოლო იმას უიშობდნენ, რომ სპარსელები მათ ცეცხლის მსახურების აღსარებას აიძულებდნენ, და აზნაურის ფარმიდის რჩევით გარდასწყვიტეს იუსტინიანეს მიმართონ თხოვნით, რომ მან დაუმტკიცოს ტახტი წათესს, გუბაზ II.²⁾ შეიღოს, რომელმაც კიდევ მიიღო იმპერატორისაგან მეფის ღირსების ნიშნები გაზაფხულს 555 წ. გუბაზის ყველა მკვლელნი, როგორც სამართალი მოითხოვდა, დასჯილ იქმნენ³⁾. ამ წლის დასა-

1) კოთარესი ხორვა უნდა იყოს.

2) გუბაძე II.

3) გუბაძის მკვლელობა იუსტინიანის ბრძანებით მოხდა და, როდესაც ლაზები შეძრწუნდნენ ამ მკვლელობით, მან თავის გასამართლებლად გამოძიება დანიშნა და რაოდენიმე ბერძენი დაბალი წოდებისა სიკვდილით დაასჯევინა. გიბბონი თ. XLII გვ. 129, 130 *décad. de l'emp. Rom.* შეადარე Баратова *Исторія Грузии* გვ. 60 და 61.

წყისში მისიმიანები, რომელნიც აფსილებს და სვანებს შუა ცხოვრობდენ, დაემორჩილენ სპარსელებს, ვინაიდან ბერძნების სარღლის სოტერიხის ავად მოპყრობისა გამო შევიწროებულნი იყვნენ. ნახორაგანი მილიოდა არხეოპოლისს 60,000 ჯარით და, როდესაც ძლიერ დამარცხდა, გასწია ფაზისის, ანუ ფოთის ციხისაკენ, რომელიც, — რიონის, ზღვის და პალეოსტომის ტბის შუა („ძველი ჩასართავი“ მდ. რიონისა) მდებარებს. აქ ნახორაგენი სრულიად დამარცხებულ იქმნა მარტინის მიერ და ქუთაისით და მუხაროზისით ის ივერიაში გარდავიდა, სადაც საზამთროდ დაიბანაკა. ნახორაგანს იმ შეცდომისა გამო, რომელიც მან ჩაიდაინა, და დამარცხებისათვის ცოცხალს ტყავი გააძვრეს. როდესაც სპარსეთის მეფე დარწმუნდა, რომ როდოპოლისი მას იუსტინე სარდალმა წაართვა და, სიძნელისა გამო, შორს ქვეყნებში ჯარის გაგზავნა მას არ შეეძლო და ამის გამო ლაზიკას ჰკარგავდა, 556 წ. ბერძნებს შვიდი წლით შეეკრა ზავით, რომელიც ლაზიკასაც შეეხებოდა.

ამ შერიგების ხელის მოწერამდი ბერძნებმა დაიკავეს მისიმიანების მხარის ციხეები, ტიბეთი და ცახერი, რომელნიც ძველითგანვე ლაზების ხელთ-ქვეშ იყვნენ. სპარსელებმაც აგრეთვე სვანებზე ხელი აიღეს. 562 წ. სპარსელების და ბერძნების ხელმწიფეთა შორის 50 წლის ზავი შეიკრა, მაგრამ ვერც ამან მოულო ბოლო იმათ ცილობას სვანეთის თაობაზე. ბოლოს, როგორც იქნა, სპარსელები დაეხსნენ იმაზე ლაპარაკს და უკანასკნელი იმათი ამ მხარეში შესევა მოხდა 590 წ. ორმუზდ IV მეფობაში. ამის შემდეგ ისტორიკოსები აღარ იხსენიებენ ლაზებს¹⁾.

იუსტინიანე დიდის დროს ბერძნების გავლენა ივერიაში

¹⁾ ლაზების გეოგრაფიული და ისტორიული აღწერა მოიპოვება გიბბონის „*Décadence et chute de l'emp. Rom. IV t. XLII, Stritter-ის Memoriae populorum მე-IV ტომში. დიუბუას მოგზაურობაში Voyage ტ. II, გვ. 67—133 და ჩვენის ავტორის Additions-ში გვ. 81—107. ნარკვევები შეტანილია ალ. ჭყონიის ქრისტომ. საქართველოს ისტორიისათვის.*

ზემო მოთხრობილ ამბავის გარდა სხვანაირადაც იჩენდა თავს. ამ დროს, თუ ზეპირ გარდმოცემას ვერწმუნებით, მეფის სამი შვილი, სილამონის გვარისა, როსტომ, ბიბილა და წილოსანი შვილებით და 70 კაცის ამალით იძულებულნი შეიქნენ იმათის უმფროსი ძმის შვილთაგან — განშორებოდენ დიდ ოსეთს ანუ ყაბარდოს და გარდმოსულიყვნენ ჩრდილოეთს ივერიაში. ისინი ჯერ ოსეთში ზახის ხეობაში გადაესახლენ და მერე იქედან დვალეთში გარდვიდენ. იქაურმა მკვიდრებმა ისინი თავიანთ უფროსებად არ იცნეს, ხოლო დაუთმეს მას ბიბილეთის მხარე, საიდანაც ისინი წოდებულ იქნენ ბიბილურებად. შემოსულნი აქ დაესახლენ, ხოლო მკვიდრთ დიდად განსაცვიფრებელად ვეებერთელა სახლები ააგეს, რომელთ მზგავსნი ჯერ არც კი ენახათ დვალეთში. ამის გამო ისინი გარდაიყვანეს იმ ადგილზე, რომელსაც ჰქვია ნაკაპუანი. ერთხელ როსტომი თავისიანებით წავიდა საშველად ცხრაზმიელებთან, რომელნიც გრუისის ციხეს ასაღებად გარს ადგენ და აიძულა ამა ციხის მცველნი დამორჩილებოდენ მას. ამის დასაჯილდოებლად ლარგვისის მამასახლისმა ხალხის თანხმობით მისცა როსტომს ადგილი საგვარეულო სამარხისათვის იქაურ მონასტრის ეკლესიაში ტრაპეზის მარჯვნივ. ამის გარდა მას აჩუქეს საცხოვრებლად ქვენა-იფნევი ყველა იმ მამულებით, რომელნიც ცხრაზმიის მფლობელს ეკუთვნოდა. ეს განკარგულება მოიწონა იმპერატორმა იუსტინიანემ, რომელმაც უბოძა როსტომს თავისი მოსასხამი, ბეჭედი, საყურეები, თავისი სარტყელი, ჯავშნიანი ცხენი, დროშა და თავისი შუბი. მას შემდეგ ბიბილურთ ოჯახი იწოდებოდა ხან ლარგველებად და ხან ქვენიფლეველებად იმ ადგილიდამ, სადაც ცხოვრობდენ. შემდეგ ხანებში ეს ოჯახი ორ ნაწილად გაიყო და ისტორიაში ისინი ქსანის და არაგვის ერისთავებად იხსენებიან. ეს ზეპირ გარდმოცემა არ შეიძლებოდა არ მოგვეყვანა, როდესაც ფარსმან VI მეფობა მოვიხსენიეთ. ეს მეფე 550 წ. ჯარით შეეწია იმპერატორს დაპყრობაში მცირედ ცნობილის ტასკუნის ერისა, რომელიც აფხაზეთსა და ოსეთს შუა ცხოვ-

რობდა. სარწმუნოა, რომ მას აქეთ აფხაზებმა მიიღეს ქრისტეს სჯული, და წყალობითა საჭურისის ეფრატისა, (ამა მხარიდან გასულის), რომელიც იმპერატორმა გაგზავნა ამ მხარეში სახარების საქადაგებლად, ამიერიდგან აფხაზეთში აკრძალული იყო ვაჭრობა საჭურისებისა. იუსტინიანემ აქ ააშენა ბიჭვინტის ღვთის მშობლის ტაძარი, აქამომდე დაცული და სივრცით ყველა ივერიის ეკლესიებზე უდიდესი ¹⁾). ფარსმანის მემკვიდრე იყო მისი შვილი ბაკურ III 557 წ.

ბაკურის მეფობაში დასხდა მეშვიდე კათალიკოზი მაკარი; იმის შემდეგ სიმონი იყო. სპარსეთის მეფეს ურმუზს არ ჰქონდა ივერიელებისადმი კეთილი განწყობილება. ბაკურის სიკვდილის შემდეგ, რომელიც 570 წ. მოხდა, იმის მემკვიდრეობა აღარ ერგოთ იმის შვილებს, რომელნიც მცირე წლოვანები კახეთში დარჩენ; ამასობაში მირდატის შთამომავლები, გურგასლანის შვილის შვილები გამაგრდნ კლარჯეთის ციხეებში, ხოლო დანარჩენი ივერია და მთელი სომხითი სპარსელების მიერ დაპყრობილნი იყვნენ, ვინაიდან მეფე ურმუზმა დაასახლა ბარდავში თავისი შვილი ქასრე პარვიზი ²⁾), რომელმაც მოფერებით და დაპირებით დაარწმუნა იქაური ერისთავები და დიდებულნი მეფისაგან დამოუკიდებლად გამოეცხადებინათ თავისი თავი. სპარსელები ებრძოდნ ბერძნებს მესოპოტომიის მხარიდან. თათრებმა ისარგებლეს ამით და შემოესიენ სპარსეთს; ბერძნებმა განდევნეს სპარსელები. ქასრე იძულებული შეიქნა მიშველებოდა თავის მამას, ხოლო ივერიელებმა მოსთხოვეს ბერძნების იმპერატორს მეფე, რომელმაც დანიშნა ვინმე გვარამი, ხალხში გურამ—პალატად წოდებული, კლარჯეთის და ჯავახეთის მთავარი, რომელსაც გურგასლანის შვილის მირდატის და

¹⁾ კონდაკოვი საეკლესიო ხუროთ-მოძღვრობის სპეციალისტი ამტკიცებს, რომ ბიჭვინტის ტაძარი თავისის სტილით ქართულ სტილს წარმოადგენს და უნდა მიეწერებოდეს მე-X—XI საუკუნოებს. Пр. Кондаковъ. Др. грузинская архитектура გვ. 11—12, 59.

²⁾ იგივე ამბარევი.

ჰყავდა ცოლად. ქართლის მატეიანეს თქმით ეს 575 წ. მოხდა, მაგრამ უფრო სარწმუნო კი არის, რომ ეს 590 წ. ახლო ხანებში იმპერატორის მავრიკისობას მომხდარ იყოს.

აქ იჩენს თავს მეხუთე ქართლის დინასტია ბაგრატიდებისა, რომლის მომდინარეობა ზეპირ-გარდმოცემასა და დროთა წყვდიადში იკარგება. იმპერატორი კოსტანტინე პორფიროგენეტი, რომელმაც 952 წ. დასწერა ამბავი ივერიელ კურატ-პალატების ბაგრატიონის გვარისა, მოგვითხრობს, რომ იმათი ნაამბობით ეს ოჯახი წარმომდინარეობს ური დედაკაცისაგან, რომელიც მეფე დავით წინასწარმეტველმა აცდუნა და ამ დავითის და ურის შთამომავლობა გარდაესახლა, დამატებს იგი, იერუსალიმიდამ სპარსეთში, და იქედამ—იმ ადგილზე, რომელიც მათ უჭირავსთ სომხითში, დაახლოებით 452 ანუ 552 წ. ქრ. შემ.

ქართლის მემატეიანეს დარწმუნებით, ბაგრატიონის გვარი მომდინარეობს პირდაპირ დავით მეფისაგან. ასე, რომ მე-58 იმის მოდგმაში ვინმე სოლომონს ჰყავდაო შვილის შვილები: ბაგრატი, აბგვარი, მოაბატი¹⁾, გურამი, სააკი, ასამი და ვარაზ-ვარდა, რომელნიც, არ ვიცით, რა რიგად მოხვდნენ ზემო სომხეთში და მოინათლენ ვილაც დედოფლის რაქაელის მიერ, რომელმაც ერთს მათგანს მიათხოვა თავისი ქალი და ორს ცოლად შერთო სომხეთის სამეფო სახლის შთამომავალნი. ოთხი კი უკანასკნელნი წავიდნენ ივერიაში: სააკ ასამით და ვარაზ-ვარდით წავიდა კახეთში და შეირთო ნერსესის შვილის, ბაკურის ქალი; ასამმა და ვარაზ-ვარდმა ააჯანყეს კამბეჩოვანის მხარე სპარსელების წინააღმდეგ, მოკლეს მმართველი ვეზანი და დაესახლენ ხორნაბუჯში. მაშინ გურგასლანის დინასტიის უფლება მოისპო, მცხეთა დაეცა, ყალა ე. ი. ტფილისი აჰყავდა. ამის შემხედველმა იმპერატორმა შეიწყნარა ივერიელების თხოვნა, როგორც წინეთ ვსთქვით. ამ ხანიდამ ქართველ ბაგ-

¹⁾ იგივე მოაბა.

რატიონების გენეალოგია მატთანეში შეუწყვეტილ მომდინარეობს ჩვენს დრომდე, თუმცა 160 წლის განმავლობაში 619—779 წ. ოთხი პირი, რომელნიც მართალია იხსენებიან მეფეების სიაში, მემკვიდრეობის ჯაჭვის შესავსებლად, მაგრამ ისტორიაში მცირედ ცნობილნი არიან.

მესამე გარდმოცემას ქართველ ბაგრატიდებზე ვპოულობთ სომხის მეისტორიეთა შორის. პირველი და უძველესი მათგანი, მოსე ხორენელი, მოგვითხრობს, რომ ისრაელების დატყვევების დროს მიღიაში 700 წ. ქრ. შ. წ. სომხების მეფემ ხრად-შემ დანიშნა მოხელელ მეფის ნათესავი, როგორც ამბობენ, ურია შამბატ, რომლის შთამომავალი ბაგრატი დიდს პატივისცემაში ჰყავდა სომხეთის არშაკიდის პირველ მეფეს, ვაჰარ-შას და რომელმაც მიიღო მისგან საშვილიშვილო უფლება „თაგადირისა“, (გვირგვინის დამდგმელისა მეფის თავზე ტახტზე ასვლის დროს). ბაგრატის შთამოება განმრავლდა დასავლეთს სომხეთში, სადაც ისინი ბინადრობენ, სახელდობრ სპერის და ტაიკის მხარეში, ქართულად ტაოში, ტაოსკარში, აწინდელს ტავსკვერის სანჯაყში. ქართულ ისტორიაში ცნობილი სუმბატ ბივრიტიანი, სომხების სარდალი აზორკის და არმაზელის მეფობაში, II საუკ. ქრ. შობის შემდეგ იყო ბაგრატიონის გვარის შთამომავალი.

მე-VII საუკუნის დასასრულს და მე-VIII საუკუნეში სომხის ბაგრატიდები დაეხმარენ არაბებს მათი სამშობლოს განთავისუფლებაში სპარსეთის უღლიდამ და ამისთვის ხალიფებისაგან დიდის პატივის ცემით დაჯილდოებულნი იყვნენ. 743 წ. ვინმე აშოტს, რომელიც სომხეთის მმართველად იყო დადგენილი ომაიადის ხალიფის მურვანისაგან, ჰყავდა ორი შვილი; მან უფროსსა დაუტევა სომხეთი სამეკიდროდ, ხოლო უმცროსს ვასაკს — ივერია. ამ ვასაკს ჰყავდა შვილი აშოტ კუროპალატი, ივერიის მეფე 786 წ.

ამ გვარად კითხვის დადგენის გამო, მე არ შემიძლიან არ აღვიარო, რომ კოსტანტინე პორფიროგენის აზრი არ არის

ისრე დასაბუთებული, რომ დავერწმუნოთ მას, ვითარცა კრიტიკულ საფუძველზე დამყარებულს. ქართული გარდმოცემა ბევრად უფრო სარწმუნოა, თუმცა ხან-და-ხან ზოგიერთ ბაგრატიონებზე ის არას მოგვითხრობს. სომხური გარდმოცემა, თუმცა უფრო მიემზგავსება სიმართლეს ვიდრე ზემოხსენებულნი, მაგრამ ვერ აკმაყოფილებს კრიტიკის ყველა მოთხოვნილებას, სახელდობრ იმიტომ, რომ ძლიერ ნაკლებად ვიცით მოქმედება ვასაკისა და იმის მამის აშოტისა, ივერიის კუროპალატისა.

შემდეგ მიცვლილის სიმონ კათალიკოზისა გურამმა დააყენა სამუელი. ბერძნების და სპარსების შებრძოლებაში იგი მოკავშირე იყო პირველებისა, და იმპერატორის შეგონებით და ხარჯით საშველად მოიწვია მთიულეები: ოსები, ძურძუკები და დიდოელები, რომელთაც იწყეს ადერბაგანის რბევა და ძარცვა. მაგრამ, როდესაც მან შეატყო, რომ სპარსები ბახრამ ¹⁾ ჩუბინის წინამძღოლობით წარმატებით ებრძოდნენ თურქებს, ისინი მალე გამობრუნდნენ ივერიაში და განივლტენ თავის ქვეყანაში. — ამასობაში მეფის ბაკურის შვილები უჯარმაში ცხოვრობდნენ და სრულს მორჩილებაში იყვნენ გურამისა, რომელიც თავის ქალაქების გამაგრებას შეუდგა. ამ დროს მეფე ურმუზდი III ტახტიდამ გადმოაგდო ბარამ-ჩუბინმა, რომელიც დასხდა სპარსეთის მეფედ მოკლე ხნით, ვინაიდან იმპერატორმა მავრიკიმ, ხოსრო ფარვიზის სიმამრმა დაიცვა თავისი სიძის უფლება იმპერატორის შუადგომლობით და იმის მფარველობით ივერიაში მშვიდობიანობა დამყარდა. მაშინ გურამი ცდილობდა საყდრების აშენებას. მან იწყო აგება ჯვარი-პატროსნის ეკლესიისა, განაახლა ტფილისში სიონის საკათედრო ტაძარი, რომელიც იმის შემდეგ დაამთავრა ვილაც ღვთის მოსავ ქვრივმა თავისის და სხვა და სხვა პირების შეწირულობით. რაიცა შეეხება საქართველოს ერისთავებს, გურამს არ ჩამო-

¹⁾ იგივე ბარამ.

ურთმეგვია მათთვის მემკვიდრეობა, ნაბოძები როგორც სპარსელების, აგრეთვე ბერძნების ხელმწიფეებისაგან. როდესაც კათალიკოზი სამუელი მიიცვალა, გურამმა დააყენა იმის ადგილზე მეორე სამუელი. გურამს ორი შვილი ჰყავდა: სტეფანოსი და დემეტრე, რომელთაგანს უფროსს, სტეფანეს, მან დაუტევა მემკვიდრეობა 600 წ.

გურამის მეფობაში ასტყდა ივერიელებსა და სომხებს შუა ცილობა სარწმუნოებისა გამო. ამ ამბავზე უნდა ვსთქვათ, რომ 451 წ. 1) იმპერატორის მარკიანეს მეფობაში მოხდა მეოთხე მსოფლიო კრება ხალკიდონში. ამ კრების განაჩენი არ მიიღეს სირიელებმა და სომხებმა, რომელნიც განდგნენ და აქამომდე მას არ ემორჩილებიან. 2) თანამედროე და შემდეგი დროის სომხების ისტორიკოსების თქმულებიდან სჩანს, რომმე-VI საუკ. დასასრულამდე ივერიაში იმყოფებოდა სომხის სასულიერო პირი, რომელსაც ზედა-მხედველობა ჰქონდა ამ სამეფოში მცხოვრებთ იმათ თანამემამულეებზე. ამ სასულიერო პირს სხვა-დასხვა ღირსებით მოიხსენებდნენ — ჰაირაპეტად, ე. ი. პატრიარქად, კათალიკოზად, მიტროპოლიტად, არხიეპისკოპოზად, ეპისკოპოზად, არადშნორად, ე. ი. წინამძღვარად. კურიონი, უკანასკნელი ივერიის არადშნორდი, რომელსაც იხსენიებს ძველი ისტორია, ყოველთვის ისახელება კათალიკოზად ისტორიკოსის უხტანეს-ურხაეცის მიერ, რომელიც X საუკუნის დასასრულს ცხოვრობდა, და თითქმის თანამედროე იყო მოსე კალანკატოვაცის. არადშნორდის უფლებას ექვემდებარებოდნენ მთელს ივერიაში, გუგარკის მაზრაში და ეგერიაში, აწინდელ სამეგრელოში. მას თუმცა კანონიერი ბინადრობა მცხეთაში ჰქონდა დანიშნული, მაგრამ მუდამ იქ არ ცხოვრობდა. 576 წ. ერთის ამ არადშნორდთაგანის სიკვდილისა შემდეგ სომხის კათალიზმა მოსემ ივერიის დიდებულთ თხოვნით დანიშნა არადშნორ-

დად¹⁾ კურიონი²⁾), ტომით ივერიელი, ჯავახეთში სოფელ სკურტაში დაბადებული, და მას თან გააყოლა ეპისკოპოზი პეტროსი, ივერიელივე. კურიონი მცხეთაში მისვლის უმაღლეს მიღებული იყო იქ შეკრებულთა სამღვდლოებისა და დიდებულთა მიერ. კურიონმა ეპისკოპოზებად დაადგინა ისეთნი პირნი, რომელნიც ცნობილნი იყვნენ ვითარცა ხალკიდონის კრების განჩინების მომხრენი, რითაც გამოიწვია მან ამით მოკლე ხანში მოსე კათალიკოზის სიძულვილი, რომელიც შემდეგის გარემოებისა გამო უფრო გაძლიერდა. ივერიის და სომხეთის საზღვარზე იყო ერთი დიდი ქალაქი (კურტავი³⁾) რომელშიაც ოდესმე გუგარკის მმართველები სცხოვრობდნენ. დედოფალ შუშანიკის დროს, რომელიც მოვიხსენიეთ გურგასლანის მეფობაში, აქ დააწესეს საეპისკოპოზო კათედრა და დედოფლის მეცადინეობით შედგენილ იყო ლიტურგია სომხურ ენაზე. პირველი კურტავის ეპისკოპოზი იყო აფოტი, ანუ ფოტი, დედოფლის მოძღვარი. შემდეგში კურტავში შენახულმა წმიდა მოწამის ნაწილებმა მიიზიდეს მრავალი რიცხვი თაყვანის მცემელთა, რომელთა უმრავლესი ნაწილი ივერიელი იყვნენ, და ამისათვის კურიონმა უბრძანა გადაეთარგმნათ ქართულ ენაზე ზემოხსენებული ლიტურგია. პირველ წელიწადში კურთხევის შემდეგ კურიონმა დანიშნა კურტავის ეპისკოპოზად ვინმე მოსე, სომხების ვარ-

¹⁾ ავტორის ეს აზრი სრულიად მისაღები არ არის. ეტყობა, ავტორს უხელმძღვანელებია სომხური ისტორიის თქმულებით. საფუძვლიანად ამბობს ბაქრაძე: „რა დასაჯერებელია ესა, როდესაც თვით სომხეთის კათალიკოსები გრიგალ განმანათლებელის დროდამ ვიდრე სომხეთის დაყოფამდე სპარსთა და ბიზანტიელთა შორის იკურთხებოდნენ კესარიაში“. გვ. 160 ისტ. საქ.

²⁾ დავით რეკტორის სიით სვიმონ 581—587 წ.

³⁾ კურტავი, იგივე კორტავი ანუ სანადირო ქალაქი—გუგარკის დედა-ქალაქად ირიცხებოდა.

თ. ჟორდანიას ამტკიცებს ვითომც კურტავი, აწინდელი გადშენკი, ვახუშტის გაჩიანი (ახტალის ახლო, რუსების სოფელი КАМЕНКА) მდებარეობდა გუგარკში ჰერეთისა და ქართლის საზღვარზე და ექვემდებარებოდა საქართველოს მეფეს და კათალიკოსს. ქრ. გვ. 320.

დაპეტთაგანი, რომელსაც არ მოსწონდა არც კურიონის ხალკიდონის კრებისადმი მიდრეკილება და არც შეცვლა ლიტურგიისა, რომელიც მან შემოიღო 580 წ. დაახლოვებით. მოსემ მოახსენა ამაზე სომხის კათალიკოზს, რომელიც თავის მხრით ეცადა, რომ კურიონს შეენანებინა, მაგრამ უკანასკნელმა დიდ-ხანს პასუხი არ მისცა იმის ეპისტოლეზე და თავის აზრზე იდგა.

591 წ. მოხდა სომხეთის გაყოფა იმპერატორ მაგრიკის და სპარსეთის მეფის ხოსრო ფარვიზის შორის, რომლის უზენაესის უფლების ქვეშ იყო სუმბატი მარზაპანად სომხეთისა. კათალიკოზი მოსეს სიკვდილის შემდეგ 593 წ. კურიონმა ცხადად გამოაშკარა თავისი გრძნობა, დაიბარა ცურტავის ეპისკოპოზი, რომელიც მოვიდა ქ. ტფილისში და იქ გამოეცხადა თავის მღვდელ-მთავარს. პირველ იმის ნახვის შემდეგ ის იძულებული გახდა გარდამალულიყო იქედამ ოანა—ვანქში, არაგაძის მთის, ახლანდელ ალაგეზის ძირში.

კურიონს ბევრი ემუდარა აკრეთვე სომხის ვიკარი ვრტანესი, მაგრამ ის არ დამორჩილდა იმიტომ, რომ ვერ დარწმუნდა იმ დამტკიცებით, რომელიც ამ ვიკარს მოეყვანა თავის წერილებში ხალკიდონის კრების წინააღმდეგ. აკრეთვე ეპისკოპოზი მოსეც მტკიცედ იყო თავის აზრზე კურიონთან სარწმუნოებაზე ცილობის დროს და ვერავითარი თხოვნით ივერიელ დიდებულებმა ვერ დაითანხმეს, რომ დაბრუნებულიყო თავის სამწყსოში, ცურტავში. ჩვენდა გასაკვირვებლად ზემო აღნიშნულ დიდებულთ რიცხვში არ იხსენიება მაშინდელი ივერიის მმართველი გურამ-კურაპალატი. ხოსრო დასთანხმდა აბრაამის არჩევანზე სომხეთის კათალიკოზად. არც ივერიის კათალიკოზს კურიონს და არც—აღოვანისას არ მიუღიათ მონაწილეობა ამ არჩევანში იმიტომ, რომ მათ აბრაამთან სარწმუნოებაზე ცილობა ჰქონდათ. აბრაამი ყოველი ღონისძიებით ცდილობდა მიემხრო კურიონი თავისკენ და დაეჯერებინა ის, რომ ცურტავში აღედგინა სომხური ლიტურგია. კურიონმა უპასუხა, რომ

იმის კი არ გამოუცვლია ეს წირვის წესი,—თვით ცურტავის ეპისკოპოზმა შეადგინა ისაო; რაიცა შეეხება სჯულს, ცურტავის ეპისკოპოზებმა, რომელნიც მოსემლი იყვენ, სრულიად დაოცვესო სარწმუნოებრივი ერთობა ივერიელებთან და თვით მოსე იყოო ამ განხეთქილების მიზეზი. აბრაამმა უპასუხა, რომ 491 წ. კრებაზე სომხის კათალიკოზის ბაბგეტის სობას, ქალაქ ვაჰარშაპეტში ივერიის კათალიკოზი გაბრიელი, მცხეთის ეპისკოპოზი და 20 ივერიის და აღოვანის ეპისკოპოზები შეთანხმდენ იმაზე, რომ არ მიეღოთ ხალკიდონის კრების განჩინებაო. მაგრამ კურიონი სრულიად განდრეკელი შეიქნა. აქ არ შეიძლება არ შევნიშნოთ, რომ ივერიის კათალიკოზი გაბრიელი არ მოიხსენიება ვახტანგ გურგასლანის დროის სიებში;¹⁾ ხოლო აბრაამის ნაჩვენები 12 ივერიის ეპისკოპოზები შემდეგნი არიან: ჰადგენი ივერიის სამეფოს კარის, ევინასი — ასურიაგში, სამუელი — თმოგვში, ჰაკობი — ცურტავში, სტეფანოსი — რუსთავში, საჰაკი — ტფილისში, ევადესი — მანგლისში, ენესი — რუისში, ევგინოსი — სამთავისში. ოსეთი — აღონში, ოვანე — აღუნში, ოვანესი — კუმურდოში. ესენი თუმცა კი იყვენ ივერიაში, არ არიან ნახსენებნი არც ერთ ქართველ მემატეანესაგან.

სუმბატ მარზაპანმა ამაოდ გამართა მიწერ-მოწერა ერთსა და იმავე დროს კურიონთან, ივერიის ეპისკოპოზებთან და დიდებულებთან — აღარნესესთან და აშუშანთან, რომ მოერიგებინა ისინი აბრაამ კათალიკოზთან: ყველა იმათგანმა ერთ ხვით უარი უთხრეს სომხებთან შეერთებაზე. ამის მიმხედავმა აბრაამმა მოიწოდა ქალ. დვინში 596 წ. კრება და დასწყევლა ივერიელები. მან აღუკრძალა თავის ერთ-მორწმუნეებს ქართველებთან რაიმე დამოკიდებულება ვაჰრობისა, კოლ-ქმრობისა და მეგობრო-

1) პ. იოსელიანი გაბრიელს იხსენიებს მცხეთის კათალიკოზად, რომელიც შეედავა სარწმუნოებაზე სომხებს შესახებ მე-IV მსოფლიო კრებისა და რომელმაც 496 წ. ვაჰარშაპეტის კრებაზე დასასწრებლად გაგზავნა ისააკი ანუ ისააკი (უხტანესი მას სააკად უწოდებს) და ერთად მასთან მრავალნი ქართველთ მღვდელ-მთავარნი. *Оп. др. г. Тифлиса.*

ბისა იქონიონ; ყველას აღუკრძალო როგორც მცხეთას მისვლა ჯვარი-პატოისნის თაყვანის საცემად, აგრეთვე ჰურის ქამა იმ ზალხთან, რომელიც ვითომ სჯულს გადუღგა. სიმკაცრე მიზ უფრო გაძლიერდა, რომ რაოდენიმე წლის წინ სომხებმა იცნეს ალოვანის ქათალიკოზი მხოლოდ არხიებისკოპოზის ღირსებით და ივერიისა — მიტროპოლიტად იმ საფუძვლით, რომ ძველითგანვე ალოვანი მოაქცია არა მოციქულმა, არამედ ელისემ, წმ. თადეოზის მოწაფემ, რომელიც სომხეთში სარწმუნოებას ქადაგებდა, ხოლო ივერიელნი მოიქცენ ბევრად უფრო გვიან წინა განმანათლებელისაგან. ამ გარდაწყვეტილებით შეურაცხყოფილს კუჩიონს არას გზით არ სურდა სომხებთან შეერთება.)

ამ განხეთქილობის გამო იმპერატორმა შავრიკიმ უბრძანა მოწოდება კოსტანტინეპოლში მრავალთ ეპისკოპოსთა, როგორც ბერძენთა, აგრეთვე სომეხთა. ქათალიკოზის აბრაამის მიერ 19 გაგზავნილ ეპისკოპოსმა მიიღეს კრების გარდაწყვეტილება, მაგრამ ვარდაპეტ ვრტანესმა და ეპისკოპოსმა გრიგორიმ არ დაემორჩილენ მათ. ამის შემდეგ ჩამოვარდა ივერიელთ და სომხების შუა სარწმუნოების შესახებ განხეთქილება; ერთად ერთი მაზრა ივერიისა ჰერეთი, ალოვანის მოსაზღვრედ მდებარე, მე-X საუკ. სომხებთან განაგრძობდა ერთობას. ²⁾ სტეფანოზ I,

1) მოსე ტურტავის ეპისკოპოზის დროს საქართველოს კათალიკოზად კუჩიონი იყო. ეს უნდა იყოს ქართულბ ისტორიით, სვიმეონი რომელსაც ებასებოდნენ მართლ-მადიდებლობაზე და ხალკიდონის კრების ღირსებაზე სომხის ეპისკოპოსები, და რომელსაც რომის პაპმა წმ. გრიგორიმ გამოუგზავნა ეპისტოლე 603 წ. შემდეგის წარწერით: ქათალიკოზს კვირჩეს და სხვა ეპისკოპოსებს იბერიაში *Quirico et caeteris episcopis in Hiberia* და რომელშიაც ის არწმუნებდა მას, რომ მას ხელ-მეორედ არ მოენათლა ნესტორიანები, რომელნიც მმართლ-მადიდებლობაში გადადიან.“ *Пл. Юссе-лиани Др. гор. Тифлиса. გვ. 170.*

2) ქართლის და სომხეთის განყოფილება უფრო პოლიტიკური მდგომარეობის მიზეზით — სპარსების და ბერძენების ქიშპობისაგან — გამოწვეული იყო, ვინემ სარწმუნოების განხეთქილობით. არსენ კათალიკოზი თავის „განყო-

შვილი გურამისა იწოდებოდა მთავრად ¹⁾ და არა მეფედ, იმი-
ტომ რომ სპარსელების სრულის უფლების ქვეშ იყო. იმისო-
ბას ქათალიკოზად სამუელის შემდეგ ბართლომე იყო. თვითონ
სტეფანოზი არ იყო ღვთის მოსავი, მაგრამ მისმა ძმამ დიმიტ-
რიმ დაიწყო შენება ჯვარი-პატიოსანის ეკლესიისა, რომელიც
ახლაც დაცულია მცხეთის პირდაპირ მთაზე.

602 წ. ბერძნებმა მოჰკლეს იმპერატორი მაგრიკი და მისი

ფისათვის ქართლისა და სომხეთისა“ სწერს, რომ „აიძულნა მეფემან პეროზ
სომეხნი მსახურებად სჯულისა ნესტორ უღთოჲსასა“. ქორდ. ქრ. გვ. 315.
ბ. ქორდანიას დასძენს, რომ ქალკიდონის კრების უკმაყოფილო პირთა აღუ-
ძრავთ სპარსთ მეფე და შეუგონებიათ, დიდად სასარგებლოა სომეხთ ამო-
წყვეტა მსოფლიო ეკლესიისაგან.—სპარსელებთან დაახლოვებას მოჰყვა გა-
ძლიერება სპარსთა მარზაპანებთა, დამცირება სომეხთ მეფისა და დიდებულ-
თა. არსენის თქმით ყოველივე ეს იყო ნაყოფი სომეხთ სამღვდლოების
ანგარებისა და თვით 551 წლის განდგომა სომეხთა მსოფლიო ეკლე-
სიისაგან იყო ამ ანგარების შედეგი.—ნესტორი დამაფუძნებელი იყო
მონაფიზიტების (ერთ-ბუნებიანები) მწვალებლობისა, რომელნიც ამტკი-
ცებდნენ, რომ ძე ღვთისა ჯვარს ეცვა და მოკვდა არა ქეშმარიტად,
არამედ საოცრად ე. ი. მოჩვენებით, მოლანდებით. ხოლო შემდეგში იოანე
მამრგომელმა მონაფიზიტების მწვალებლობა შერთო სომხურ ეკლესიის წი-
გნებს. მეექვსე მსოფლიო კრების (680 წ.) ძეგლის წერაში სომეხები ასრე
მოხსენებულნი არიან: თ. 1. გვესმა თუ ქვეყანასა სომხითისასა შაბათ-კვი-
რიაკესა წმიდათა მარზვათასა ჰამენ ყველსა და კვერცხსა და სხვასა ყოველ-
სა წუელს. ვგრე უკვე უჯერო არს და სრულიად უწესო. თ. 32. გვეუწყა....
ვითარმედ ქვეყანასა მას სომხითისასა ღვინოსა გაუზავებელსა შესწირავენ
ურიცხვსა მას შესაწირავსა ჟამის წირვისას. თ. 33. ესეცა გვესმა, ვითარმედ
ქვეყანასა მას სომხითისასა და სხვათა რომელიმე გალობასა მას „წმინდაო ღმე-
რთოჲსასა“ ამას დაურთავენ: „წმინდაო უკვდაო, რომელ ჯვარს ეცვა ჩვენ-
თვის, შეგვიწყალენ ჩვენ, რომელი ესე ენასა მათსა „ხაჩეცარ“ ითქუმის, რომ-
ელი ესე წმინდათა მათ მამათა მიერ ქალკიდონს შეკრებულთა მომპოვნე-
ბელისა მის და გამომეტყპლისათანა განდევნა სამღვთოჲსა მის გალობისაგან...

მე-VIII საუკ. სომეხებმა შემოიღეს უფუფარ პურით ზიარება და სხვა
ცვლილება, რომლითაც სრულიად შესწყდა კავშირი მსოფლიო და სომ-
ხითის ეკლესიასა შორის.

¹⁾ ანუ ერისთავთ მთავრად.

გვირგვინი ერგო ფოკას. სპარსეთის მეფემ ხოსრომ გამოილაშქრა საბერძნეთზე შურის საძიებლად იმპერატორის მოკვლისათვის, რომელიც იმის სიმამრი იყო, და ააოხრა საბერძნეთი აზიის ნაწილი. სტეფანოზი ამ დროს ტფილისში იმყოფებოდა, მიემხრო ხოსროს და მით განარისხა იმპერატორი ირაკლი, რომელმაც 610 წ. მოჰკლა ფოკა — და ავიდა ბიზანტიის ტახტზე.

622 წ. ირაკლი წავიდა სპარსეთში ლაზიკით, ივერიით და სომხითით. 614 წ. ყველა ლაზებმა, აფხაზებმა და ივერიელებმა, რომელნიც იმის ჯარში იყვნენ, მოატყუეს იგი და დაბრუნდნენ შინ. 626 წ. ის შეხვდა ტფილისის აღებაზე ჯიბგოს ანუ ჯიბო—ხანს, ხაზარების ხაყანს, რომელსაც ენათესავებოდა, და იმის დახმარებით ივერიის დედა-ქალაქს ასაღებად მიადგა. მეციხოვნები, შემოიმატეს რა სპარსეთიდან გამოგზავნილი დარჩეული ჯარი შარაპინის სარდლის წინამძღოლობით, ვაჟაკურად იცვიდნენ თავს და უკუ აქციეს ყველა მტრის თავ-დასხმა. როდესაც იმპერატორმა შეამჩნია ასეთი მედგარი ბრძოლა, დაითხოვა თავისი მოკავშირენი იმ განზრახვით, რომ მომავალს წელს დაბრუნებულიყო, რაც კიდევ შესრულა. იმპერატორი და ჯიბუხი თავის შვილით შატით ხელახლავ შემოადგენ ტფილისს. მკვიდრნი, გაამაყებულნი თავის კედლების სიმაგრით, აგინებდნენ ხაზარების წინამძღოლს, ხატავდნენ მას ვითარცა ვეებერთელა გოგრას ოდნავ შესამჩნევ პირით და თვალებით და იმის სურათს ისრებს ესროდნენ. ირაკლის უფრო უარესად შეურაცხყოფდნენ და სასირცხვილო სახელებს უწოდებდნენ. ორი თვის ბრძოლის შემდეგ სტეფანოზი მოჰკლეს ციხიდან მტერზედ თავ-დასასხმელად გამოსვლის დროს. ამ მოთხრობით ეჭვი აღიძრვის სტეფანოზის სიკვდილის დროის შესახებ. ქართლის მატთანე მისი სიკვდილის დროს იხსენიებს 619 წ., მაშინ როდესაც ის მოხდა ტფილისის აღებამდე ირაკლის მიერ მეხუთე წელს იმის გალაშქრებისა სპარსეთის სამფლობელოში, მაშასადამე 626 ანუ 627 წ. — გურამის შვილის სტეფანოზის დროს ეკუთვნის წამება წმ. ესტატე მცხეთელისა, რომელიც არანის გან-

დახში დაბადებული იყო. ის ცეცხლის მსახურებისაგან მოაქცია მიხეილ მღვდელმა, რომელმაც განძახში ყოფნის დროს მონათლა და დაარქვა მას ესტატე. შემდეგ ესტატე მოვიდა მცხეთაში და ქრისტიანის ქალი შეირთო. როცა შეიტყო ეს მცხეთის სპარსელმა მმართველმა, უსტამმა, ბრძანა იმის დაჭერა და შეპყრობა ციხეში რაოდენიმე სხვა პირებითურთ. ექვსი წლის დამწყვდევის შემდეგ მარზაპანმა, რომელიც მაშინ საომრად გაემართა, შეიწყნარა თხოვნა ქათალიკოზის სამუელისა და იკერიის დიდებულთა გრიგოლისა, ქართლის მამასახლისისა, არაბუბი ბდვაშკისა და სხ. და გამოუშვა საპყრობილედან ქრისტიანები. მეორე მარზაპანმა ვეჟან-ბუზმინმა ხელ-ახლავ შეიპყრა ესტატე და ბრძანა იმის თავის მოკვეთა, ვითარცა მოგვთ სარწმუნოებაზე გადამდგარისა.

ქართველთ ეკლესია დღესასწაულობს წმ. ესტატეს წამებას 29 ივლისს.

ადარნასე, ბაკურ III-ს შვილი შეიქნა მთავრად სტეფანოზის შემდეგ; მან განაგრძო ტფილისის ციხის გარს შემორტყმა, აიღო და გაანადგურა იგი. მეციხოვანთ უფროსს პირი ოქროთი ამოუფესეს და ისე დააღრჩვეს და შემდეგ მას ტყავი გააძვრეს¹⁾. ამ დროს იმპერატორი ირაკლი იყო გარდაბანის მხარეში, რომელიც მღებარეობს ხრამისა სამხრეთით აწინდელ ელი-სავეტოპოლამდი²⁾. იქ იმას მტრულად დახვდა მთავარი ვარაზ-გრიგოლი, სასანიდის მეფეების ნათესავი; ირაკლიმ დაამარცხა და მონათლა ის, როგორც ამბობს მემატიანე, რომელიც მას ვარაზ-გაგელს უწოდებს; სომხეთის ისტორიიდან კი სჩანს, რომ ის წინეთ იყო მონათლული აღოვანის კათალიკოზის ვიჩაის მიერ. არ არის გამოკვლეული, ვარაზ-გაგელი იყო თუ არა მიმდევარი ხალკიდონის მსოფლიო კრების განჩინებისა.

მაშინ ბერძნებმა დაიპყრეს მთელი დასავლეთი ივერია სპე-

1) ვითარცა მოლაღატეს და ციხის გამტებს.

2) განჯამდი.

რით, კლარჯეთით, (სადაც გამაგრდენ სტეფანოზ მთავრის შვილები) და ზღვის პირის ადგილებით. აღარნასე მთავრობდა შუა ივერიაში და ერისთავებს მიანიჭა მემკვიდრეობითი მართვა თავიანთ საერისთავოებში. ბართლომეს სიკვდილის შემდეგ კათალიკოზად იყო იოანე, რომელიც ერთის ბერის თანახლებითა ხელ-დასმის გამოსათხოვრებლად წავიდა ანტიოქიაში პატრიარქთან, ვითარცა ივერიის უზენაესის სამღვდელოების წინამძღვართან. კურთხევის შემდეგ იოანემ გამოითხოვა აგრეთვე, რომ მომავალს დროში ივერიის კათალიკოზები განთავისუფლებულნი ყოფილიყვნენ ანტიოქიაში მისვლისაგან, სიშორისა და იმ დამაბრკოლებელ მიზეზთა გამო, რომელნიც ხშირად წარმოსდგებოდენ ომისაგან იმ ქვეყნებში, სადაც მათ გზად უნდა გაევიდნენ. პატრიარქმა ¹⁾ მოიწვია სინოდი და, განაცხადა რა შესახებ ამისა თავისი თანხმობა, დაადგინა, რომ ადგილობრივი ეპისკოპოსები და სამღვდელოება შეიკრიბებოდნენ მათგან ამოარჩეულ კათალიკოზის ხელდასახმელად და ამიერიდამ ისინი ვალდებულნი აღარ ყოფილიყვნენ ანტიოქიაში მისვლას. იოანეს სიკვდილის შემდეგ კათალიკოზად იყო ბაბილა.

628 წ. იმპერატორმა ირაკლიმ დაიპყრა ქალ. კტეზიფონი და წაართვა ხოსროს ძელი ქეშმარიტი, რომელიც მან იერუსალიმიდამ მოიტაცა 14 წ. წინეთ; მან დაუბრუნა სპარსეთის მეფეს იმისი დედა-ქალაქი და თითონ დაბრუნდა ივერიაში, სადაც ნახა დამთავრებული ადანარსეს მიერ აშენებული ჯვარი-პატიოსნის ეკლესია. მან ბრძანება გასცა, რომ ყველა ცეცხლის მსახურნი მონათლულიყვენ, და ვინც არ აასრულებდა იმის ბრძანებას, უნდა მახვილით დაეხოცათ. ამის შემდეგ იმპერატორი საბერძნეთში წავიდა — მეშვიდე წელში სპარსეთის ომის დაწყებიდან. სამწუხაროდ მან წაართვა ივერიას ორი ძვირფასი ნაშთი მანგლისის და გრუშეთის ტაძრებში დაცული, — ფიცრები, რომლებზედაც მაცხოვარს ფეხები ჰქონდა მიჭედი-

¹⁾ თეოფილაქტემ.

ლნი ჯვარ-ცმის დროს და მისი სამსჯვალეები. ეს ნაშთები კოსტანტინე დიდისაგან ნაჩუქარი ჰქონდა მეფე მირიანს. მეორე მხრით ზეპირ-გარდმოცემა მიაწერს ირაკლის აწყვერის ეკლესიის აშენებას, სადაც დასვენებული იყო სასწაულთ-მოქმედი ღვთის მშობლის ხატი, მის მიერვე ნაბოძები წმ. მოციქულის ანდრიასადმი.

ადარნასეს სიკვდილის შემდეგ, რომელიც 639 წ. მოხდა, მისი შვილი სტეფანოზი II შეიქნა ივერიის მთავრად. ის ძლიერ ღვთის მოსაფი კაცი იყო. მან შემოავლო გალაფანი ჯვარი-პატრიოსნის ეკლესიას, ააშენა შიგ პალატნი და უბრძანა სამღვდლოებას და დიდებულებს პარასკეობით შეკრებილიყვენ და ეწირათ ჯვარი-პატრიოსნის სადიდებლად. ამ ეკლესიის აღმოსავლეთის კედელზე ახლაც სჩანან გამოქანდაკებული სურათები: იმის მამის, მთავრის ადარნასესი უძველესი წარწერითა ქართულ ენაზე, რომელშიაც ის იწოდება იპატოსად, თითონ სტეფანოზისა — ქართლის პატრიკის წოდებით; დიმიტრის, სტეფანოზის ძმის, პირველ დამფუძნებელის ამა წმიდის ადგილისა, როგორც ზევით მოვიხსენიეთ¹⁾. ამ საფუძვლით ჩვენ გაბედვით შეგვიძლია მივაწეროთ მეშვიდე საუკუნეს დამთავრება ამა ეკლესიისა, რომელსაც უუძველესის ქანდაკობის ბეჭედი ატყვია.

ამასობაში იმპერატორმა ირაკლიმ შეიტყო ისმაიტელების²⁾ გამარჯვება, გაეშურა თვის სამფლობელოში. აქ უნდა მოვიხსენიოთ, რომ ოცი წლის წინედ სტეფანოზის მთავრად დანიშვნისა გამოცხადდა ცრუ-წინასწარმეტყველი მაჰმადი, რომელმაც განიზრახა სპარსეთის დაპყრობა. იმის მესამე მემკვიდრის დროს 638 წ. ხაბიბი გაგზავნილ იყო სირიაში მმართვე-

1) აქ მოგვყავს თვით წარწერები, რომელნიც შეადგენენ უუძველეს ნაშთს ქართლის მწერლობისას: 1) წმ. გაბრიელ მთ. ანგელოზო ადარნასე იპატოსსა მეოხ ეყავ; 2) ჯვარო მაცხოვრისაო სტეფანოს ქართლისა პატრიკიოსი შეიწყალე; 3) წმ. მიქელ მთ. ანგელოზო დემეტრეს იპატოსსა მეოხ ეყავ.

2) არაბების ანუ სარკინოზების.

ლად და სომხეთის დასაპყრობლად. მან დაამარცხა ბერძნების სარდალი ამ მხარეში და წავიდა ჩრდილოეთისკენ. ივერიის პატრიკი, ალბად ეს ჩვენი სტეფანოზი იყო, დაემორჩილა მას და დათანხმდა აძლიოს მუსულმანებს ხარჯი — თითო ოქრო ყოველ ოჯახიდან, რასაც მოწმობს აქამომდე დაცული არაბის მეისტორიეს მიერ წერილი ხალიბისა პატრიკთან. ხუნანის, გარდმანის და კახეთის მაზრები დაემორჩილენ ხაბიბს და ტფილისში მოსლემინების ციხის მცველნი შევიდენ.

სტეფანოს II-ს ორი შვილი ჰყავდა: მირი და არჩილი, რომელთაც მან გაუყო სამეფო საუნჯე: ოქრო, ვერცხლი და ძვირფასი თვლები. მან წაიღო ერთი წილი ყველა საუნჯისა და თან წაიყვანა უფროსი შვილი მირი ეგერიაში¹⁾, უმცროსი შვილი არჩილი საუნჯის მეორე წილით გაგზავნა კახეთში, სადაც მან დამალა ეს საუნჯე. დანარჩენი წილი საუნჯისა მან გარდამალა ერთ მთის ძირში, ჯავახეთში, რომელიც მას იმპერატორმა ირაკლიმ მიუბოძა. ხოლო საეკლესიო კუთვნილება შენახული იყო მცხეთის ტაძრის გუმბათში. შემდეგ არჩილი შეუერთდა ეგერიაში ძმას და მამას, რომელიც მოკლე დროს შემდეგ მიიცვალა. — აღმოსავლეთის მწერლობის მოყვარულებმა 40 წლის წინეთ ამისა რაოდენიმე ვერცხლის მანეთები აღმოაჩინეს სასანიდების დროს მოჭრილი, რომელთ ცალ გვერდზე დახატულია მეფის თავი სტეფანოზის სახელით ხუცურის ასოებით, ხოლო მეორე გვერდზე ტაძარი ჯვარით და თაყვანის-მცემლებით; ალბად ეს ფული სტეფანოს II მეფობას უნდა ეკუთვნოდეს.

სტეფანოზის მემკვიდრეებად 663 წ. მირი და არჩილი დარჩნენ და ერთად მართვიდენ ივერიის მხარეს.

აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ თუ კრიტიკულად განვიხილავთ, ძნელი მისაღებია 1), ვითომც მირი და შემდეგ არჩილი 65 წელს მეფობდენ, იოანნე და ჯუანშერი, არჩილის შვილები — 68 და

1) ეგერისში ანუ სამეგრელოში.

69 წელს. ეს თავტები, სამწუხაროდ, არავითარი გარეშე მოწმობით დამტკიცებულნი არ არიან. 2) ის ამბავები, რომელთაც მირდა არჩილისობას ქართული მემატიანე მოგვითხრობს, შეუძლებელია მომხდარიყვენ ამ დროის განმავლობაში, რადგან ამას არ ეთანხმებიან ნამდვილნი და ყოვლის ეჭვის მიუტანელნი ცნობანი არაბთ მწერლებისა. ამ გვარის მასალების ნაკლულევანებაში და შეუვსებლობაში ისტორიკოსი უნდა დაეფუძნოს მას, რაც ცხადია, ხოლო გვერდი აუაროს მას, რისიც გამოკვლევა შეუძლებელია. ამ დროს ე. ი. 731 წ. ვინმე მურვანი, ომაიადის შთამომავალი, ცრუ-წინასწარმეტყველის მაჰმადის ნათესავი, გაგზავნილი იყო არაბის ხალიფის გოშამის მიერ — რომელიც იმის ძმისწული იყო, — კავკასიის მხარეში, სადაც მოსლემინებმა კიდევ დაიჭირეს ციხე დარიალანი და ალანის კარები. ამათ ყველა სურსათი ტფილისიდან მოდიოდათ. მურვანმა დაიპყრა ხაზარები, ალოვანი, აწინდელი კახეთი, ალანები და ლეკები. 739 წ. მთელი კავკასია იმათ ხელთ ებყრათ. სომხის მეისტორიენი მოკლედ მოგვითხრობენ იმის უღმობელობას, მაგრამ ქართველნი კი, რომელთ მამულნი მან ააოხრა მახვილით და ცეცხლითა, მას უწოდებენ მურვან-ყრულ იმიტომ, რომ, როგორც ამბობენ, ის არავითარ რჩევას ანუ თხოვნას არ ისმენდაო. როდესაც მურვანი შევიდა სამცხეში 735 წ. 9,000 ჯარით თავს დაეცა ოძრახის ციხესთან ივერიელებს, რომელთაც წინამძღოლობდენ არგვეთის მთავარნი, დავით და კოსტანტინე. მან დაამარცხა ივერიელნი და წარტყვენა ორივე ძმები. ჯერ მურვანმა დაეკითხა, თუ აქვთ სურვილი მჯამადინებად გამხდარიყვენ და ბევრიც ეცადა იმათ მოქცევაზე. როდესაც მათ უარი განაცხადეს, მურვანმა ბრძანა სასტიკად ეცემათ და მერე გადაეგდოთ ისინი მდ. რიონში (ანუ ტბაში, რომლითაც ეს მდინარე ოდესმე ზღვას ერთვიდა) წმ. მათი ნაწილები ქრისტიანების მიერ წამოსვენებულნი და დამარხულნი იყვენ მდ. წყალ-წითელის პირზე, სადაც ახლა მოწამეთის მონასტერი არის აგე-

ბული¹⁾). ზეპირ გარდმოცემა ამბობს, რომ ხსენებული მდინარის სახელი მომდინარეობს წამებულთ სისხლისაგან, რომელმაც მთელ მიდამოს მოწითალო ფერი დასდვა. წმ. დავით და კოსტანტინე განისვენებენ ერთ კუბოში, დიდს პატივის ცემაში არიან აქამომდე ქართველთაგან. მათ სახელის ხსენებას დღესასწაულობენ ივერიაში 2-ს ოკტომბერს.

ამის შემდეგ მურვანი წავიდა ევერიაში, სადაც იმყოფებოდნენ მთავრები მირი და არჩილი. როცა შეიტყო, რომ ისინი შუაგულ აფხაზეთში გარდასულან, დაიბანაკა ჯიხან-ქვიჯას, აწინდელი ჭყონდიდის ანუ მარტვილის ხეობაში. — მირვანი გამოუდგა მათ კვალ-და-კვალ, ბრძოლის შემდეგ აიღო ციხე-გოჯი²⁾, აწინდელი ნაქალაქევი, — კლისური ანუ კელასაური, ცხომი ანუ სოხუმი და მთელი აღმოსავლეთი ნაპირი შავი ზღვისა. იმ დროს, როდესაც ის ანაკოფიის ციხეს მიაღწა, მთავარმა მირმა აუწყა უმცროს ძმას არჩილს ის აღვილი, სადაც მიწაში ჩაფლული იყო მთელი საუნჯე ივერიის ხაზინისა: ფული, გვირგვინები, ძვირფასი ნივთები და ეტრატებიანი ოქმები. ყველა ეს გარდამალული იყო ზოგი ქუთაისში, ზოგი ციხე-გოჯში და ზოგი უჯარმაში. მერე ორივე ძმამ გარდასწყვიტეს ციხიდან გამოსვლა და მტრის თავზე დასხმა. ქრისტიანებმა გაიმარჯვეს, მაგრამ მირი სასიკვდილოდ დაიჭრა. ამ დროს მოსლემინები, რომელნიც დაბანაკებულნი იყვნენ აბაშას და ტეხურს შუა, საშინლად შეწუხებულნი იყვნენ სხვა-და-სხვა მორალულ სნეულების გამო. აღიდებულმა მდინარეებმა, რომელნიც გარშემო უვლიდნენ ბანაკს, წაიღეს იმათი კარვები, კაცები და აურაცხველი სიმრავლე ცხენებისა და ამ ნაირად მოისპო მთელი მისი ჯარი. ზეპირ გარდმოცემა გვიამბობს, ვითომ მდი-

1) მოწამეთა ქუთაისიდან 4 ვერსზეა ტყიბულის რკინის გზაზე. წმ. დავით და კოსტანტინე არგვეთის მთავარი იყვნენ, გვარად მხეიძე.

2) წინააღმდეგ ამისა ბ. გ. წერეთელი ციხე-გოჯს ს. ჯიხაიში, დ. ხონის ახლოს, ეძებს არ ასახელებს კი რომელ ჯიხაიში: ფრიდონიანთ, დიდს თუ პატარა ჯიხაიში!..

ნარეს აბაშას, რომლის სიახლოვეს დაიღუპნენ აბაშელების¹⁾ ურდოები, და მღ. ცხენისწყალს დაერქვათ აწინდელი მათი სახელებიო იმის გამო, რომ პირველმა აბაშელთ ბანაკი წაიღო, ხოლო მეორემ—მათი ცხენები.

იმპერატორმა ლეონ ისავრელმა, როცა იუწყა თავის ელჩისაგან ყოველივე, რაც მოხდა ივერიაში, ბრძანა ივერიელების მთავრების გამხმევება, და გაუგზავნა თვითეულს მათგანს გვირგვინი ნიშნად კეთილის მათდამი განწყობილებისა; ლეონ აფხაზის ერისთავს მან უბოძა მემკვიდრეობითი ერისთაობა და საჯილდოებლად იმა შეწვევისა, რომელიც მან აღმოუჩინა მირს და არჩილს.

ცოტა ხანს უკან მირ ქრილობისაგან მიიცვალა; იმეფა ნწელი. სიკვდილის დროს მან ჩააბარა ივერია თავის ძმას არჩილს, გარდასცა მას ეგერია და სვანეთი, რომელნიც იმის საუფროსო საუფლისწულოს შეადგენდნენ; დაუბარა მას, მიეთხოვებინა იმისი დაობლებული ასულები უთუოდ ერისთავებისათვის, და თანახმად ივერიის ჩვეულებისა, მზითებად დაუტევა მათ კლარჯეთი და შუა-სამეგრელო, ამასთანავე დაუბარა, რომ მათი მამის და თითონ მისი (მირის) ნაშთები უთუოდ გარდაესვენებინათ და დაეკრძალათ მცხეთის ტაძარში, ნიშნად კანონიერის ამა მხარის მფლობელობისა.

მირის სიკვდილის შემდეგ, არჩილმა მიათხოვა იმისი ასულები: პირველი—ჯავახეთის და კლარჯეთის მფლობელს, გურამ კუროპალატს, მამის მხრით ბიძის შვილის-შვილს; მეორე—თრიალეთის და აბოცის მთავარს, მირიანის სიძის, ფეროზის შთამომავალს, მესამე—ნერსეს ნერსესიანს, გურგასლანის დიდებულის შთამომავალს, მეოთხე—ადარნასე ადარნასიანს, ნერსეს თან საერთოდ ქართლის მფლობელს, მეხუთე—ჯუანშერ-ჯუანშერიანს, მირიანის შთამომავალს, ბატონიშვილის რევის მოდგმადამ. ამ უკანასკნელს მან გარდასცა ხერკი, ჯვარი, მთიულე-

¹⁾ აბაშელები არაბის ჯარის ნაწილს შეადგენენ.

თის და მანგლისის მაზრები — ტფილისამდი — რომელიც პირადად მეფე არჩილს არ ექვემდებარებოდნენ.

ამ გაყოფის შემდეგ არჩილმა, გარდასწყვიტა რა დამკვიდრება ქუთაისში და ეგერიაში, მიათხოვა მეექვსე ძმის-წული, სახელად გურანდუხტი აფხაზეთის ერისთავს¹⁾ ლეონს სანუქფოდ იმის დახმარებისა და აღიარა იგი მეფედ, მფლობელად ამა მხარისა კლისსურიდამ დიდ ხაზარეთის მდინარემდე.

არჩილს დამკვიდრა მხარეში, რომელიც შეიცავდა მთელს ეგერიას შორაპნამდი, და ციხეც ააშენა გურიის და საბერძნეთის საზღვარზე.

მან დაჰყო ეგერიაში 12 წელიწადი ღ შემდეგ კახეთში წავიდა, სადაც მთელი ეს მხარე დაუნაწილა თავის მზღებლებს, რომელთაც აზნაურობა უბოძა. თითონ ააშენა იქ ციხე კასრი ლაგოეთის ხეობაში და ფოხნატო და იქაურნი მკვიდრნი მოაქცია ქრისტეს სჯულზე. მან შეირთო სტეფანოზის შვილის გურამ კურო-პალატის ქალი. მაშინ მოვიდნენ მასთან სომხეთის ტარონის მაზრიდამ სამი ძმა, რომელიც შაქის მხარეში თავ-შესაფარავად გილს ეძიებდნენ. არჩილმა დაუთმო მათ, როგორც ეს მხარე, აგრეთვე ჰერეთის და კახეთი გულ-გულამდი, რომელიც მურვანის მიერ აოხრებულნი იყვნენ. სხვა გარდმოსულთ მან ნება მისცა დასახლებულიყვნენ ტაოსის მხარეში, სადაც მათ კალმახის ციხე ააშენეს.

50 წლის შემდეგ არაბის სარდალმა ჭიჭუმმა ანუ ჭუმჭუმასიმმა განიზრახა კახეთზე თავდასხმა. არჩილმა რომ გაიგო ეს, შეატყო, რომ წინააღმდეგობას ვერ გაუწევდა, თავის ნებით მივიდა მასთან. მუსულმანი ცდილობდა მოექცია არჩილ თავის სჯულზე; რაკი ვერ დაითანხმა, უბრძანა შეეგდოთ იგი საპრობილეში. ჭიჭუმი ამაოდ პირდებოდა არჩილს სიკოცხლეს, მეფობას და უმეტესის უფლების მინიჭებას, თუ-კი იგი

1) ავტორი აქ აღარ იხსენიებს მირის მეშვიდე ქალს, მითხოვებულს ბარდავის ერისთავის შთამომავლის ვარზმანისადმი, რომელიც იმკვიდრებს კომანიდან ქურდის ხევამდე. დიმ. ბაქ. საქ. ისტ. 199 გვ.

მიიღებდა მის წინადადებას და აგრეთვე გარდასცემდა არაბებს საუნჯეს, რომელიც იმპერატორის ირაკლის და ადარნასე მთავრისობას მიწაში ჩამარხულ იყო. ერთმა გარდაბნის მთავარმა, სასანიდის გვარისამ, განრისხებულმა იმაზე, რომ ბიძა მისის მკვლელებმა თავი შეიფარეს ზემოხსენებულ მთავრისას, აუწყა ჰიქუმ-ასიმს, ყველაფერი, რაც-კი ივერიაში მოხდა. არჩილი შეურყეველი დარჩა, და ჰიქუმ-ასიმმა ბრძანა, თავი მოეკვეთათ მისთვის 20 მარტს, წელიწადი-კი ნამდვილად არ ვიცით. ქართული ეკლესია არჩილს მოწამედ რაცხს და იმის სახელის ხსენებას დღესასწაულობს 21 ივნისს. მოკლე მისი ცხოვრება აწერილია იმის ძმის-წულის ქმრის, ჯუანშერ-ჯუანშერიანის, მიერ.

უზენაესი უფლება არჩილის შემდეგ გარდავიდა მის შვილებზე იოანეზე და ჯუანშერზე. პირველი წავიდა ევერიაში დედით და ორი დით, მეორე ორი დით დარჩა ქართლში და კახეთში. როცა ხაზარების ხაყანმა შეიტყო სიტურფე შუშანისა, რომელიც ყველაზედ უმცროსი იყო, მოციქული გამოუგზავნა ჯუანშერს და შუშანას ცოლად თხოულობდა. ჯუანშერი დაეკითხა დედას და თავის ძმას, რომელთაც უარი განაცხადეს. სამი წლის შემდეგ ხაზარის სარდალი ბლუჩანი დაეცა ივერიას ლაზისტანიდამ ¹⁾ და შემოერთა ციხეს, რომელშიაც ჯუანშერი თავისი დით-შუშანით იმყოფებოდა. მან ომით აიღო ციხე და წაიყვანა ტყვედ ისინი; გზაზე შუშანს გაუპატიურების შეეშინდა, მიიღო საწამლაფი, რომელიც მას ბეჭედში ჰქონდა და მით თავი მოიკლა. ხაყანმა თავის ბრძანების შეუსრულებლობისათვის სიკვდილით დასაჯა ბლუჩანი. მას ორმა მხედარმა კისერში ბაწარი ჩააბეს და აქეთ-იქით სწევდენ და თავი წასწყვიტეს. უკვე ცნობილია, რომ ამ დროს ხაზარები ხშირად თავს ესხმოდენ კავკასიის აქეთა მხარეს და აღმოსავლეთის მე-

¹⁾ აქ ავტორს *lapsus calami* მოსვლია, ლაზისტანის ნაცვლად დლისტანი უნდა იყოს, ვინაიდან ბლუჩანმა გარდამოვლო გზა ლეკეთისად. *Hist. de la Géorgie* გვ. 256.

ისტორიენი იხსენიებენ ამ გვარს იმათ თავ-დასხმას — ხალიფის გიშამის და აბდალლა აღმანსურის დროს. ერთ ამ თავ-დაცემის დროს ხაზარებმა დაიპყრეს უმეტესი ნაწილი აღოვანისა და კახეთის შვიდი მაზრა დაახლოებით 755 წელსა. — შვიდი წლის დატყვევების შემდეგ ჯუანშერი განათავისუფლდა ხაყანმა დიდის პატივისცემით. სამწუხაროდ, სარკინოზებმა ¹⁾, აიღეს-რა ტფილისი, თავისი უფლება მთელს ივერიაში განავრცელეს და ყოველ სულზე ხარჯს ახდევინებდენ. — ჯუანშერმა შეირთო ლატავრა სტეფანოზის II შვილის-შვილი, ბაგრატიონის გვარისა შთამომავალი. — ერთმა არაბების ემირმა, ხოსრომ აღადგინა ტფილისი, ხაზარების მიერ აოხრებული. —

ამ დროს ლეონი, აფხაზის ერისთავი განთავისუფლდა დამოკიდებულობისაგან ბერძენთა, რომელნიც მაშინ ძალიან დასუსტდენ, და დაიპყრა მთელი ევერია ლიხის-მთამდე. როდესაც იოანე მთავარი მოკვდა, ლეონმა მეფედ აღიარა თავისი თავი. ჯუანშერი ღრმა მოხუცებულებაში უშვილოდ მოკვდა. ადარნასე, შვილი ნერსეისა, ძისა ვარაზ-ბაკურისა, — რომელიც სტეფანოზის I შვილის-შვილი და გურამ კურო-პალატის შვილი იყო — ჯუანშერის სიცოცხლეში შეიქნა მემკვიდრედ და ფლობდა კლარჯეთს, შავშეთს, აჭარას, ნიგალს, ალისფორს, არტაანს და მთელ ქვემო ტაოსის მაზრას, რომელნიც საუფლისწულოდ ვახტანგ გურგასლანის შვილებს იმათ დედის, ბერძნის ქალისაგან ერგოთ. მაშასადამე ადარნასეს შვილი, აშოტ-კუროპალატი, დედოფლის ლატავრას ძმა, ერთად-ერთიმფლობელი იყო სამხრეთ-დასავლეთ ივერიისა და ავიდა ტახტზე 787 წ. აშოტით იწყება ბაგრატიონების დინასტია, რომელიც მართვიდა 1800 წლამდე ივერიას სხვა-და-სხვა სახელ-წოდებით: ქართლით, აფხაზეთით, კახეთით და იმერეთით. ამ გვარისავე შთამომავალნი მრავალნი იყვნენ დედოფლებად სომხით-ში, სამეგრელოში, გურიაში, რუხეთში, კოსტანტინეპოლში და ტრაპიზონში.

¹⁾ არაბებმა.

ექვს წლის წინეთ აშოტ კუროპალატის გამეფებამდი ახალი წელთ-აღრიცხვა შემოღებულ იქნა ივერიაში. უკვე ცნობილია, რომ 457 წ. ვინმე ვიქტორ აქვიტანელმა გამოიგონა 532 წლოვანი მზის მოქცევა წმიდა აღდგომის სწორედ გამოსაანგარიშებლად, და მეექვსე საუკუნის ნახევარში ეს ციკლოსი, შესწორებული დიონისი მცირეს მიერ, იხმარებოდა დასავლეთის და აღმოსავლეთის ეკლესიებში, და აგრეთვე რომ მას დასაწყისი ჰქონდა ქრისტიანობის 1 წლიდამ. სომხებმა შეასწორეს თავისი წელთ-აღრიცხვა 552 წ. პასხალის ციკლოსით, ხოლო ივერიელებმა სირიის სამღვდელოების ჩაგონებით მიიღეს იგი 780 წელში, ე. ი. 1 წელში მეორე 532 წლოვან მოქცევისა რომის დაარსებიდამ ათასი წლის გასვლის შემდეგ, რომელიც მოხდა 248 წ. ქრ. შობის შემდეგ. ივერიელებმა ამ წლიდამ იწყეს წელთ-აღრიცხვა მაშინ, როდესაც ბერძნები იწყებდნენ 436 წ. ვიქტორის მოქცევისას. ამის გამო ივერიელებმა არამც თუ გაუსწრეს ბერძნებს, არამედ, ვინაიდან ხმარობდნენ 532 წლოვან მოქცევას, ხრონოლოგიის ანგარიშისათვის ქრ. შობ. წინეთ, იძულებულნი იყვნენ დაესვათ ქვეყნის დასაბამი 96 წლით წინეთ, ვიდრე ბერძნული ხრონოლოგია უჩვენებს, ხოლო ქრისტეს სჯულის დასაწყისი — 5604 წ. და არა 5508 წ. — ძველ ქართულ ხელ-ნაწერებში და აგრეთვე უძველესთ შენობათ კედლებზე მთელს საქართველოში ამ გვარ წელთ-აღრიცხვას ვპოულობთ. ხოლო მას შემდეგ, როდესაც ქართველებმა უფრო ახლო გაიცნეს დასავლეთი, მიიღეს ბერძნული წელთ-აღრიცხვა, ე. ი. აღიარეს ქრისტეს სჯულის დასაწყისი 5508 წ. დასაბამიდამ სოფლისა. რაც შეეხება პასექის მოქცევას ისინი წლებანდელს 1855 წ. ¹⁾ რაცხვენ მეთერთმეტე წლად მე-15-ტე 532 წლოვან მოქცევისას. ეს პასექის წელიწადი — წოდებული ქორონიკონად — იწერებოდა თითქმის განსა-

¹⁾ ავტორს ამ წელს დაუწერია პირველი ნაწილი საქართველოს ისტორიისა.

კუთრებულად ყველა ხელნაწერებზე და ფულებზე საშუალო საუკუნოების დროს, ხატებზე და სხვა საქართველოს უძველეს ნაშთებზე, ხოლო, როდესაც ქართველ მწერლებმა თანდათან ქრისტეს შობილამ იწყეს წელთ-აღრიცხვის ჩვენება, ხალხმაც დაივიწყა პასექის მოქცევა, რომელიც ახლა საქართველოში გარდა სამღვდლოებისა თითქმის აღარავინ იცის. ¹⁾

მთავარი აშოტი ბარდავში ღ იმის მიდამო ადგილებში ცხოვრობდა, რადგანაც ტფილისი მუსულმანის მმართველს, ალიას შუაბის შვილს ეკირა. აშოტი კუროპალატად წოდებული იქნა ბერძნების იმპერატორის მიერ, მაგრამ არ ვიცით კი, სახელდობრ რომლისაგან. ბაღდადის ხალიფი პატივს სცემდა მას. აშოტი გაელაშქრა გრიგოლ კახეთის მთავარზე, რომელსაც

1) ეს წელთ მომდინარეობა დაყოფილია მზის და მთვარის მოქცევაზე, რომელიც შეიცავს 532 წ. „რადგან მზის მოქცევა, ვახუშტის თქმით 28 წელია და მთვარისა—19 და ესენი გაუსწორდებიან 532 წელს; ესრედ 28-ჯერ 19 იქნება 532 და 19-ჯერ 28 იქნება ასევე 532. ამისათვის ორნივე ამ 532 წელს მოიქცევიან და ისევ პირველსავე მიჰყვებიან“. ამით ძველს დროში ხსნიდენ, რომ 532 წლ. შემდეგ ყველა პლანეტები ბრუნდებიან იმავე წერტილებზე, რომელთაგან დასაბამიდან სოფლისა იწყეს თავისი მსვლელობა მზის ირგვლივ, ასე რომ საკუთრად მოვარე 19 წლის შემდეგ და მზე 28 წლის შემდეგ ისევ მივლენ თავის წინანდელ ადგილზე, რომლისაგანაც ამა ხნის განმავლობაში რავედენადმე გაშორდებიან. ამ საფუძვლით თვითონა ციკლი, კვიკლოსი „კიკლოსი ანუ ინდიკტიონი სამუდამოდ იწოდება, რადგანაც მუდამ მოიქცევა, და ვითარცა ფენიქსი, 532 წლ. შემდეგ განახლდება. ახლა ჩვენ ვიმყოფებით მე-15 ციკლში ანუ მოქცევაში, რომელიც 1844 წლიდან დაიწყო. დაყოფა ქრ. წინა დროებისა ციკლებად ეკუთვნის ვახუშტის Introduction LVI Таблица хроникона или грузиискаго лѣтосчисленія въ описаніи др. г. Тифлиса Пл. Юсселиани, გვ. 293—314. დ. ჩუბინაშვილი ამტკიცებს, რომ ქართულ წელთ-აღრიცხვას დასაბამი აქვს პონტიოს, ძველის კაპადოკიის ერაში, ე. ი. 284 წ. ქრ. შ. წ. „Этнографія народовъ, населявшихъ древнюю континентальную и приморскую Каппадокію или Понтъ Римскихъ писателей“ 1877. ამ გამოკვლევით ის ამტკიცებს, რომ მკვიდრნი ამა კაპადოკიისა ქართველნი ანუ ივერნი იყვნენ.

ეწეოდენ მთიულეები წანარები და ტფილისის ემირი. აფხაზის მთავარი-კი თევდოსი აშოტის მომხრე იყო. ის შეებრძოლა გრიგოლს მდ. ქსნის პირზე; სძლია რა იგი, წაართვა ყველა მისი სამფლობელო ქართლში. ამის შემდეგ იგი დარჩა მთავრად მთელი ამა ქვეყნისა ქსანსა და ჯავახეთ შორის.

შემდეგ ამისა ცოტა ხანმა განვლო, როდესაც ვინმე ხალილ-ემირმა, იეზიდის შვილმა, არაბეთიდან მოსულმა, დაიპყრა სომხითი, ქართლი და ჰერეთი. აშოტმა განიზრახა საბერძნეთში გაქცევა დედით ოცოლით. გზაზედ იმის მცირე ამაღამ გაიმარჯვა სარკინოზებზე ¹⁾ ფარავანის ტბასთან. იქედამ შავშეთსა და კლარჯეთში გაღვიდა და დაესახლა ამ მხარეში, მურვან ყრუს მიერ აოხრებულში. მან აღადგინა არტანუჯის ციხე. აშოტს ჰყავდა ორი ვაჟი, ადარნასე და ბაკრატი. არტანუჯში მას შეეძინა კიდევ მესამე, გურამი. აქ ბერძნის იმპერატორის შემწეობით აშოტი გამაგრდა და მოახერხა თან-და-თან უკანვე დაებრუნებინა თავისი სამფლობელო.

ერთ დღეს აშოტი გამოვიდა არტანუჯის ციხიდან მუსულმანების საბრძოლველად. სანამ იმის ბრძანებას აღასრულებდნენ და ჯარი შეიკრიბებოდა, სარკინოზები მოულოდნელად მას თავს დაეცნენ, შეიმწყვდიეს ეკლესიაში, რომლის სახელს ისტორიკოსი არ იხსენიებს, და მოკლეს ტაძრის წინეთ 29 იანვარს 46 წ. პასხალიონისა, 826 წ. ქრ.-შობის შემდეგ. მისი გვამი წამოიღეს მოსამსახურებმა და დაასაფლავეს მის მიერ აგებულს არტანუჯის წმ. მოციქულების ტაძარში. აშოტის სიკვდილის შემდეგ სარკინოზებმა დაიპყრეს ყველა იმისი მარხები, შავშეთის და კლარჯეთის გარდა. აღის, შუაბის შვილს ეჭირა ტფილისის ქალაქი. ამსობაში აშოტის შვილები, რომელნიც არტანუჯში იყვნენ, შეიარაღდნენ და თან-და-თან დაიბრუნეს მამის მამულები. გარდბანის ქორ-ეპისკოპოზმა სამუ-

¹⁾ სარკინოზები, რომელთაც დასაუღლეთში სარაცინებად უწოდებენ, იგივე არაბები არიან.

ილ დონაურმა, რომელიც დაჩის შვილის, იოანე ქვაბულიძის შემდეგ ამორჩეული იყო, დიდად დაამარცხა ემირი ხალილი გაეაზში. ხალილი მეორედ თავს-დაესხა მას ტფილისის ემირის სააკის, ისმაელის შვილისობას და მაშინ-კი მოჰკლეს იგი ჯავახეთში. როდესაც იმის შვილი მაჰმადი მოვიდა ქართლში, ბაგრატი, მეორე შვილი აშოტ კუროპალატისა, მიემხრო მას, მიიღო მისგან ქართლი და მშვიდობიანად აღვიდა ტახტზე. — აშოტის მეფობის დროს მოხდა სჯულისათვის წამება წმ. აბო ბაღდადელისა. ეს წმიდა ეახლა ბაღდადს ცნობილს ნერსეის, ადარნასეს შვილს, ქართლის ერისთავს, რომელიც 876 წ. სამშობლოში დაბრუნდა შემდეგ სამი წლის დაპატიმრებისა. აბო რომ გაქრისტიანდა მუსულმანებისაგან დევნისა ასაცილებლად ნერსეისთან გარდაიმალა ხაზარეთში და აფხაზეთში. შემდეგ ნერსეის წასვლისა ქართლის ერისთავად შეიქნა სტეფანოზი, მისი დის-წულის და გურგენ ერისთავის შვილი. ნერსე ისევ დაბრუნდა ქართლში, მას წმიდა აბოც თან ახლდა. შემდეგ სამი წლისა აბო დაპატიმრებული იყო, როგორც მაჰმადის სჯულზე გარდამდგარი, და, რადგანაც უარი განაცხადა ცრუ—წინასწარმეტყველის სჯულისა ხელახლად მიღებაზე, მას მოსჭრეს თავი 6 იანვარს 786 წ. მუსის ხალიფობაში და სამუილის კათალიკოზობაში. მისი წმიდა ნაშთები, მღ. მტკვარში გარდაყრილნი, ქრისტიანებმა ამოასვენეს და დაკრძალეს კლდეზე მეტეხის ციხის ძირში, სადაც აქომამდე დგას პატარა საჯვარე იმის სახელზე. საქართველოს ეკლესია დღესასწაულობს წმ. აბოს ხსენებას 7 იანვარს.

ბაგრატი I, აშოტის შვილი ძმებით დარქა სარკინოზების მორჩილებაში და, მიემხრო რა ემირს მაჰმედს, ხალილის შვილს, იმის აშლის დროს ტფილისის ემირ სააკთან, დაიჭირა უფლისციხე. მაჰმედი, ომში ¹⁾ დამარცხებული გაიქცა ბარდას დაახლოვებით 841 წ. თურქი ბუღა გაგზავნილ-იყო ჯურზანს ²⁾

¹⁾ რეხის ომში.

²⁾ საქართველოში.

ხალიფის მახტაზეტის მიერ დასასჯელად ტფილისის ემირისა, რომელიც იმას აუჯანყდა; მან მოჰკლა ომში სააკი. თევდოსი, აბხაზის მთავარი წინააღმდეგა ბუღას, დამარცხდა კვერცხობში და გაბრუნდა ოსეთში. დაბრუნების დროს ბაგრატ კუროპალატს და ზიროკს, ბუღას მოადგილეს, გზაში დახვდენ გარდბანელები ჭ ჯვარის-გვერდს სრულიად დაამარცხეს ჭ, თუმცა ისინი ძალით უმეტესნი იყვნენ, მაინც ვერ მოახერხეს მტრის რაზმის გარღვევა და ოსეთში გარდასვლა იმიტომ, რომ აბულაბაზმა, სომხების მეფემ და ბაგრატის სიმავრმა და გურამ მამფალმა, ბაგრატის ძმამ, შეაიარაღეს ყველა მთიულები მუსულმანის საწინააღმდეგოდ. ამასთან მტრის ცხენებს ექამათ ელი¹⁾ ტყეებში, რისგანაც დაიხოცენ. ბუღამ უკან დაიხია ბარდაში და დაასახლა შამქორში და დბანისში ასი ოსის ოჯახი თითოეულს ქალაქში.

ხალიფმა იმის ნაცვლად დანიშნა მაჰმედი, ხალილის შვილი, შემდეგ მაჰმედისა — ისემი ხოშის შვილი და ამის შემდეგ — აბრაამი. იმ დროს გაბრიელ დონაური, სამუილის ძმა კახეთის ქორ-ეპისკოპოზად შეიქნა. ამის შემდეგ მაჰმედი დანიშნულიქნა კვალად ემირად და, როდესაც ის გამოსცვალეს, მის მოადგილედ დანიშნეს გაბლუცი, სირიის მთავარი, რომელიც დატყვევებული წამოიყვანა ივერიაში გურამმა, ბაგრატ კუროპალატის ძმამ. ამ გურამმა დაიკავა ჯავახეთის და თრიალეთის მაზრები, რომელნიც დაუყო შვილებს და გარდიცვალა 883 წ. ბაგრატ კუროპალატი მოკვდა 876 წ. მან დაუტევა თავის უფროს შვილს, დავით კუროპალატს ძლიერ შესუსტებული უფლება შემდეგ თავ-დასხმისა გიორგისა, აფხაზეთის მთავრისა, რომელმაც დაიპყრა ქართლი, და აგრეთვე ჩიხაში ერისთავად დასვა თავისი ძმისწული, ტინენი. ეს ერისთავი მალე მოკლულიქნა მისი ბიცოლის, გიორგის ქვრივის ბრძანებით. იოანე, ამ უკანასკნელის შემკვიდრე აფხაზეთში მოკვდა 879 წ. იმის მემ-

¹⁾ asalia pontica.

კვიდრედ იყო იმის შვილი ადარნასე, რომელმაც ბაგრატ კუროპალატის ძმისწული შეირთო. ამასობაში ლიპარიტ ორბელიანმა მიითვისა თრიალეთის მაზრა ქართლში და გამაგრდა კლდე-კარში. ამ გვარი იყო ივერიის მდგომარეობა დავითის ტახტზე ასვლის დროს.—აფხაზები შეუერთდნენ დავითის ორს ბიძაშვილებს, გურგენს და ნერსესს, და აპირებდნენ ქართლის დაპყრობას. სამხრეთით სომხეთის მეფე აშოტ დიდი თვით დავითის და ლიპარიტის შემწეობით წარმატებით ებრძოდა მათ. აშოტმა დაიპყრა გუგარის მაზრა, სამხრეთი ივერიისა და კავკასიის თემნი და დაჯილდოებული იქნა სამეფო გვირგვინით, როგორც იმპერატორი ბასილის მიერ, ისრე ხალიფ მოხტადის მიერ. სომხის მეთრონიე ვარდანის დარწმუნებით, მან აჩუქა ივერიის მეფობა დავითს, თავის დისწულს, ბაგრატ I შვილს—881 წ. დავით კუროპალატი მოჰკლა ნასრემ, რომლის წინააღმდეგ შეერთდნენ სომხები და ივერიელები, ლიპარიტი და აშოტი, ძმა დავითისა. ნასრე დამარცხდა და გაიქცა საბერძნეთში, ხოლო ადარნასე II დაჯდა მამის ტახტზე.—ამ მეფემ დააფუძნა ბანაში, აწინდელ პანაქში საეპისკოპოზო ეკლესია. იმის მეფობის დამდეგში ბაგრატი, ძმისწული აფხაზეთის მთავრისა, ჯარით შემოვიდა საბერძნეთიდან და დაიპყრა აფხაზეთი, მოჰკლა იქაური მთავარი ადარნასე, რომლის ქვრივი ცოლად შეირთო. ამითი არ დაკმაყოფილდა, დაიბარა საბერძნეთიდან ნასრე და ჩააბარა მას ჯარი, რომლითაც ამ უკანასკნელმა აიღო ამ ომში სამი ციხე: ოძრხე, ჯვარის-ციხე და ლომსიანთა, რომელნიც მამამისმა, გურამმა, ააგო. აქედან ნასრე გაელაშქრა ქართლში ადარნასე კუროპალატისა წინააღმდეგ, რომელიც დახვდა მას მტკვრის პირად და გაფანტა აფხაზების ჯარი. თითონ ნასრეს მოეწიენ ასპინძაში და მოჰკლეს იგი 888 წ.—890 წ. მეფე ადარნასე წავიდა სომხეთში, როგორც მეგობარი სანახავად სემბატისა მეფის, აშოტ დიდის შვილისა და მემკვიდრისა. იქ ის დაიჭირა აბაზმა, სემბატის ბიძამ და შეიპყრა ციხეში, საილამაც არ გამოუშვეს ის სომხებმა, სანამ

ორი ციხე და შვილი მისი დავითი მძევლად არ ჩამოართვეს. სომხის მეისტორიეს რწმუნებით აღარნასე მთელ ივერიით სემბატის უფლების ქვეშ იყო და მიიღო მისგან მეფის გვირგვინი 899 წ. დასაჯილდოებლად თავის ნამსახურისა. მეფე აღარნასეს ომი გამოუცხადა გურგენმა, იმის ნათესავმა, ტაოსის მაზრაში მცხოვრებმა, რომელიც დაიჭრა ომში არტანუჯის ხეობაში და მოჰკვდა ქრილობისგან 891 წ.

იმ დროს გაძლიერდა ფაღლა, კახეთის დამოუკიდებელი მთავარი და ქორ-ებისკოპოსი, რომელმაც დაიპყრა გარდბანის მაზრა. იმას მემკვიდრედ იყო კვირიკე, რომლის დროს კახეთის დიდებულებმა თან-და-თან ქართლი დაიჭირეს. 901 წ. სამეგრელოს ბატონის-შვილმა კოსტანტინემ, აღარნასე კუროპალატის სიძემ, გაილაშქრა სემბატის წინააღმდეგ, შევარდა გუგარის მაზრაში და მოაღწია აღანის კარებამდე (დარიალანს). აღარნასე შეუერთდა სემბატს კოსტანტინეს წინააღმდეგ, და დაიყოლია კოსტანტინე მორიგებაზე, მაგრამ მოლაპარაკების დროს დაატუსაღა იგი. სემბატმა განათავისუფლა ის და მით აღარნასე გადაიმტერა.

ბაგრატის მემკვიდრედ კოსტანტინე შეიქნა 906 წ. მან სომხეთის მეფის სემბატის მტერობით დაეცა ქართლს, იერიშით აიღო უფლის-ციხე და დაუბრუნა იგი აღარნასეს მხოლოდ მაშინ, როცა მან ცოლად ერთი მისი დაახლოვებული ნათესავი შეირთო. ამის შემდეგ მუსულმანის ემირი უსუფი, აბუსადჯას შვილი, შევიდა სომხეთში შესარიგებლად მეფე სემბატთან, რომელმაც აუწყა ხალიფს იმის საეჭვო მოქმედება. ამ ომის დროს აღარნასემ სემბატს წინააღმდეგობა აღმოუჩინა და კიდევ განიზრახა იმისი მოკლა და გვირგვინის წართმევა. ხოლო სემბატმა დიდ სულოვანობით აპატია მას და გაისტუმრა შინ. მერე უსუფი ხელმეორედ აუჯანყდა ხალიფს, გაზდია სემბატს აფხაზეთში, გარდაელო სომხეთი და ააოხრა სომხეთის 43 მაზრა, აიღო ქალაქი ყველი და ციხე კაპოეტი, სადაც სემბატმა თავი შეიტარა; დაატყვევა სემბატი და ჩამოახრჩო ის ქ. დვინ-

ში 914 წ. იმავე წელს რუსებმა დაიჭირეს ქ. ბარდა, სადაც
ნ თვე დარჩენ და უკანვე ზღვით დაბრუნდნ. სემბატის დევ-
ნის დროს უსუფი მოვიდა ტფილისს, — სადაც ემირად ჯაფარი,
აღას შვილი იყო, — იერიშით აიღო ქ. უჯარმა, — რომელიც მან
განამაგრა — და ბოქორმა, ჯარისგან მიტევებული. უსუფმა და-
იმორჩილა კახეთის ქორ-ეპისკოპოზი კვირიკე და გარდავიდა
ქართლში, სადაც დახვდა მას უფლის-ციხე მცხოვრებისაგან
აოხრებული. აქედამ ის წავიდა სამცხეში და ჯავახეთში. როცა ის
გარშემოერთყა ყველის-ციხეს, რომელიც დიდს ერისთავს, გურ-
გენს, ეკუთვნოდა, დატყვევებული იქნა ვინმე გობრონი, ყმა-
წვილი კაცი საოცრად მამაცი, რომელიც მუდამ ამხნეველად
დასუსტებულთ მეციხოვანებთ. უსუფმა წინადადება მისცა მას,
რომ უარი ეთქვა ქრისტიანობაზე და დაპირდა მას განთავისუ-
ფლებას, მაგრამ გობრონი მტკიცედ იდგა თავის სჯულზე, ამი-
სა გამო 912 წ. თავი მოსჭრეს როგორც მას, აგრეთვე ერ-
თად მასთან 133 ქრისტიანებს. საქართველოს ეკლესია დღე-
სასწაულობს იმის ხსენებას 17 ნოემბერს. რამდენიმე წლის
შემდეგ კოსტანტინე, აფხაზეთის მთავარი, ქორ-ეპისკოპოზის
კვირიკეს მიპატიჟებიათ კახეთში წავიდა და შეეწია მას დაბა ვე-
ჯინის გარშემორტყმის დროს. ვინმე პატრიკმა აღარნასემ, —
შეიძლება ეს ყოფილიყო თვითონ აღარნასე, ივერიის
მეფე — აიძულა ისინი ციხიდან ჯარი შემოეხსნათ; მან აჩუ-
ქა აფხაზს ¹⁾ არემის და გავაზის სოფლები, ხოლო ქორ-ეპის-
კოპოზს — ორდშაბი. დაბრუნების დროს კოსტანტინე მოკვდა
921 წ. მემკვიდრედ დარჩა მას შვილი გიორგი, რომელიც
სათნოებით და ღვთის მოყვარეობით განთქმული იყო; მემატი-
ანე მას მიაწერს ჭყონდიდის ეკლესიის აშენებას. შესაძლებე-
ლია, მან საუუძველესი ჩააგდო, ხოლო ორი წარწერა, რომელ-
ნიც ეხლაც სჩანან იმის კედლებზე, მიაწერენ იმის აშენებას,
პირველი ბერძნული — ვილაც კოსტანტინეს, და მეორე ქართუ-

¹⁾ კოსტანტინეს.

ლი—აფხაზეთის და ქართლის მეფეს ბაგრატს 996 წ. აქედამ ცხადია, რომ მემატიანეს ჩვენება არ არის სარწმუნო.—სომხების მეფემ აშოტ-ერკატმა, სემბატის მემკვიდრემ დაიპყრა ამის შემდეგ გუგარის მაზრა და აღიარებულ იქნა მეფედ აფხაზეთისა და ქართლისა იმ მთავრებისგან, რომელთაც შეეწიენ მას ომში არაბების წინააღმდეგ. ამ დროს სომხთის პატრიარქის იოანე—მეისტორიეს ცდით შერიგდენ ძლიერ კეთილ-გონიერი ქართლის კუროპალატი ადარნასე და აფხაზეთის მთავარი გურგენი ანუ გიორგი, კოსტანტინეს შვილი. აბაზმა, აშოტის ძმამ, შეერთო აფხაზეთის მეფის გიორგის ქალი და ცოტა ხანს უკან სიძე-სიმაჳრმა შეითქვეს აშოტის წინააღმდეგ, რომელმაც შეკრიბა ჯარი და დაეცა აფხაზეთს. გიორგიმაც აგრეთვე ააოხრა სომხების სამფლობელო 922 წ. სომხების მეფემ, რომელსაც ადარნასე კუროპალატი ეწეოდა, ასტეხა ომი, რომელშიაც აფხაზები დამარცხდენ, გაიქცენ და პატივება ითხოვეს. ამის შემდეგ სომხების მმართველმა სამშვილდესი წინადადება მისცა გიორგის ციხის დათმობაზე, მაგრამ მეციხოვნეები რაღაც გაუგებლობისა გამო არ დასთანხმდენ აფხაზების შეშვებაზე და აშოტის ჯარის მიღებაზე, და ამის შემდეგ მტერი ძლეულ იქნა, და დაზავდენ მეომრები. ბოლოს აშოტმა, როგორც იყო, თავისკენ მიიმხრო აფხაზეთის მთავარი, რომელიც შემდეგ შეიქნა მისი საიმედო მოკავშირე. კვირიკე ქორეპისკოპოზის მემკვიდრედ შეიქნა 938 წ. იმისი შვილი ფადლა, რომელმაც აღადგინა ლოწობანის სიმაგრენი. იმის დროს მუსულმანის ემირი საჯი თავ-დაესხა კახეთს, დაიპყრა იგი, ააოხრა მკნეთა და ჯვარი. მან წაიღო თან ცხოველ-მყოფელი ჯვარი წმიდანინოსი. დაბრუნების დროს იმისმა ჯარმა იმდენი გაჭირება გამოიარა ჟამისაგან, რომ შეშინებულმა შეაგროვა ჯვრის ნამტვრევები და უკანვე დააბრუნა თავის ადგილსავე.—იშხანიკის მეფობამდე ჰერეთის მაზრაში იქაურნი მკვიდრნი მწვალებლები იყვნენ; ხოლო ერისთვის გურგენის დის გავლენის მეოხებით, რომელიც შეერთო იშხანიკმა, იქ მართლ-მადიდე-

ბლობა დამყარდა. იმავე დრო სომხეთის კათალიკოზი, ვაგანი, რომელიც დაჯდა 969 წ. შეთანხმდა ივერიასთან მისაღებად ხალკიდონის კრების დადგინებისა, მაგრამ გარდაგდებულ იქნა ტახტიდამ 970 წ.; აგრეთვე და იმავე მიზეზის გამო ჩამოაგდეს მისი მოადგილე სტეფანოზ III. — ამასობაში მუსულმანების სარდლებს ეჭირათ ბარდა და ადერბაჯანი. გიორგიმ, აფხაზეთის მთავარმა, ჩააბარა ქართლი თავის შვილს კოსტანტინეს, რომელიც მართვიდა მას 923 — 926 წ. აღარნასე III კუროპალატს, რომელიც 923 წ. გარდაიცვალა, მემკვიდრედ დარჩა შვილი სემბატი; იმის მეფობა ვიციტ მხოლოდ მით, რომ 1) იმის სახელს მოიხსენიებს მასული, თითქმის თანამედროვე არაბის ისტორიკოსი; 2) რომ ლადის — ყანას ეკლესიაზე, იმისობას აშენებულზე, ქ. არტანუჯის ახლოს, არის წარწერა ქვაზე, გამოქანდაკებული იმის სახელით; 3) აგრეთვე მით, რომ ჯრუჭის მონასტერში დაცულია ოთხ-თავი სახარება, დაწერილი ასომთავრულის ხუცურის ასოებით 256 და 259 წლ. პასხალიონისა ე. ი. 936 და 927 წ. ქრ. შ. შემდ. სემბატი მოკვდა 958 წ. —

სომხების მეისტორიენი მოგვითხრობენ, რომ 937 წ. მეფე აშოტ II ყარსში შვენიერ ტაძარს აშენებდა. უეცრად ვილაც ბერი, — ამბობენ, ვითომც ის ქართველთ-აფხაზებისა მეფე იყო, — დაეცა მას დიდძალი ჯარით, რათა ჩაუშალოს ტაძრის კურთხევა სომხური წესისამებრ. აშოტმა შეკრიბა ჯარი, გაჰყარა მტერი, დაატყვევა ბერი და მას თვალები დასწვა. არ არის ცნობილი, ვინ უნდა ყოფილიყოს ეს ბერი, რადგანაც მას ქართული მატთანე ცალი სიტყვითაც არ იხსენიებს. თუმცა აქ უნდა ვსთქვათ, რომ ბერძნების ისტორიკოსებიც ბევრს იმ გვარ ამბავს მოგვითხრობენ აფხაზეთის ისტორიიდან, რომელსაც ქართველები არ მოიხსენიებენ. — აღარნასის და სემბატის მეფობას მიაწერენ მოქმედებას ტაოსელ ბაგრატიდებისას, რომელნიც ქ. არტანუჯში იმყოფებოდნენ ბერძნების იმპერატორების მორჩილებაში. ლეონ II, წოდებული ფილოსოფოსად,

და რომან ლეკაპენი იცავდენ ამ მაზრებს მუსულმანების წინააღმდეგ და ნება მისცეს იქაურ მთავრებს გაეგრცვლებინათ თავისი უფლება იმ მხარემდი, რომელიც არაკის სათავეში მდებარეობს. პირველი ამ არტანუჯის მთავართაგანი იყო სუმბატ მამფალი, შვილის შვილი ქართლის მეფის აშოტ კუროპალატი. სა. იმის მემკვიდრედ 889 წ. გახდა შვილი მისი ბაგრატ მამფალი; ბაგრატმა 909 წ. მემკვიდრედ დასტევა შვილი გურგენ ერისთავი, ცნობილი ბერძნებისაგან მაგისტროსად, რომელმაც წაართვა არტანუჯი ძმას და თავის სიმაგრს აშოტს და მისცა— იმის ნაცვლად ყველის-ციხე (ტიროკოსტრანი) და აჭარის ხეობა. გურგენ ერისთავი აეშალა გიორგის, აფხაზების მეფეს, რომლის ქალი აშოტს კისკასს ჰყავდა ცოლად, და აიძულა ეს უკანასკნელი გარდასულიყო აფხაზეთში. შემდეგ გურგენის უშვილოდ გარდაცვლისა 923 წ. არტანუჯი გარდავიდა იმის ბიძაშვილის სუმბატ ერისთავის ხელში, ხოლო იმპერატორს რომან ლეკაპენის მეფობაში აშოტ კისკასმა გარდასცა არტანუჯი ბერძნებსა, რომელთაც დაიჭირეს ის მოკლე ხნით, მაგრამ დანარჩენებმა ბაგრატიდებმა ისეთი ღრტვინვა დაიწყეს, რომ იმპერატორმა გარდასცა იგი მერე აშოტს, კისკასის ძმისწულს. ამ მოკლე მიმოხილვიდამ სჩანს, რომ ტაოსელი ბაგრატიდებო უფროსის და უმცროსის შტოისანი, წოდებულნი კუროპალატებად, მაგისტრებად და პატრიკებად, თუმცა ირიცხებოდენ ბიზანტიის მეფეების სამსახურში, მაგრამ საქართველოსთან ყველა დამოკიდებულებას არ სპობდენ. ისინი მუდამ იმყოფებოდენ ტაოსის მხარეში, რომელიც მთელს დასავლეთ ივერიას შეიცავდა და რომელიც შემდეგში ოსმალოს მფლობელობის დროს, შეადგენდა ახალციხის ფაშალიყს; მაშასადამე მათი უფლება არ იყო გავრცელებული არც იმერეთზე და სამეგრელოზე, და არც ქართლზე და კახეთზე. აფხაზეთის მეფეები თავის მხრით ყოველ ღონის ძიებით მოწადინებულნი იყვნენ დაეპყრათ ქართლი და კახეთი, საიდანაც თანდათან მათ განდევნეს მუსულმანები და ქორეპისკოპოზები. ამით უნდა აიხსნას თანდა-

თან დასუსტება კუროპალატებისა და იმავე დროს გაძლიერება აფხაზთა ¹⁾). ამ შეხედულობის სინამდვილეს ბიზანტიის და სომხეთის ისტორიკოსებიც მოწმობენ.

ზემოხსენებული კოსტანტინე, აფხაზეთის მეფის შვილი, სამი წლის განმავლობაში ფლობდა ქართლს, და აღუდგა თავის მამას გიორგის, რომელსაც ახლდა ჯარი ტაოსის ყველა ადგილებიდან და აიღო უფლის-ციხე, რომელშიაც კოსტანტინე გამაგრებული იყო; გიორგიმ ვერაგობით დაიჭირა ის და დაასაჭურისა. ეს რომ შეიტყო გარდაბანის აზნაურობამ, აღუდგა კვირიკეს, ფაღლას მემკვიდრეს და მიიწოდა კახეთში აფხაზეთის მფლობელი. მან დაიპყრა და ააოხრა კახეთი. ის დაბრუნდა შინ და შემდეგ ხელ-მეორედ შემოვიდა და დანიშნა თავისი შვილი ლეონი ქართლის ერისთავად; თითონ კი ატენში დაბანაკდა. შემინებული კვირიკე ეახლა გიორგის, მოარჩილება გამოუცხადა და შემდეგ იღუმალ გაპარვა განიზრახა, მაგრამ შეიპყრეს გზაში. მაშინ გიორგი წავიდა კახეთში და დაიპყრა უჯარმა და დანარჩენი ციხეები, ნახჭევანის, ბოჭორმის და ლოწობანის გარდა. ხახუა არეშიძე ²⁾ გამაგრდა მარავში, მაგრამ ის დაატყვევეს და ჯიქეთში გაგზავნეს. ფაღლაც კვირიკეს შვილი გამაგრდა ნახჭევანში, ხოლო, როცა დაინახა, რომ თავს ვერ უშველიდა, დამორჩილდა იმ პირობით, რომ მომავალ წლის აღდგომამდის თავს არ დასხმოდა ბოჭორმას. გიორგი წავიდა აფხაზეთში. მაშინ ქართლის ერისთავების შეგონებით კვირიკემ არამც თუ არ დაიცვა მიცემული სიტყვა, არამედ შეკრიბა ჯარი და მეორედ დაიპყრა თავისი ქვეყნები. გიორგიმ ხელ-ახლავ გაგზავნა კახეთში თავისი შვილი ლეონი ჯარით, მაგრამ ვეღარ მოესწრო ომის დასრულებას და 955 წ. გარდაიცვალა. ლეონი შეურიგდა ქორეპისკოპოსს და დაბრუნდა აფხაზეთში. მემატიანე მიაწერს მას აშენებას მოქვის შვენიერ ეკ-

¹⁾ ბაგრატიდებისა.

²⁾ ვახუშტით არსთს ძე.

ლესიისას, რომელიც აქამომდე დაცულია და რომელსაც იატაკი თეთრი მარმალილოთი აქვს დაფენილი. ამის დასამტკიცებლად არა მოიპოვება რა, ხოლო ის-კი ცნობილია ზედწარწერებიდამ, რომ ლეონის მეფობაში აშენებულია 964 წ. შვენიერი კუმურდოს ტაძარი, რომელიც ეხლა დანგრეულია. ¹⁾

ლეონმა მიათხოვა კვირიკეს თავისი და, რომელიც მალე მოკვდა და ამას შემდეგ ის ისევ შეესია კახეთს. მან უკვე ააოხრა მუხრანი, ხერკი და ბაზალეთი და გაჩერდა მდ. არაგვის პირზე, სადაც ავად გახდა და დაბრუნების დროს მოკვდა. სჩანს, რომ მემათიანე შეცდომით მიაწერს იმის სიკვდილს 957 წ. იმის მემკვიდრედ შეიქნა ძმა მისი დემეტრე, რომელსაც ქართლი ხელთ ეპყრა. თევდოსე, მეორე ძმა ლეონისა, მოვიდა საბერძნეთიდან, სადაც ის იზრდებოდა, წინა-აღუდგა დემეტრეს, მაგრამ მას მოულოდნელად თავს დაესხა ძმის ჯარი. თევდოსემ ძლივს მოასწრო ქართლში გაქცევა და იქედან დავით დიდთან კოროპალატთან, მეფე ბაგრატ რეგვენის ძმისწულთან. იქედან ერთი წლის შემდეგ ის გარდავიდა კახეთში; იქაურმა მთავარმა კვირიკემ გარდასცა ის ძმას, რომელმაც, თუმცა სიტყვა მისცა კათალიკოზის და სამღვდლოების თანადასწრებით, მაგრამ შემდეგში ბრძანა მისთვის თვალეზი დაეწვათ.

დემეტრეს სიკვდილს შემდეგ 979 წ. თევდოსე შეიქნა მეფედ იმიტომ, რომ აფხაზების მეფის სახლიდან აღარავინ დარჩა იმის და მის დის გურანდუხტის მეტი, რომელიც ცოლად

1) ჯავახეთში მდგომარის კუმურდოს მთელი ტაძარი კი არ არის დანგრეული, არამედ მას დანგრეული მხოლოდ გუმბათი აქვს და ამ ტაძარზე მიშენებულს საყდარში ახლაც სწირავენ, ხოლო ქართველნი კი არა, არამედ სომხები, რომელნიც დაპატრონებიან მას შემდეგ იმათის გადმოსახლებისა არზრუმიდან პასკევიჩის დროს 1829 წ. ადგილობრივი ტურტერი, ჩვენი იქ ყოფნის დროს, დაბეჯითებით გვარწმუნებდა, ვითომც ტაძრის კედლებზედ წარწერები სომხური იყოს და ვითომც სომხებს აეგოს ეს ტაძარი... პატივცემულ ტურტერს იქნება თავის ერის სიყვარული ალაპარაკებდა, მაგრამ არც ასრე შებღალვა შეიძლება ისტორიულ სიმართლისა . . .

გურგენს, ბაგრატ რეგვენის შვილს ჰყავდა. ამ გურგენის და გურანდუხტის შვილი ბაგრატი ძლიერ პატივცემულის დიდებულის იოანე მარუშიძის შეგონებით იშვილა დავით დიდმა კუროპალატმა, რომელიც უძეო იყო: აფხაზეთის სამეფო ეკუთვნოდა მას დედის მხრით და ქართლისა—მამის მხრით, და დავითმა აღიარა იგი მეფედ 979 წ. — დავით კუროპალატი მთავრობდა ტაოსის მხარის სამხრეთ ნაწილში, ჩრდილოეთ სომხეთში, არაკის სათავეში, და ქალდიაში, რომელნიც მას ნაბოძები ჰქონდა იმპერატორის რომან ლეკაპენის მიერ. ერთგულობის დასამტკიცებლად იმპერატორს მან მისცა მძევლად თავისი დიდებულები, რომელთა შორის იყვნენ აბულარბი, მისი სიძე იოანე და იოანეს შვილი ევთვიმე. ამ უკანასკნელმა ცოტა ხანს უკან სახელი განითქვა საღმრთოწერილის თარგმნით ბერძნულიდან ქართულს ენაზე. დავითმა დიდი სამსახური გაუწია იმპერატორს, რის გამოც ის ბასილ II-ს დიდს პატივშიაც ჰყავდა. 976 წ. ბარდოს სკლაროსის აჯანყების დროს მან გამოაწყო 12 ათასი ჯარი ივერიის სარდლის თორნიკეს წინამძღოლობით, დაამარცხა სკლაროსი და მით მოსპო აჯანყება. ამ გამარჯვების ხსენება აქამდის დაცულია დანგრეულ ზარზმის ეკლესიის კედლებზე და სხვა-და-სხვა თანამედროვე ხელნაწერებში²⁾.

²⁾ ეს სახელ განთქმული გალაშქრება ივერიელებისა თორნიკებს წინამძღოლობით ბარდა სკლაროსზე აწერილია როგორც ქ. ცხოვრებაში, აგრეთვე მას მოწმობენ ზარზმის, ეოშის და შემოქმედის ეკლესიების თანამედროვე წარწერანი, და ცხოვრება წმ. მამათა იოანესი და ევთვიმისა ივერიის მონასტრის მანუსკრიპტში, შენიშვნა „იოანე ღვთის-მეტყველის განცხადების წიგნში“ შიო მღვიმის მონასტრისა, ბერძნული მანუსკრიპტი მოსკოვის საპატრიარქო ბიბლიოტეკაში და სომხის მეისტორიე ასოჰიკის თქმულება. ლეხოსაც თავის ისტორიაში დაწვრილებით შემოაქვს ეს ამბავი ბიზანტიურ წყაროებიდან. ეს გალაშქრება ლექსად აღწერილია ჩვენის ნიჭიერ პოეტს აკაკი წერეთლის პოემაში, რომელსაც ეწოდება „თორნიკე ერისთავი“.

ამ დრომდრი ივერიელებს ათონის მთაზე ჰქონდათ პატარა მონასტერი, დაფუძნებული მეცხრე საუკუნეში იმპერატორ თეოდოსიუსობას ვინმე ათანასეს და იმის მოადგილეს გაბრიელის მიერ, რომელიც ტომით ივერიელები იყვნენ. ახლა კი იმ ნადავლიდამ, რომელიც თორნიკემ შეიძინა და აგრეთვე იმპერატორის სიუხვით, ივერიელებმა გააწყვეს შვენიერი ათონის ლავრა ივერიის ღვთის მშობლის სახელზე, სადაც დაასრულეს თავისი სიცოცხლე თვითონ თორნიკემ და წმ. იოანემ და ეფთვიმემ. — შემოხსენებულ გამარჯვების შემდეგ კუროპალატის გავლენა წინანდელზე ბევრად უფრო გაძლიერდა არამც თუ ივერიაში, არამედ სომხეთშიაც. როდესაც თევდოსე, აფხაზის მთავარი დაბრმავებული და შემდეგ ტახტიდამ გარდაყენებული იქნა, დავით კუროპალატმა და სომხეთის მეფემ სეზბატმა თიუხიერაკალმა ¹⁾ დასვეს ტახტზე შემოხსენებული ბაგრატი, გურანდუხტის და გურგენ ქართლელის შვილი. მას აქეთ აფხაზეთის და ივერიის მთავარნი დარგენ დავითის მორჩილებაში. ჩვენ აქ არ შევხვებით იმ მოქმედებას, რომელიც ამის შემდეგ მან ივერიის გარეშე ჩაიდინა. მას მიაწერენ ხახულის ღვთისმშობლის ეკლესიის აშენებას, რომლის ხატი ახლა გელათის მონასტერში ასვენია. — ბაგრატ III გამეფების რაოდენიმე ხნის შემდეგ სომხეთის აზნაურობა შეითქვა იმის წინააღმდეგ. აზნაურებმა ქურდვაჭრისხევისელებმა და საბარათიანოელებმა დაიბარეს ჯარი კახეთიდან და ლალატობით აიღეს უფლისციხე, დაატყვევეს გურგენი, გურანდუხტი და იმათი შვილი მეფე ბაგრატი. როცა ეს შეიტყო დავით კუროპალატმა, თრიალეთში გარდმოვიდა და განიზრახა კახეთში წასვლა, ხოლო კახელებმა მსწრაფლ ტყვეები განათავისუფლეს და უფლისციხეც დააბრუნეს. მათ დარჩათ მხოლოდ წირქვალის და გრუის ციხეები. — სამი წლის შემდეგ თევდოსე, აფხაზეთის მთავარი იძულებული შეიქმნა ხელი აეღო თავის სამეფო უფლებაზე,

¹⁾ აღმსარებელმა.

და ბაგრატი, გურანდუხტის შვილი ცნობილ იქნა მეფედ აფხაზეთისა და ივერიისა ყველა ერისთავთ და დიდებულთ მიერ, დავით კუროპალატისა თანახმობით და იოანე მარუშიძის თანაშემწეობით. თევდოსე გამოვიდა აფხაზეთიდან და კუროპალატთან სცხოვრობდა. ბაგრატი უნდა ორჯელ შეიარაღებულიყო. 988 წ. ის მოვიდა თიღვში ქართლის საქმების დასაწყობად. მას დახვდნენ რამდენიმე აზნაური ქავთარ ტბელის წინამძღოლობით. ბაგრატი შეებრძოლა და დაამარცხა ისინი, ხოლო დედოფალი გურანდუხტი უფლის-ციხიდან აფხაზეთში წაიყვანა. კუროპალატი კი თხოულობდა, რომ მას მიეცა სანურეთის ანუ ასკურეთის ციხე. მეორეჯერ ბაგრატს წინააღმდეგ კლდე-კარის ერისთავი რატი, როგორც ამბობენ, ორბელიანების გვარის ჩამომავალი, რომელსაც ეკუთნოდა სამხრეთი ნაწილი მტკვრის ხეობისა სომხეთამდე. ორბელიანებს შეეძლოთ 12 რაზმის მხედრობის შეკრება, რომელთაგან თითოეულში 1000 კაცი ირიცხებოდა, და მათ დიდი მნიშვნელობა და გავლენა ჰქონდათ. რატი არ ემორჩილებოდა მეფე ბაგრატს, რომელმაც გაილაშქრა იმის წინააღმდეგ. მისმა მტრებმა შეატყობინეს ეს დავით კუროპალატს და აგონებდნენ მას, ვითომც ბაგრატს და გურგენს ვანეზრახოსთ, მას უფლება ჩამოართვან და კიდევ მოკლან იგი. გურგენი შეებრძოლა აჯანყებულებს შავშეთში, დამარცხდა და წავიდა წყეთას. ამასობაში ბაგრატი დაარწმუნა კუროპალატი, რომ მას არავითარი ცუდი განზრახვა არ აქვს იმის წინააღმდეგ; რა დამშვიდდა იგი, წავიდა კლდე-კარის ასაღებად; როცა ეს დაინახა რატი, დამორჩილდა მეფეს, ჩააბარა მას ციხე და გაეცალა თავისს მამულში, იმერეთში—სახელდობრ არგვეთში.—924 წ. ქართლის მეფე ბაგრატი, წოდებული რეგვენად, გარდაიცვალა ღრმა მომხუცებულობაში და დაუტევა გვირგვინი თავის შვილს გურგენს, რომელიც ამას შემდეგ მეფობდა ქართლში ერთად თავის შვილთან ბაგრატი III-თან.

ბაგრატი იწოდებოდა მეფეთ მეფედ იმიტომ, რომ ის დი-

დი ხანია, რაც აფხაზეთის მეფე გახდა. 996 წ. დავით კუროპალატმა წაართვა მუსულმანებს ქ. მანდზიკერტი და დაამარცხა იქაური მოურავი მამლანი; შემდეგ წელში ის გაელაშქრა ქ. ხლათის ასაღებად, მაგრამ ივერიელნი დამარცხდნენ წმ. აღდგომის დღეს 998 წ. და ემირო მამლანი წამოვიდა თაფრიზიდან კუროპალატის სამფლობელოში. გაგიკი, სომხების მეფე, გურგენ ქართლელი და აბასი ვანანდელი შეერთდნენ და გაუწიეს ბრძოლა დაბა ძუმბასთან ბოგრევანის მაზრაში. მრავალი რიცხვი მუსულმანებისა დაიხოცნენ და მკვდრებით მოჰფინეს ბრძოლის ველი. ივერიელების სარდლებად იყვენ გაბრიელ, ოჩოპენტრეს შვილი და მისი უმთავრესი თანაშემწენი, ძმანი გამრეკელები მესხეთიდან.

სამის წლის შემდეგ ამ სასახელო გამარჯვებისა მოხუცებული დავით კუროპალატი მოკლოლ იქნა 1001 წ. წმ. აღდგომის დღეს. სომხები მოგკითხრობენ იმის სიკვდილზე განსაცვიფრებელ ამბავს, რომელსაც ჩვენ ვერ ვერწმუნებით და ამიტომ იმის გამეორება აქ არ ღირს ¹⁾). ქართული მატთანე ამასზე სრულიად არას გვეუბნება. იმპერატორმა ბასილმა II როგორც შეიტყო დავითის სიკვდილი, მსწრაფლ შევიდა სამხრეთ სომხეთში მისაღებად ყველა სამფლობელოებისა, რომელნიც უანდერძა მას დავითმა, და რომელნიც შესდგებოდნენ როგორც ტაოსის სამხრეთის, აგრეთვე დიდ სომხეთის ნაწილისაგან მდ. ეფფრატის სათავემდე. როდესაც ივერიელების მეფენი წარდგენ იმპერატორის წინაშე, მან უბოძა გურგენს მაგისტროსობის და მის შვილს კუროპალატის წოდება. გურგენი ფრიად უკმაყოფილო დარჩა თავის ნაწილით და მაშინვე წინააღმდეგა ბასილს და თავდაესხა დაბა ოლთისს; თუმცა კი ის ვერ აიღო, მაგრამ შემდეგში ის წავიდა ბასიანის მაზრაში, სადაც მას დახვდა ბერძნის სარდალი ჯარით და დაზავდა მასთან.

¹⁾ ვითომც დავით კუროპალატი მოეწამლოს და ვითომც იმის სიკვდილში ერია ქართველი მღვდელ-მთავარი ილარიანი....

ამით გათავდა პირველი ბრძოლა ივერიელებისა ბასილთან XI საუკ. დასაწყისში. ფურგენი მოკვდა 1008 წ.

ბაგრატ III, დარჩა რა ერთად ერთმეფედ აფხაზეთისა და ქართლისა, განიზრახა კახეთის დაპყრობა და წართმევა დავით ქორეპისკოპოსისათვის¹⁾; ყველა ქართლის ციხეებისა, რომელთაც ეს ფლობდა. დავითი არ დამორჩილდა და ბაგრატმა თავისი ძლიერის ჯარით დაიპყრა მთელი მხარე. მაგრამ იმის გაბრუნებოს შემდეგ ჰერეთი წინააღმდეგ მის მიერ დაყენებულ ერისთავს აბულალას, და ბაგრატმა ხელშეორედ დაიპყრა ის. მაშინ მთელი კახეთი დამორჩილდა, და ქორეპისკოპოზი კვირიკე, შვილი და მემკვიდრე დავითისა რაოდენიმე ხანს დატყვევებული იყო.

ამ დროს ფადლონი, განზის ემირი, ბენიშელდადის გვარის შთამომავალი, გაძლიერდა და იწყო კახეთის და ჰერეთის დარბევა და აოხრება. მეფე ბაგრატმა განიზრახა იმის დასჯა და მიიწვია შესაწევნად სომხითის მეფე გაგიკი შაინ-შაჰი, რომელიც სიხარულით შეუერთდა მას ანისის მაზრასში. იქედამ ისინი წავიდენ აღმოსავლეთში და გარშემოფრტყენ ქ. შანქორს. შეშინებული ფადლონი დამორჩილდა და შეურიგდა ივერიელებს. მას აქეთ აფხაზეთ მეფენი იდიდებდენ თავიანთ თავს ღრამატების სათაურში მბრძანებლად აღმოსავლეთისა და შაინ-შაჰებად ე. ი. მეფეთ მეფეებად.

ბაგრატს მიაწერენ, — თუმცა ამის დასამტკიცებლად შეურყვევლი საბუთი არ მოჰყავთ, — ბედის ტაძრის აშენებას აფხაზეთში; უსაცლოდ დამტკიცებულია, რომ იმისობას აშენდენ ეკლესიები მარტვილისა 996 წ., ქუთაისისა — 1003 წ., ატენისა, წვიმოეთისა, ვერიის მონასტერი და სხვა მრავალნი შვენიერნი ძეგლები ივერიის საქრისტიანთ ხუროთ-მოძღვრებისა და ქანდაკებისა. შესამჩნევია წვიმოეთში, ვერიის ეკლესიაში და განსაკუთრებით ქუთაისში ხმარება ესრედ წოდებულ არაბულ ციფრებისა 222, 223 პასხალიონისა, 1002 და 1003

¹⁾ იგივე ქორეპოზი.

წ. ჩვენის წელთ აღრიცხვისა ე. ი. ბევრად უფრო აღრე, ვინემ იგინი ხმარებულნი იყვნენ, რაოდენადაც კი ჩვენ ვიცით, სამუსულმანო აზიაში. ბაგრატიობას მოკვდა კათალიკოზი სვიმონი, — არ ვიცით კი ზემოხსენებულ მეფეთა შორის რომლისაგან დანიშნული, — და იმის ადგილი მიიღო მელქისედექმა, დიდებულის გვარის შთამომავალმა, რომელიც წავიდა კონსტანტინეპოლში და გამოითხოვა იმპერატორის ბასილისაგან მდიდარი საჩუქრები, ეკლესიების სამკაული და 95 ხატი მცხეთის ტაძრისათვის. მან ხელახლად ააშენა და შეამკო საპატრიარქო ეკლესია ძვირფას 25 უდიან წიგნებითა, რომელნიც მისივე ზრუნვით გარდაწერილნი იყვნენ. ბაგრატიობას უმრწემესი შტო ტაოსელ ბაგრატიდებისა სრულიად მოისპო ბაგრატის მიერ, როდესაც მან ორი უკანასკნელი იმათი წარმომადგენელი დაატუსაღა თმოგვის ციხეში, სადაც ისინი გარდაიცვალენ. მათი შვილები გაიქცენ კონსტანტინეპოლს და თავის შთამომავლობით განქრენ უცხო ქვეყანაში.

ბაგრატ III გარდაიცვალა 1014 წ. როგორც კი გამეფდა მისი 18 წლის შვილი გიორგი I, კახეთის და ჰერეთის დიდებულნი განუდგნენ მას, იქ დაყენებული ერისთავები გამოაგდეს და აღადგინეს ძველნი თავიანთ მთავარნი. გიორგის გამეფების მეშვიდე წელს იმპერატორმა ბასილ II მოსთხოვა მას, ნებით დაებრუნებინა ყველა ის მხარეები რომელნიც ბაგრატ III, მის მამობილს, დავით კუროპალატს იმპერატორისაგან მიცემული ჰქონდა და, რომ გიორგი I დაკმაყოფილებულიყო თავის სამკვიდრო მამულით. გიორგი ამაზე არ დათანხმდა და გაელაშკრა ბასიანის მხარეს. იქ შეტაკება მოხდა და, თუმცა ბერძნები დამარცხდნენ, მაგრამ მეფე გიორგიმ ოლთისის აღება მაინც ვერ მოასწრო და უკან დაიხია. ამ შეტაკებამ გამოიწვია შირიმთის ახლოს ომი, რომელიც ცვალებადის წარმატებით გაგრძელდა, სანამ ორი უმთავრესი ერისთავი რატი ორბელიანი და ხურსი არ მოკლეს. შემდეგ ამისა მეფე გიორგიმ დაიხია სამცხისკენ, იქედამ — ჯავახეთს და შემდეგ — თრიალეთს. თუმცა აქ

შემოუერთდნენ მას ჯარები ქართლიდამ და შაქიდამ, ის მაინც განდევნეს ბერძნებმა, რომელთაც ააოხრეს ეს მხარეები და სახამთროდ დაბრუნდნენ ქალღიაში და ტრაპიზონს.

იმპერატორის ბასილის ივერიაში მეორედ შემოსევის საბაბი იყო შემდეგი: გიორგის ჰყავდა ცოლად სომხის ვასპურაკანის მთავრის სენაქერიმის ასული მარიამი და კავშირი ჰქონდა ანის მეფე გაგიკ I-თან. გაგიკის სიკვდილის შემდეგ გიორგიმ შეარიგა ურთიერთს აშლილნი მისი შვილები და ამ შერიგების დროს მიემხრო უფროს შვილს, სემბატს, ისარგებლა შემთხვევით და წაართვა იმას სამი ციხე. მაშინ უმცროსმა ძმამ აშოტმა მიმართა იმპერატორს ბასილს 1018 წ. იმპერატორმა გამოილაშქრა ბასიანში და მაშინ მოხდა ზემოაღწერილი ომი პალაკაციოს, აწინდელ ჩილდირანს ტბის მახლობლად.

როდესაც იმპერატორი ბასილი ტრაპიზონში საომრად ემზადებოდა, მან სომხეთის პატრიარხის პეტროსის ხელით მიიღო სუმბათისაგან გამოგზავნილი სიგელი, რომლითაც, ასაცილებლად მეფე გიორგის მეტოქობისა, უანდერძა იმპერატორს მთელი სამფლობელო თავის სიკვდილის შემდეგ. ამის გამო ბასილი გაზაფხულზე ხელახლავ ამოვიდა ბასიანში. ამ დროს ნიკიფორე ფოკა აჯანყდა და მიითვისა იმპერატორის წოდება, მაგრამ მოკლულ იქმნა ქსიფენის ¹⁾ მიერ, რომელსაც აგრეთვე სურდა იმპერატორად თავი აღეარნა ²⁾.

გიორგი თანაუგრძობდა ქსიფენს (ქსიპიასს) და მის სიკვდილის შემდეგ ექომაგებოდა ივერიელს ფერიზს, რომელიც ქსიფენის თანამოაზრე იყო. რა გაიმარჯვა აჯანყებულებზე, ბასილმა მოსთხოვა გიორგის მორჩილება და დაბრუნება ზემოხსენებულთ სამისა ციხისა, უსამართლოდ მის მიერ მისაკუთ-

¹⁾ იგივე ქსიპიას ბიზანტიელებისა. Hist. de la Géorg. გვ. 307. შენ. 2.

²⁾ ქ. ცხ. ვარიანტებში და სუმბატის ქრონიკაში ამ ამბავს ასე მოგვითხრობენ: „ხლო იქმნა ამა ეამსა შინა განდგომილება დიდი საბერძ-

რებულთა. გიორგი ხან ეთანხმებოდა და ხან უარს ამბობდა; ბოლოს ანაზღიერულად თავს დაესხა ბერძნებს ბასიანში. ბერძნებმა შემოიკრიბეს ძალ-ღონე, დაუხვდენ მას მედგრად, დახოცეს მრავალნი ივერიელნი ვარანგთა ანუ რუსთა ჯარის შემწეობით, და დიდი დავლაც დარჩათ მათ. ამ ომში, რომელიც მოხდა 11 სექტემბერს 1022, ივერიის ჯარს წინამძღოლობდა ზვიად ორბელიანი, ძმა ზემოხსენებულ რატისა, ხოლო

ნეთს, რამეთუ შეირთნეს ბასილის სპასპეტი და წარვიზი, ძე ფოკას განდგომილისა, და მეფე იქმნა ქისიფი, და მიიდგინეს მათ ყოველი აღმოსავლეთ კერძი ქვეყანა. ხოლო ღმერთმან ბასილს დიდად შეშინებულისავე პატივი სცა, რამეთუ განუდგა ქსიფენ წარვიზს, ყოველნივე ერნი მისად შედგომილნი შეიცვეს ციხესა შინა, შეიპყრეს და ბასილის წინაშე წარმოგზავნეს, და მან ექსორია ჰყო იგი კუნძულსა შინა, და მიმდგომთა მისთა მრავალთა თავი მოჰკვეთა, რომელთა თანა იყო ფერის, ჯოჯიკისძე ქართული“. ე. თაყაიშვილის სამი ისტორიული ხრონიკა გვ. 70 და თ. ყორდანას ქრონიკები გვ. 154. ხოლო გიბონი თავისს *Décadence et chute de l'emp. Rom.* ტ. II გვ. 329 და ვებერი თვის მსოფლიო ისტორიაში ტ. 6 გვ. 424 (რუს. თარგმ.) ავტორის მიერ მოხსენებულთ ფოკას და ქსიფენისა ანუ სკიპიასის ნაცვლად ფოკას და სკლეროს უჩვენებენ აჯანყებულთ წინამძღოლებად ბასილ II წინააღმდეგ. გიბონი მოგვითხრობს, რომ „სკლეროსმა, რომელიც ორჯელ ბორკილებით შეპყრობილი საპატიმროში იჯდა, და რომელსაც ორჯელ ხელში სკიპატრა ეჭირა (ასოლიკის ჩვენებით სკლეროსი პირველი დამარცხების შემდეგ გაიქცა ბალდადის ემირთან. *Ист. Ст. Тар. Асогика пер. Эмина*, გვ. 191 და 198.) სურდა თავისს სიცოცხლის უკანასკნელნი დღენი მშვიდობიანად გაეტარებინა. როდესაც ეს მოხუცებული, თვალ ცრემლიანი და ისრე მიხრწნილი,—რომ ფეხებზე ველარ დგებოდა და ორს თანა მხლებელთ მხრებზე ხელებ დაბჯენილი, მიუახლოვდა ტახტზე დაბრძანებულს იმპერატორს, ზასილმა სიკბამუკით და ძლევა მოსილობით აღსავსემ წამოიძახა! „ნუ თუ ეს ის კაცია, რომლისაც ჩვენ ასე დიდს ხანს გვეწინოდა?“ აგრეთვე ვებერი სწერს: „შემდეგ ფოკას სიკვდილისა აჯანყებულნი დაუმორჩილდენ ბასილს; ამით შეშინებულმა, მეორე მათმა წინამძღოლმა სკლეროსმა, რომელმაც ორჯელ დაიხსნა თავი ტყვეობიდან, მიმართა იმპერატორს შენანების გამოსათხოვნელად; ბასილმა ნება დართო, რომ მიხრწნილს მოხუცებულს მშვიდობიანად გაეტარებინა უკანასკნელნი თვისნი დღენი,,.

რატის შვილი, ლიპარატი კიდევაც მოიკლა. აქ უნდა შევნიშნათ, რომ ორბელიანთ გვარი იმ დროს ფრიად ძლიერი და მდიდარი იყო და 1020 წ. ერთმა მათგანმა ბაღუაშმა ააშენა მანგლისის შვენიერი ეკლესია, რომელიც ეხლაც დაცულია. დამარცხებულმა აფხაზთ-ქართველთ მეფემ შეეკრა ზავით ბასილს, დაუბრუნა მას ყველა სადავო მხარეები და მძევლად მისცა სამი წლის ვადით ძე თვისი ბაგრატი, რომელიც წაყვანილ იქნა კონსტანტინეპოლს. ამ ვადის გასვლის შემდეგ ბაგრატი დაბრუნდა თავისს სამშობლოში. როგორც კი ბაგრატმა გამოვლო სამზღვარი იმპერიისა, მას დაეწია ამბავი, რომ ბასილი უარდაიცვალა და მის მემკვიდრეს სურდა ისევ უკან დაებრუნებინა ბაგრატი, მაგრამ, რადგანაც საზღვარი მას გამოვლილი ჰქონდა, გვიანდა იყო. მაშინ იმპერატორმა კონსტანტინე VIII გამოგზავნა აღმოსავლეთში საქურისი ნიკიტა, რომელმაც მოფერებით, საჩუქრით და დაპირებით მიიზიდა მრავალნი ივერიელნი კონსტანტინოპოლში, სადაც ისინი იმპერატორის სამსახურში შევიდნენ. იმპერატორმა უბოძა აგრეთვე კათალიკოზ მელქისედექს დიდი საჩუქრები, რომლითაც მისცა მას საშუალება შეესყიდნა სოფლები და მამულები მცხეთის ტაძრის სასარგებლოდ და სასულიერო წოდების სარჩოდ.

ორი წლის შემდეგ ბაგრატის დაბრუნებისა გიორგი გარდაიცვალა 11 აგვისტოს 1027 წ. თრიალეთში, ერთ ადგილზე, წოდებულზე მყინვარად ანუ ვლურონად და დასაფლავებული იქნა ქუთაისის ტაძარში. მას დარჩა ორი ვაჟი და ორი ქალი: ბაგრატი და დიმიტრი, გურანდუხტი და კატა. მესამე ქალი მართა მას მოუკვდა თავისს სიცოცხლეშივე.

გიორგი I-ს შემდეგ ტახტზე ავიდა ძე მისი ბაგრატი IV, რომელიც მაშინ ცხრა წლისა იყო. ამ დროს, როგორც ზევით მოვიხსენიეთ, მრავალნი ივერიელნი ბერძნების სამსახურში იყვნენ, სადაც სხვა და სხვა თანამდებობა ეჭირათ. ჯოჯიხი ¹⁾ თავადის თევდოტისძე, დოროსტელისა ანუ იმპერატო-

¹⁾ იგივე ჯოჯიკი.

რის ქონებათა და წყალობათა უფროსად იყო; ბიძაშვილები იმავე თვედოტის გიორგი და ვარაზ-ვაჩე იმპერატორს ემსახურებოდნენ. ამათგანი ვარაზ-ვაჩე დაინიშნა ედესის მმართველად. აბულონმა, ძემ მისმა ვასილმა და გრიგოლმა ბაკურანის შვილმა გამოიჩინეს თავი სამხედრო და სამოქალაქო ასპარეზზე. ამასთანავე ბერძნებს ჰყავდათ ზემო ქართლში მმართველებად მიხეილი ვესტას იანიხი, კოტოლალონი, თორნიკე, ადრობოლონი, რომელთა სახელებს ამ დროის ბიზანტიის მეისტორიენი იხსენებენ. თვით ბაგრატმა ზედი-ზედ მიიღო წოდება მაგისტროსისა, კუროპალატისა, ნობილისიმუსისა და სევასტოსისა, რომელნიც შეგვხვდება ხოლმე ეკლესიების და საეკლესიო ნივთების წარწერებში. ამ დროს ივერიის დიდებულნი არა თუ ემორჩილებოდნენ იმპერატორს, არამედ ხშირად წინააღმდეგობოდნენ თვით თავისს კანონიერს მეფეს. ამით ისარგებლა იმპერატორმა და დასავლეთის ივერიაში გაგზავნა ურიცხვი ჯარი, რომელმაც ააოხრა მთელი მხარე და მივიდა თრიალეთსა და კლდე-კარის ციხემდი, რომელიც ეკუთვნოდა ლიპარატს, ზემოხსენებულის ლიპარატის შვილს. საბა მტბევარი (ტბეთის ეპისკოპოსი) შავშეთში, ეზრა ¹⁾ ანჩელი და არტანუჯის ერისთავი აბუსერი იცავდნენ თვისის მეფის უფლებას. ამ დროს ბერძნის ჯარის სარდალი, რომელიც სახთხუცესი იყო, ანაზდეულად დაიბარეს კონსტანტინეპოლში იმპერატორი კონსტანტინე VIII სიკვდილის გამო, რომელიც მოხდა 1028 წ. ამავე წელს გარდაიცვალა წმინდა ევთვიმე, მეორე წინამძღვარი ივერიის ლავრისა. საქართველოს ეკლესია დღესასწაულობს იმის ხსენებას 13 მაისს.

1032 წ. დედოფალი მარიამი წავიდა კონსტანტინოპოლს, შეარიგა თვისი შვილი ბაგრატი რომან არგირს და მას გამოსთხოვა ბაგრატისთვის კუროპალატის წოდება და აგრეთვე იმის საცოლოდ რომანის დისწული ელენე. ამბობენ, რომ

1) იგივე ეზრა.

ამ ელენეს მზითვის რიცხვში იყო ერთი ლურსმანი, რომლითაც მიმსჭვალეს ჯვარზე მცხოვარი, და აგრეთვე ახლაც გორში დასვენებული, ესრედ წოდებული ოქონის ღვთისშობლის ხატი, რომლის მფლობელობის სიმართლე გარსევანიშვილების ოჯახშია დაცული ¹⁾.

კათალიკოზი მელქისედეკი მეორედ წავიდა კონსტანტინოპოლს, მიიღო იქ დიდი წყალობა იმპერატორისაგან, გაამდიდრა მცხეთის ეკლესია ახალი შეძენილ მამულებით, და თითონ პატარა ეგვიპტური მიადგა ტაძარს სამხრეთის კედელზე. სიკვდილის წინ მან პატრიარქობა გარდასცა ოქროპირს, რომელმაც ააშენა შვენიერი საჯვარე მცხეთის ტაძრის აღმოსავლეთის მხრისაკენ და განაახლა მრავალი ეკლესიისა შენობანი მთელს ივერიაში.

ელენეს სიკვდილის შემდეგ ბაგრატმა შეირთო ოსეთის მთავრის ასული ბორენა. იმის უფლების ქვეშ იყო როგორც ზემო, აგრეთვე ქვემო ქართლი. 1036 წ. ფადლონ ბენნი-შედდადელმა უწყალოდ მოაოხრა ქართველთ ერისთავების ადგილმამული; მაშინ იმის წინააღმდეგ ლიპარატი ორბელიანი, კვირიკე დიდი, — რანისა და კახეთის მფლობელი, — სომეხთ მეფე დავით ანზაგინი და ჯათარ ტფილისის ემირი შეერთდნენ; ომი გაიმართა ეკლესს ²⁾, სადაც ძლიერ დაამარცხეს ფადლონი და მთელი მისი ბანაკი დაინარჩუნეს.

შემდეგ ამისა ლაპარატმა და იოანე აბაზაძემ, ქართლის ერისთავმა ცბუნებით მიიპატიჟეს ემირი ჯათარი და დატყვევეს ის დიდხანს, მაგრამ ბაგრატმა ბრძანა იმის განთავისუფლება. ლიპარატი თავისას არ იშლიდა და მუდამ ურჩევდა ბაგრატს ტფილისის აღებას. ისინი გარშემოადგენ ტფილისს 1038 წ.

¹⁾ გარსევანაშვილები შთამომავალნი არიან იმ გარსევან ბერძნისა, როეელიც მოჰყვა, როგორც მოძღვარი, ბაგრატის ცოლს ელენეს ბიზანტიიდან.

²⁾ აქსტაფასა და შანქორს შორის, ზემო სომხეთში. H. d. l. Géorg. 1, 218. 9 n.

ახლოხანებში. ქართველებმა დაიბანაკეს მტკვრის მარჯვენა მხარეზე და კახელებმა კვირიკეს მემკვიდრით, გაგიკითხსანში¹⁾ მტკვრის მარცხენა მხარეს. ალყა გაგრძელდა ორ წელს. ქალაქში გაჩნდა შიმშილი. ბოლოს დიდებულთ შეგონებით, რომელთაც არ სურდათ ლიპარატის დაწყებულ საქმის წარმატება, და შიშობდნენ, რომ იმის ძლიერება უფრო არ გადიდებულიყო, მეფე გაურიგდა ემირს და დაუტევა მას ტფილისი. იმავე დროს ბაგრატი საიდუმლოდ მოელაპარაკა ზოგიერთ კახელებს და დაეცა კახეთს; გაიმარჯვა რა მიქელ-გაბრიელის მთასთან, მან მოაოხრა ეს მხარე, დააქცია ბოდბეის სასახლე და დაიპყრა ყველა ციხეები.

შემდეგ იმპერატორის რომან არგირის მოწამლისა 1034 წ. ბაგრატი შესწყვიტა კავშირი საბერძნეთთან და დაიპყრა ყველა ის მხარეები ჩრდილოეთ სამხრეთისა, რომელნიც წარსულ წლებში თვითონვე დაუთმო. ამის გამო 1038 წ. გამოგზავნილ იქმნა ბერძნის ჯარი ზემო ქართლში მისაშველებლად იასიტისა, რომელიც აქ იმ დროს იმპერატორის სარდლად იყო, მაგრამ ამ გალაშქრებამ აფხაზთ წინააღმდეგ ამაოდ ჩაიარა.

კახეთის დაპყრობის შემდეგ ბაგრატი აღშფოთებული იყო შინაურის აჯანყებისაგამო. ძმა მისი, მამით ერთი — ხოლო სხვა დედისაგან ნაშობი, დემეტრე საბერძნეთიდან ჯარით მოვიდა და ლიპარიტ და სხვათა დიდებულთა შემწეობით შემოადგა ატენის-ციხეს, აშენებულს ბაგრატ III დროს დიდებულის მირონის მიერ, რომელმაც ააგო აგრეთვე ამ ციხის მახლობლად მდებარე ვერის მონასტერი. მეციხოვნეები დიახ მედგრად იცავდნენ თავს, დემეტრე იძულებული შეიქნა უკან დაეხია, ხოლო ბაგრატი წავიდა ჯავახეთს, სადაც ერისთავებმა ფარსმან თმოგველმა და ბეშკენ²⁾ ჯაყელმა თუხარისელმა მას უღალატეს. ლიპარიტი შეურიგდა ბაგრატს და ქართლის ერისთავად შეიქნა.

¹⁾ ავლაბარში.

²⁾ იგივე ბეშკენ

1040 წ. ქ. ანი დაემორჩილა ბაგრატს. შემდეგ უკანასკნელ სომხის მეფის გარდაცვალებისა საბერძნეთის იმპერატორმა ცბიერებით მიიპატიჟა კონსტანტინეპოლში მემკვიდრე მისი გაგიკ II და აიძულა, აესრულებინა მამის განკარგულება შესახებ იმის მემკვიდრეობისა. მაგრამ ანელები დაიყვენ ორ მხარედ: ერთი მომხრე იყო ბერძნებისა, ხოლო მეორე წინააღმდეგი. ვინაიდან მეფე ბაგრატი დედით სომხის მეფის შთამომავალი იყო, ანის მცხოვრებელთა სთხოვეს მას ქალაქს დაფლობა. არ ვიცით, როდენად ასრულდა ეს, ვიცით მხოლოდ, რომ 1045 წ. ანი ეკავა ბერძნებს. ბაგრატი ჯარით იდგა ანაკოფიის ციხის ასაღებად, როდესაც მას მოახსენეს გარდაცვალება ემირის ჯათარისა და სთხოვეს ტფილისის დაპყრობა. ბაგრატმა დატევა იმერეთის და გურიის ჯარი ანაკოფიას და თითონ გაეშურა ქართლში; შევიდა ქ. ტფილისში, სადაც ხალხი გამხიარებული ამ შემთხვევით, თავიანთ ჩვეულებისამებრ, ქუჩებში აფრქვევდა მას თავზე ოქროსა და ვერცხლს. მან დააყენა ციხის მცველები ცხელ-ციხინის და თაბორის გასავალ კოშკებში და ზოგი ძალმომრეობით, ზოგი მოტყუებით მიიმხრო თავისაკენ კახელები, რომელთაც ისანი ექირათ. ეს მოხდა 1042 წ.

შემდეგ ამისა ლიპარიტმა წაართვა დედოფალს ქ. ანი და დაატყვევა აბუსერი, ერისთავი არტანუჯისა, მფლობელი ხიტანისა ¹⁾, ციხის-ჯვარისა და აწყვერის ციხეებისა; მოიტაცა აგრეთვე ივანე დადიანი, მეფის მსაჯული და გურამ გოდერძის ძე, ბეჭის—ციხის მფლობელი. ბაგრატი მოვიდა ჯავახეთს და, შემოიერთა რა საშველი ჯარი აწყვერის ეპისკოპოსისაგან, რომელიც შემდეგში ლიპარატს მიეკერძა, ზამთარში შავშეთიდან ქართლს გარდავიდა. ლიპარატი გარს შემოერტყა დაბა ფონონს, ჯავახეთში, და საბერძნეთიდან ხელ-მეორედ დაიბარა ბატონიშვილი დემეტრე. ქართლი ორ ბანაკად გაიყო. ლიპარი-

¹⁾ ვახუშტით ხიხასი.

ტის შვილი იოანე, რომელიც ბაგრატს მძევლად ჰყავდა, გასცვალეს აბუსერში, რომელიც დატყვევებული ჰყავდა ლიპარიტს. როგორც კახეთის მეფე, აგრეთვე სომხის მეფე, დავითი ლიპარიტის მომხრენი იყვნენ; როდესაც ბაგრატს დასახმარებლად 300 ვარანგნი¹⁾ მოუვიდნენ, მან შეებრძოლა მტერს სასირეთის ჭალაზე, სადაც ძლიერ დამარცხდა. დემეტრეს სიკვდილის²⁾ შემდეგ, დაახლოებით 1048 წ., ბაგრატი ცდილობდა შერიგებოდა ლიპარატს, მაგრამ ამ დაუცხრომელმა მისმა მტერმა უარ-ჰყო ზავზე მოლაპარაკება. მიზეზი იმათ შორის მტრობისა და შურისძიებისა იყო ის შეურაცხყოფა და გაუპატიურება, რომელიც ბაგრატმა ლიპარატის ცოლს შეამთხვია. თავის მხრით ლიპარიტიც გაკადნიერდა და შური უგო მით, რომ ძალ-დატანებით შეურაცხყოფა მიაყენა მეფის დედას, ბოლოს ბერძნების იმპერატორის შუამდგომლობით ლიპარიტი დათანხმდა და აღიარა უზენაესი უფლება ბაგრატისა იმ პირობით, რომ, გარდა სხვა მისის სამფლობელოისა, სამცხეც მას დარჩენოდა თავის სიცოცხლეში, აფხაზეთის მეფის დაუმოკიდებლად.

შემდეგ რაოდენიმე ხანისა კალმახის ერისთავი სულა და გრიგოლ არტანუჯელი გაელაშკრენ ლიპარიტის წინააღმდეგ. მეფეც შეუერთდა მათ რკინის-ჯვარის გზით. ლიპარიტი თავისის ჯარით და კახელების, ბერძნების და სომხების დახმარებით წინ დაუხვდა მათ. თუმცა სულა დამარცხდა, მაგრამ კალმახის-ციხე მას ვერ წაართვეს, აბუსერმა კი უბრძანა თავისს შვილს გრიგოლს, არტანუჯი გარდაეცა ლიპარიტისათვის. ამის შემდეგ ლიპარიტი უფრო გაძლიერდა, წავიდა დოვინში სალაშქროდ იქაურის ემირის აბულსევერის წინააღმდეგ და იქედამ უკანვე დაბრუნდა შინ.

1) ვახუშტით 3000 ვარანგი. ეს ვარანგნი, ანუ ვარიაგები მსოფლიო ისტორიისა ნორმანები იყვნენ, რომელთაც ევროპაში რაოდენიმე სახელმწიფო დააფუძნეს.

2) დემეტრე სასირეთის ომში მოჰკლეს.

ერთის წლის შემდეგ სელჯუკის თურქნი შემოესიენ ბასიანის მხარეს. ბერძნება. მიაშველეს იქ ჯარი, და ლიპარიტიც მივიდა დასახმარებლად 28 ათასი მხედრობით. 18 სექტემბერს 1048 წ. საოცარი ომი ასტყდა კოპეტრას ციხის მახლობლად, სადაც დამარცხდა ყველაზე უფრო ის რაზმი, რომელშიაც ივერიელნი ერიენ. ბერძნები უკმაყოფილონი იყვენ მით, რომ ლიპარიტმა დაიგვიანა მოსვლა დანიშნულ ადგილზედ მათთან შესაერთებლად; და ამასთანაც მისი გამოჩენილი ძღვევამოსილება შეშურდათ და აღარ მიეშველენ მას, როდესაც ის ცხენზე გარდმოვარდნილი და მტრებით გარშემორტყმული დაატყვევეს თურქებმა და ხორასანს წაიყვანეს. ბერძნებმა მეორე დღეს უკან დაიხიეს ქ. ვანისაკენ. მაშინ ივანე და ნიანია ლიპარიტის შვილები დამორჩილდენ ბაგრატს, რომელმაც უფლის-ციხე დაიფლო. შემდეგ ამისა თურქნი დაეცენ განძას და კიდევ აიღებდენ მას, თუ ბაგრატი ბერძნებითურთ არ მიშველებოდა და თავისი მისვლით არ აეძულებინა ისინი ხელი აელოთ ამ განზრახვაზე. ცოტა ხანს უკან ბერძნის იმპერატორმა თურქის სულტანის ტყვეობიდან გამოისყიდა ლიპარიტიც, რომელი დარჩა ქ. ანში და შემოიკრიბა ადრინდელი თავისი ძალონე და შემდეგ კონსტანტინეპოლს წავიდა. ბაგრატმა, რომელმაც მეორედ დაიფლო ტფილისი, ველარ შესძლო წინააღმდეგობა ლიპარიტისა, და, დასტევა რა ძე თვისი გიორგი ქუთაისს, თითონ დედითურთ წავიდა კოლხილით და ტრაპიზონით კონსტანტინოპოლის იმპერატორთან. იქ მას დახვდა 1060 წ. გიორგი მთაწმინდელი, რომელიც 1051-დამ 1095 წლამდე იყო მცხეთე წინამძღვრად ივერიის ათონის მონასტრისა.

ბაგრატის კონსტანტინეპოლში ყოფნის დროს ლიპარატი შეთანხმდა დედოფალთან და დიდებულებთან, აკურთხებინა მეფედ რუისის გკლესიაში მეფის ძე გიორგი და იმის სახელით დაიწყო სახელმწიფოს მართვა. მაგრამ გურანდუხტმა, ბაგრა-

ტის დამ¹⁾ გამოსთხოვა იმპერატორს იმისი დაბრუნება 1053 წ. მაშინ მესხეთის დიდებულთ უმთავრესმა ნაწილმა, თავმო-ბეზრებულმა ლიპარიტის თვით ნებობითის ქცევით, შეიპყრა იგი და შვილი მისი იოანე. მეორე მისმა შეწომა ნიანიამ გაქცევა მოასწრო და მიადგა კლდე-კარს, მაგრამ შეცინოვნებმა ის არ შეუშვეს და ამისაგამო ქ. ანში წავიდა. კალმახის ერის-თავმა სულამ ისარგებლო ამ შემთხვევით და წაართვა ლიპა-რიტს ციხეები არტანუჯი, ყველი, უჟლის-ციხე და ბირთვისი, ხოლო კლდე-კარი, რომელსაცა ლიპარიტის მდივანი ანომარტი იცავდა, არ დამორჩილდა, სანამ მეფემ არ აღუთქვა იმის მფლობელს შვილითურთ სიცოცხლის პატივება.

ამის შემდეგ ლიპარიტი შედგა ბერად ანტონის სახელით, ნამდვილად კი არ ვიცით რომელ წელში. როდესაც ლიპა-რიტმა დასტევა საერო უფლება, ბაგრატიმა უბოძა მის შვილს იოანეს მისივე არგვეთის და ქართლის სამფლობელო. ლიპა-რიტი გარდაიცვალა 1064 და დაიმარხა კაცხის²⁾ მონასტერში, ყველა მისი შვილები გარდაიცვალენ საბერძნეთში.

1062 წ. ბაგრატიმა მოსპო. ძმათ აბაზაძეთ აჯანყება.

1064 წ. სულთანის არპასლანის შემოესია ივერიის ურიც-ხვის ჯარით, და მოაოხრა ამა მხარისა სამხრეთი და დასავლეთი. მისმა მხედრობამ კინალამ დაიჭირა ბაგრატი თავის დედით, დით და ძით, გიორგით. მაგრამ ბაგრატიმა მოასწრო და გარ-დაიხვეწა ქართლს. არპასლანმა მოსთხოვა მას ცოლად ასული იმის დის, გურანდუხტისა, რომელიც ჰყავდა ცოლად სემბატს, ლორის მფლობელის კვირიკის ძმას. ბაგრატი დათანხმდა ამ მოთხოვნისებაზე, მაგრამ მამამ უარი განუცხადა. ბაგრატიმა ძალით წაართვა მას ეს ქალი, ჩამოართვა მას ციხე სამშვილდე და ამიერიდან აღარ აძლევდა სომხის ერისთავებს ნებას, რომ მათ ჰქონოდათ ზოგიერთი ციხეები სომხეთში³⁾.

¹⁾ დ. ბაქრაძე თავის მონაგრაფიაში „ბაგრატი IV“ გურანდუხტს ბაგრატის მამილად უჩვენებს.

²⁾ ზემო-იმერეთში.

³⁾ ქართველთ სომხეთში ანუ გუგარკში.

იმპერატორიკა თეოდორამ გამოსთხოვა ბაგრატს ასული მართა მეუღლედ თავის ძისათვის, სანამ ბატონის ასული მართა კონსტანტინეზოლს მივიდოდა, თეოდორა გარდაიცვალა 10 აგვისტოს 1042 წ. ამის გამო ეს ქორწინება აღარ მოხდა. გიორგი მთაწმინდელმა კი, რომელიც ამ ჟამად საბერძნეთის სატახტო ქალაქში ახლდა მარიამ დედოფალს, წინასწარ აღიარა მომავალი ბედი მართას. მართლაც, იმპერატორის კონსტანტინეს ძემ მიხაილ დუკამ დაიწერა იმაზე ჯვარი 1065 წ. ეს მართა ცნობილია ბიზანტიის ისტორიაში ალანელ მარიამად. შემდეგ ამისა დედოფალი მარიამი, დედა ბაგრატი-სა, წავიდა წმინდათა ადგილთა მოსალოცავად. — სულთანი მიუხედავად იმისა, რომ ნათესავი იყო ბაგრატიისა, ხშირად თავს ესხმოდა კახეთს და ჰერეთს, რომელნიც მამ მოაოხრა. ამის შემხედავემა კახეთის მთაფრის გაგიკის ძემ, აღსართანმა მიიღო მუსულმანთ სჯული და გადასცა ყველა თავისი ციხეები და დაემორჩილა მათ. თურქები იმის და ლორის მფლობელის შემწეობით ზედ დაეცენ ჩრდილოეთით ქართლს 1068 წ. და დაიპყრეს ის ერთი დღის განმავლობაში. აქედამ ისინი გაემგზავრენ არგვეთის მხარეს. ბაგრატიმა გაუგზავნა მათ ლიპარიტის ძე იოანე და გამოსთხოვა ზავი. სულთანი დათანხმდა ზავზე მხოლოდ მაშინ, როდესაც ბაგრატიმა აღუთქვა მას ხარაჯის მიცემა.

ამ გალაშკრების დროს სულთანმა აიღო ტფილისი და რუსთავი, რომელნიც აჩუქა განძელ ემირს ფადლონს, აწის ემირს მანუჩარის ძმას, და თითონ დაბრუნდა აღმოსავლეთისაკენ. გაზაფხულზედ ბაგრატი ჯარით შემოვიდა ქართლში. ლიპარიტის ძემ იოანემ, ქვაბულის ძემ ნიანიამ და ყველის ერისთავმა მურმანმა მოწინავე ჯარით დაეწიენ ფადლონის ჯარს მუხრანსა და წილკან შუა, ამოხოცეს და გაფანტეს მტერი, ამის შემდეგ ფადლონი იძულებულ იქნა გაქცეულიყო კახეთში. აქ ის დაიჭირა ვილაც გლეხმა, და მიგვარა ჯერ მთავარს და შემდეგ მეფე ბაგრატს, რომელმაც დაუთმო აღსარ-

თანს უჯარმის და ბოჭორმის ციხეები, მოადგა ტფილისს და თხოულთბდა იმის დამორჩილებას; წინააღმდეგ შემთხვევაში ემუქრებოდა ფადლონს ჩამოხრობას. როდესაც მან დაიფლო ტფილისი, რუსთავი, ფარცხისი და იმის მიდამო, ჩააბარა ტფილისი ვილაც სითლაბარს, ¹⁾ დმანისის ციხის უფროსს მიდამო და სამხედრო საუდიეროს აღების შემდეგ, რომელიც 44,000 ოქროს ²⁾ შეადგენდა, გაბრუნდა. სულთანის შუამდგომლობით ბაგრატი დათანხმდა ფადლონის გაშვებაზე თავის სამფლობელოში, მაგრამ ემირმა ისარგებლა ბაგრატის წასვლით და დაიპყრა სომხეთის სამხრეთი ნაწილი. ამ მუხანათობის დასასჯელად აფხაზთ მეფემ თავის სიძის, ოსეთის მეფის დურღულელის თანადანხმარებით განდევნა ის მის მიერ დაპყრობილ მხარეებში. შემდეგ გარდაცვალებისა ოქროპირ კათალიკოზისა ბაგრატმა დანიშნა მის ადგილს გიორგი ტაოსელი, ხოლო შემდეგ გიორგისა, რომელიც მალე მიიცვალა, გაბრიელ საფარელი.

უკანასკნელ წლებში თავის მეფობისა ბაგრატი აღარ უხდიდა სულტანს ხარკს, ხოლო მასთან ჰქონდა კეთილი განწყობილება და ისინი უგზავნიდნენ ერთმანეთს საჩუქრებს. 1072 წ. ბაგრატი ავად გახდა მახლობლად სამშვილდისა, სადაც მას თან ახლდნენ დედა, მეუღლე და ასული მარიამ. მან წარუდგინა მემკვიდრე თვისი ქართველთ დიდებულთ, და სთხოვა მათ აღმოეჩინათ ახალგაზდა მეფისათვის ჯეროვანი შემწეობა. ის აღესრულა 24 ნოემბერს. ამავე წელს გარდაიცვალა სულთანი ალპარსლანი.

ბაგრატი IV დროს აშენებულ ეკლესიათაგან უწარჩინებულესნი არიან, ეხლაც დაცულნი: ატენისა, ზარზმისა, ნიკორწმინდისა, კაცხისა და სამთავისისა. ამანვე მიანდო მამა პროხორეს 1038 წ. აშენება ჯვარის-მონასტრისა იერუსალიმში. ამისავე დროს გიორგი მთაწმინდელმა გაამდიდრა ქართული ლიტერატურა ბერძნულ ენისა თარგმნით, რომელიც შეიცავ-

¹⁾ ვახ. „სითარბს“, ბარ. „სათლაბარ“.

²⁾ დრაკანს.

და უმეტეს ნაწილს დაბადებისას და ახალ აღთქმისას,—აგრეთვე სხვა და სხვა კომენტარიებით და სალიტურგო თხზულებებით. გიორგი მთაწმინდელი გარდაიცვალა 24 ივნისს 1065 წ. კონსტანტინეპოლში. საქართველოს ეკლესია დღესასწაულობს მის ხსენებას 30 ივნისს ¹⁾). ჯერ კიდევ ნახევარ

¹⁾ ა. ცაგარელს მოჰყავს ვიღაც უცნობის ავტორის ხელნაწერი „ძველთა ქართველთა მთარგმნელთათვის. . . საღმრთო წერილისა“, რომელშიაც გიორგი მთაწმინდელის კონსტანტინეპოლში გარდაცვლას აჩვენებს 1066 წ. Св.о пам. гр. писем. т. I, в. 3. აქვე მოხსენებულნი არიან ქართველნი მთარგმნელები და მეცნიერნი 1) წმინდა მამა ილარიონ ქართველი იყო მთარგმნელი და † ქრ. აქეთ წ. 882, აღარნასე მეფის დროს. 2) წმ. მამა იოანე მთარგმნელი, მამა ვეთვიმისა, იყო სუმბათ მეფისა და კონსტანტინეს ჟამს, წ. 923, ქვეყნისაგან ტაოსა. 3) წმ. მამა ვეთვიმე მთარგმნელი † წ. 1028, მეფობასა ბაგრატ მეფისა, გიორგის ძისა; ამავე ჟამსა იყვნენ იოანე გრძელის ძე, არსენი ნინოწმინდელი, იოანე ხახულელი—ოქროპირი, ზაქარია მირდატის ძე ანუ შატასის ძე. 4) ამავე მეფის დროსა იყვნენ ქართველნი ესე მთარგმნელნი იოანე, პეტრიკ ყოფილი, ფილოსოფოსი, პეტრიწად *) ზედწოდებული, და სტეფანე, 1069 წ.

[*) ბ. ა. ცაგარელს დასაბუთებით გამოუკვლევია მდებარეობა პეტრიწონის მონასტერისა. „პეტრიწონის მონასტერი, ამბობს ის, უთუოდ იყო ეხლა ცნობილი ბაჩკოვის მონასტერი რუმელიაში, 30 ვერსის მანძილზე ქ. ფილიპპოპოლიდამ. ბიზანტიის მწერლებს (ანნა კომნენის) ჩვენებით ეს მონასტერი ძველადვე პეტრიწონის ღვთის მშობლის მონასტრად წოდებული, 1084 წ. დააფუძნა ორმა ძმამ ივერიელებმა, პაკურიანებმა (უეპველად ისინი თ. ჯან-ბაკურ-ორბელიანების გვარის შთამომავალნი იყვენ), რომელნიც საქართველოდამ მოსულნი იყვენ, ბიზანტიაში უმსახურნიათ და სასახლის უმაღლესის ხარისხებით—დიდის დომესტიკის და დიდის მაგისტროსის—დაჯილდოებულნი იყვენ იმპერატორის ალექსი კომნენის მიერ (1081—1118 წ.). ერთი ძმა გრიგოლი მოჰკლეს 1081 წ. ომში ბოლგარებსა და კომანებთან. ამ მონასტრის მფლობელობა თვით ეგეის ზღვამდე მიაღწევდა. ირეჩეკის მოსაზრებით პეტრიწონი და ეხლანდელი ბაჩკოვი იყვენ ის მონასტრები, რომელნიც მეჯვაროსნებმა 1189 წ. აიღეს და გაძარცვეს. ამ მონასტრის იღუმენი, რომელიც იმპერატორს ფრიდრიხ ბარბაროსსა ფილიპპოპოლში წარუდგინეს, ტომით იბერიელი იყო —

წელიწადს არ გაველო გიორგის ტახტზე ასვლიდამ, რომ ნიანა ქვაბულის ძე, იოანე ლიპარიტის ძე და ვარდან, სვანეთის

5) მეფის დავით აღმაშენებლის უამს წ. 1116, იყვნენ მთარგმნელები ესე ქართველნი: ეფრემ მცირე, თეოფილე, არსენი იყალთოელი და იოანე ტარიქის ძე. 6) ბაგრატ მეფის დროს იყვნენ: ბერი გრძელი, ახალი აბრჰამ, არსენი, ანტონი მნათე, ბასილი ბაგრატიის ძე; ევთვიმეს და მთაწმინდელსაც მოესწონენ ესენი. 7) კიდევ იყვნენ ამისა მეფობაში: იანე ანუ ილარიონ თჭალელი, მოძღვარი გიორგი მთაწმინდელისა, გიორგი შეყენებული, მოძღვარი გიორგისავე, გიორგი, და გიორგი ოლთისელი. 8) ამავე მეფის მოწოდებით მოვიდა გიორგი მთაწმინდელი მასთან, ქრისტესით 1059 წ., და † გიორგი მთაწმინდელი კოსტანტინეპოლში ქრისტესით 1066 წ.

ამ ბაგრატ IV დროის სამი გუჯარი გვაქვს დღემდის დაცული. პირველი არის 1040 წლის თარიღით აღნიშნული, რომელიც არის პირი და საქართველო-იმერეთის გუჯართ კრების წიგნში შეტანილი № 378 და რომელიც თითქმის სიტყვა-სიტყვით ჩართულია „ქართლის ცხ—ში“ (გვ. 221, 222). ეს გუჯარი ანუ კათალიკოზის მელქისედეკის მიერ შედგენილი სია ბიზანტიის იმპერატორების ბასილის და რომანის და სხვა პირების საჩუქრებისა—რომელნიც მათ მცხეთისთვის შეუწირინათ,—წარუდგენია ამავე კათალიკოზს დასამტკიცებლად ბაგრატიისათვის და კახთ მეფის კვირიკესათვის, რომელთაც იგი კიდევ დაუმტკიცებიათ. გუჯარი დაბეჭდილია ჩუბ. ქრისტ. გვ. 203—208. მეორე გუჯარი შეიცავს ოპიზის (ქოროზის ხეობაში, ართვინის მაზრაში) და მიჯნაძორის (სომხური სიტყვაა და ნიშნავს შიდა-ხეობას Hist. de la Géor. I t. 578 გვ.) მონასტრების სამამულო

„ex Hiberia ortum“;—იმპერატორმა დიან მოწყალებთ მიიღო იგი.—გელათის კრებულიდამ,—რომელიც ბერძნულიდამ არსენიმ და დავითმა პეტროწონელმა 1030 წ. გადათარგმნეს,—სჩანს, რომ პეტროწონის მონასტერი პაკურიანების მიერ აშენებული კი არ არის, არამედ განახლებული და განდიდებული.—განთქმული ქართველი მეცნიერი და ფილისოფოსი XI საუფ- იოანე პეტრიწი (შემოკლებულია პეტრიწონელიდამ) უეჭველად იყო ამ პეტრიწონის მონასტრის ერთი ძმათაგანი: ჩვენ გვაქვს დაცული წარწერა, რომელიც გადმოწერილია პეტრიწონის ღვთის მშობლის ოქროს ხატიდამ და რომლიდანაც სჩანს, რომ ორ ძმას ქართველებს, ბერებს ათანასეს და ოქროპირს (იოანეს), გაუკეთებიათ და შეუწირავთ ეს ხატი 1311 წ. ამ ნაირად 1030 წ. 1031 წ. ჩვენ გვაქვს უსაცილო საბუთი ქართველების ამა მონასტერში მყოფობისა. ib. გვ. XII და XIII.]

ერისთავი, კახელების შემწევობით აჯანყდენ გიორგის წინააღმდეგ. იოანემ დაიბანაკა ქსნის პირზე; ნიანიძე, ჩავიდა ქუთაისს და წარიტაცა მთელი მეფის საჭურჭლე, ხოლო ვარდანმა თა-

დავის განხილვას ბაგრატ IV მიერ. ეს სიგელი ჩვენს მეფეებს—გვარამ მამფალიდამ დაწყებული ვიდრე ბაგრატ IV-ს შვილამდე—იმ რიგზედ ჩამოთვლის, როგორც „ქართ. ცხ—შია“ მოხსენებული. „და მოიხსენეს—ამბობს სიგელი—მიჯნაძორელთა სიგელნი ერისთავთ ერისთავისა გურგენისა, მეფეთ მეფისა გურგენის, პაპისა ჩემისა ბაგრატ კუროპალატისა და მამისა ჩემისა გიორგი მეფისა“.... და „ოპიზართა მოიღეს სიგელი, დაწერილი გვარამ მამფლისა“..... და „მეფობასა ჩემსა და ძესა ჩემსა გიორგი კუროპალატსა გვილოცვიდენ“..... „დავის მოსასპობელად ჩვენ შეეკრიბეთ დარბაზსა შინა ჩვენსა მღვდელთ მოძღვარნი, ერისთავთ ერისთავები, ერისთავნი და ყველა ქვემო და ზემო ხეობის აზნაურები და მეცნიერნი საქმისა“. ქართ. ცხ—ბით“ გვარამ მამფალი, შვილი აშოტ კუროპალატისა, მეორედ აღმშენებელისა ოპიზის მონასტერისა, მოკვდა 883 წელს. ერისთავთ ერისთავი გურგენ † 968 წ., მეფეთ მეფე გურგენი † 1008 წ., შვილი მისი ბაგრატ III † 1014 წ., შვილი ამისი გიორგი † 1027 წ. გიორგის შვილი იყო ბაგრატ IV და ამ უკანასკნელის შვილი გიორგი II. მესამე სიგელი ბაგრატ IV ნოველისიმოსისა ბ. ექვ. თაყაიშვილის მოსაზრებით ნაბოძები აქვს 1058 წელს შიო-მღვიმის მონასტერს, რომელსაც ოპის შემდეგ დიდი ზარალი მისცემია. ამ სიგელში, რომლითაც ის აძლევს წყალობას ამ მონასტერს, მოხსენებულია სხვა და სხვა ხარკები და გადასახადები, რომელნიც მაშინ საქართველოში იყო დაწესებულნი. ექვ. თაყაიშვილი *Сигель груз. ц. Баграта IV, 1894 г.* ქრონიკები თ. ყორდანიასი გვ. 204, 206. ამ სიგელში, როგორც მოწამეთის ჯვრის წარწერაზე და ალავერდის ოთხ-თავში, რომელიც გადაწერილია 1059 წელში, ბაგრატ IV ნოველისიმოსად იწოდება; ხოლო კაცხის და ნიკორწმინდის მონასტრების წარწერაში ის კუროპალატად იხსენება. ატენის მონასტერში და ზოგიერთ იმ დრდის ფულზე კი მას სევასტოსად უწოდებენ *Brosset. voyag. arch. Rap. VI* გვ. 23. რამბო ამბობს: „ამ ღირსებებს კავკასიაში და სომხეთში ბიზანტიის მეფეები ისე არიგებდენ, როგორც შემდეგში პეტერბურგის სასახლე თავის ორდენებს. ღირსება კუროპალატისა ივერიის დინასტიაში მემკვიდრეობითი იყო. ის იყო საპატიო მარშალი სასახლისა, როგორც საფრანგეთში გრაფი შამპანისა, ანუ გერმანიაში გრაფი პალატინი რეინისა. კუროპალატის ღირსება ბიზანტიის იერარხიაში განსხვავებული იყო. ნამდვილ კი მაგისტერს ეკავა უპი-

ვის ღვარძლიან სვანებით ააოხრა სამეგრელო. მეფემ ძლიერებით და გონიერებით დაიმორჩილა ყველა ესენი და მიუბოძა იოანეს სამშვილდე, მის შვილს ლიპარიტს—ლოწობანი, ქ. რუსთავის ნაცვლად, რომელიც მან დაუთმო კახელებს,—ნიანიას—თმოგვი, ვარდანს—ასკალანი და ამით დაამშვიდა ისინი. იოანე მეორედაც აჯანყდა, მაგრამ დამარცხებულმა შეფიცა ხელმწიფეს, რომ მომავალში მისი ერთგული იქნება და დარჩა მფლობელად კლარჯეთის და სამშვილდის ციხეებისა.

იოანე აჯანყდა მესამეჯერაც და წაართვა მეფეს გაგიკის სიმაგრე, რომელიც მიყიდა განძელ ემირს ფადლონს. ამ დროს ივერიას შემოესია ჯარით სულთანი მელიქ-შაჰ, რომელსაც მიეგებნენ მოლაღატე იოანე და შვილი მისი ლიპარიტი და რომელმაც მოწყალედ მიიღო ისინი.

მცირე ხანს შემდეგ იოანე და ლიპარიტი გამოიპარნენ, რის გამო გარისხებული სულთანი შემოადგა სამშვილდეს, აიღო ციხე და დატყვევა იოანე თავის ცოლშვილით. შემდეგ ამისა თურქები შემოესიენ მთელს ივერიას, ააოხრეს მთელი ქვეყანა და წავიდნენ განჯას 1088 წ; სულთანმა დაიპყრა ეს ქვეყანა და, ჩააყენა რა იქ დიდი ჯარი, გავიდა ივერიიდან, მაგრამ მალე ისევ დაბრუნდა და შემოესია. გიორგიმ შეკრიბა თავის ჯარი ზემო და ქვემო ქართლიდან და კახეთიდან, და შეებრძოლა თურქებს ფარცხისს, სადაც მტერი ძლიერ დამარცხდა. ღვთის შეწევნით გიორგიმ აიღო ანაკოფია და ყველა ციხეები, რომელნიც ბერძნებს ეკავათ და დაიპყრა კლარჯეთი, შავშეთი და ჯავახეთი. ბოლოს დაიკავა ყარსი ¹⁾ და

რატესი ადგილი. ეს ლირსება ეძლეოდა მეფეს ანუ მთავარ-მმართველს. ამ ლირსებით იყვნენ დაჯილდოებულნი მაგ. აფხაზეთის მეფე გიორგი, დავით, ბაგრატ და გურგენი—ძმისწული ადარნასე იბერიელისა, ბაგრატ; ძმა იბერიის მეფეს აშოტ დავითისა. მეორე ლირსება იყო პატრიკობა... იბერიის მთავრებში პატრიკად ცნობილია აშოტ კისკასი—ძმა ადარნასე მეფისა. Alphred. Rambeaud. L'emp. Grec. au dixième siècle. 1870 r.

¹⁾ ყარი. ვახ.

გამოაგდო თურქები ვანანდის, კარნიფორის ¹⁾ და ასიანას (?) სიმაგრეებიდამ.—როდესაც თათრების სარდალმა ეს შეიტყო, შეკრიბა ჯარი; ახმატმა, ერთმა იმის ემირთაგანმა, აიღო ყარსი, დაეცა მეფე გიორგის ყველის-ციხესთან, ძლიერ დაამარცხა ის, და დიდი ალაფი დაინარჩუნა. მეფე აქარით გაიქცა აფხაზეთში. თურქები ერთ ღღეს შეესიენ და ააოხრეს დასავლეთი ივერია სამეგრელოდამ დაწყებული ტაოსის მაზრის საზღვრამდი, სადაც დაჰყვეს ზაფხული და შემოდგომა.

1089 წ. ხელახლავ თურქები შემოესიენ ივერიას და მეფე გიორგი იძულებული იყო პირადად წარმდგარიყო მელიქ-შაჰს წინაშე, რომელმაც ის პატივისცემით მიიღო და უკნებელად გამოისტუმრა იმ პირობით კი, რომ მას მომავალს დროში უნდა ეხადა ხარკი. კახეთის მფლობელი აღსართანი როცა დარწმუნდა, რომ ამგვარივე აკლება მოელის იმის მხარეს, სულთანთან წავიდა და მიიღო მაჰმადის სჯული, და იმით კახეთი დაიმკვიდრა. რამდენადაც ვიცით, გიორგი გარდაიცვალა 1089 წ. ²⁾ იმავე წელში თმოგვის ციხე საშინელ მიწის ძვრისაგან ³⁾ დაინგრა.

გიორგის შემდეგ ტახტზე ავიდა ძე მისი, 16 წლისა, დავით, წოდებული ქართველთ შორის აღმაშენებლად. იმის გამეფების დროს თრიალეთის მაზრა ეჭირა ლიპარიტს, რომელიც მეფეს ეხლა ერთგულად ემსახურებოდა. ნიანიამ და სხვა დიდებულებმა იწყეს შემოკრება მეფესთან, რომელიც ჩვეულისამებრ ლიხის მთის გადაღმა მხარეში იმყოფებოდა და, თუ მოისურვებდა ხოლმე ქართლში ნადირობას, იძულებული იყო

¹⁾ კარნიფორი არზრუშია.

²⁾ ბ. ჟორდანია თავის ქრონიკებში — და ბ. ურბნელი თავის მონაგრაფიაში „დავით აღმაშენებელი“ გიორგის მეორეს სიკვდილის წელს უჩვენებენ 1112 წ.

³⁾ „ქვეყნის რყევა“ ქ. ცხ.

მტრის შიშის გამო წინაღვე გაეგზავნა კაცები ადგილების დასათვალიერებლად.

მელიქ-შაჰ გარდაიცვალა 1092 წ. ლიპარიტი დაუბრუნდა თავის წინაპართა ჩვეულებრივ ფოთაქცევას და იწყო მეფის წინააღმდეგ ბოროტ მოქმედება, რისთვისაც მეფემ ბოლოს დაიჭირა ის და 2 წლის შეპყრობის შემდეგ, განათავისუფლა. 1096 წ. ლიპარიტი წავიდა საბერძნეთში, სადაც ის გარდაიცვალა. სამი წლის შემდეგ ფრანგებმა ¹⁾ იერუსალიმი და ანტიოქია დაიპყრეს. დავითმა მოუსპო სულთანს ხარჯის ძღვევა; დაუძღვრებულნი თურქები ველარ ბედავდენ საზამთროდ დარჩენას ავქალაში, დიღომში და მდ. ჩორის პირებზე. 1101 წ. დავითმა ზედაზენის ციხე წაართვა კახეთის მფლობელს კვირიკეს და აქასთანვე სიკვდილმა მოაშორა. მას ჯუკანანელი მისი მემამოხე ლიპარიტის შვილი, რატი, რომელიც ამ დროს გარდაიცვალა. ამ მხრით დამშვიდებულმა მეფემ კათალიკოზის იოანესი თანადასწრებით, — რომელიც გიორგი საფარელის მოადგილე იყო, — მოიწოდა ივერიელების სასულიერო წოდება საჯარო კრებაზე, რომელმაც დაადგინა მკაცრი ზომების მიღება საეკლესიო საქმის და სასულიერო წოდების წესიერად დამყარებისათვის ²⁾. ცოტა ხანს უკან თურქების ურდოები შეესიენ კახეთს, მაგრამ ძლიერ დამარცხდნენ. 1105 წ. გარდაიცვალა, აღსართანი, რომლის სიკვდილის შემდეგ კახეთი შემოუერთდა ქართლის სამეფოს და შეადგენდა ერთს განუყოფელ საქართველოს სამეფოს 363 წლის განმავლობაში. ზემოთქმულ წარმატებისათვის სადიდებელად ღვთისა მეფე დავითმა აღაშენა გაენათის ³⁾ მონასტერი ყოველად წმიდა ღვთის მშობლის სახელზე და გაამდიდრა ის მამულებით, რომელიც ლიპარატის გვარს ჩამოა-

¹⁾ მეჯვაროსნებმა.

²⁾ ამ ძეგლის დებაზე ნახე მონოგრაფია ბ. ურბნელისა, აგრეთვე მისი სიგე „დავით აღმაშენებელი“ მოამბე. 1894 წ.

³⁾ ესე წოდებულ გელათის.

რთვა. გელათის აშენების დროს მეფე კედლის მაღლობიდან გადმოვარდა და მძიმე ავთმყოფი შეიქნა. ამ სნეულობის დროს ის მხოლოდ ბანაობით განიკურნა ირმის რძეში, რომელიც ვილაც აბუანდაძის ოჯახიდან მოჰქონდათ. დავითმა ააშენა აგრეთვე თავშესაფარი¹⁾. სნეულთა და გლახაკთათვის, რომელიც მოწყობილი იყო ყველაფრით, რაც კი საჭირო იყო მათ ჯეროვან მოსავლელად. თვითონ დიდ ბუნებოვანი მეფე უვლიდა მათ, ხან სუფრაზე მსახურებდა და ხან იარებსაც უწმენდა.

აქამომდე ტფილისს, რუსთავს, სომხეთს და სამშვილდეს თურქნი ფლობდნენ, მაგრამ თევდორემ, ჭყონდიდელის დის წულმა, აბულელმა და იოანე ორბელიანმა მოასწრეს სამშვილდის დაჭერა²⁾ 1110 წ.; თურქნი გავიდნენ სომხეთიდან და დაიზამთრეს თბილ მინდვრებში ივრის პირად. იმავე წელს გააქციეს თურქები მოსლათიდან, რომელსაც ისინი საშინელ მძვინვარებით დაეცენ. რუსთავი აიღო 1115 წ. ჭყონდიდელმა გიორგიმ. შემდეგ წელში მტერი, რომელიც თავს დაესხა ტაოს მაზრას, დიდის ზარალით უკუქცეული და დევნილი იქნა ბასიანის და კარნიფორის მაზრამდე. დავითმა მიათხოვა პირველი თვისი ასული კატა ბატონიშვილს ალექსის, ნიკიფორე ბრიენის IV ძეს და ანნა კომნენის შვილს, და მეორე ასული თამარი — ახისთანს შირვანშაჰს.

1117 წ. აფხაზთა და ქართლის მეფემ დაიპყრა ციხე გიში, კახეთის და ივერიის მიჯნაზე, და გაგზავნა იქ ძე თვისი დიმიტრი, რომელმაც საოცარი სიმამაცე გამოიჩინა, და იმის შემდეგ ციხე ქალაძორი დაიჭირა; მანვე დაამარცხა ხლათის ემირის სეკმანის ჯარი. შემდეგ წლის გაზაფხულზე თურქნი შემოესივნენ ჯავახეთს და ბეჟეენ ჯაყელი მოჰკლეს, დავითი გამოუდგა მათ და არაქსის ნაპირზე მოსპო მტრების გუნდი. მან დაიფლო ლორის და აგარაკის ციხეები. ამ ხნის განმავლობაში

¹⁾ ქსენონი.

²⁾ „სიმარჯვით მოიპარეს“ ვახუშთ.

სულტანი ტაფარი გარდაიცვალა, იმის მემკვიდრედ მისი შვილი მახმუდი დარჩა.

ამ წარმატებით გამხნეებულმა დავითმა გარდაწყვიტა დიდ ძალი რიცხვი ყიფჩაყების ჯარებისა დაექირავნა. მან წინეთ ამისა შეირთო გურანდუხტი, ასული ათრაკისა, შარაგანის შვილისა, რომელიც ერთი იმათ წინამძღოლთაგანი იყო. მან წინაღვე იცოდა, რომ ეს ურიცხვი და მორჩილი ხალხი იმის წინადადებზე უარს არ იტყოდა. მართლაც, მან დაიჭირა როგორც ყიფჩაყების გასავალად დარიალანის კარი, აგრეთვე ყველა კავკასიის გასავალი კარები, და მრავალის დაპირებით მან შემოიყვანა ქართლში საშველი ჯარი, რომელიც შესდგებოდა 40,000 ყიფჩაყთაგან, 500 დარჩეულ ოსთაგან და იმათი შემწეობით დაიწყო გალაშქრება შირვანზე და სომხეთზე.

1120 წ. დავითმა დაიჭირა ყაბალა, ახლანდელი შემახნა და აგრეთვე უფროსი ნაწილი შირვანის მხარისა, შემდეგ დაამარცხა თურქნი ბასიანში და საზამთროდ აფხაზეთში წავიდა. ეს რომ შეიტყვეს თურქებმა, დაეცენ ქართლს 20,000 ჯარით. მეფემ ლიხის მთაზე დიდ თოვლში ძლივს გაკათა გზა და ანაზდეულად დაეცა მტერს და უკანასკნელ კაცამდი აღმოხოცა. გაზაფხულს ის მივიდა ქ. ბარდამდი და შეკრიბა არანში მდიდარი დავლა.

1121 წლიდამ დაწყებული მაჰმადიანები უჩიოდენ დავითს და ევედრობენ სულჯუჯის სულთანს დახმარებას. მათ შეკრიბეს თავისი ძალა ორტოკის ემირის ელხაზის ¹⁾ წინამძღოლობით და შემოვიდენ 18 აგვისტოს თრიალეთში. უში-

¹⁾ მართლწერა მუსულმანების საკუთარი სახელებისა ორიენტალისტების მიერ ჯერ კიდევ არ არის წესიერად დადგენილი. ავტორი სელჯუკების სარდალს ელგაზად უწოდებს, ხოლო უმეტესი ნაწილი მეისტორიებისა ილგადხანელუზად იმის სახელს სწერენ და იხსენიებენ მას არდუზის ემირად. ვებერი ილგაზს უჩვენებს იერუსალიმის ემირის ორტოკის შვილად, რომელიც შთამამავლობით თურქმენთა მთავარი იყო. В. Ист. т. 6 стр. 453.

შარი მეფე თავს დაეცა მათ 56 ათასი მხედრებით, დაამარცხა ისინი პირველ შეტაკებაშივე და აუარებული დავლა დაინარჩუნა. 30 ითასი მტერი დაატყვევეს, ომის ველი სრულიად დაფარული იყო მკვდრებით. ორი წლის ალყის შემდეგ დავითი მივიდა იერიშით 1122 წ. ტფილისზე, რომელიც თითქმის 400 წელიწადი მუსულმანთ ხელში იყო და რომელსაც მართვიდენ ამ დროს ზემოხსენებულის ჯაფარის ჩამომავალნი. დავითმა დანიშნა ტფილისის თავისის შვილების სამყოფელ ქალაქად და საჭურჭლოთ შესანახავად. რასაკვირველია, ტფილისის აღების დროს დიდი რიცხვი მაჰმადიანთა დაიხოცა, მაგრამ ქალაქის აღების შემდეგ, მეფემ დაამშვიდა მკვიდრნი დაპირებით, რომ მათი რჯული წესისამებრ პატივის დებაში იქნება; ხოლო ფული მოჭრილი იქნება ღვთისა და ხალიფის სახელით. ამ ამბავს ამტკიცებს მემსტორიე ელ-აინი, რომელიც დასძენს, რომ აღთქმული სიტყვა მეფემ კიდევ ასრულაო; ახლაც არის მეფეს დიმიტრის დროის მოჭრილი ფული ხალიფის ელ-მოკმაფის სახელით.

შემდეგ წელში თავრიზის სულთანმა დაატყვევა შირვანშა, შემოესია ივერიას ურიცხვი ჯარით და გამოიწვია დავითი ომში შამახის ახლო, მაგრამ როდესაც შეიტყო, რომ მას ახლავს 56 ათასი მხედარი, სულთანმა გაბრუნება არჩია. მეფე შირვანს წავიდა, აიღო ქალაქი გულისტანი, შაქი და შამქორი, აიკლო ეს მხარე და დაბრუნდა ქართლში.

მარტში 1124 წ. დავითმა დაიპყრა დმანისი, იმავე წლის აპრილში — დაღესტანის ციხე შაბურანი, შემდეგ — მთელი ჩრდილოეთი სომხეთისა და ტაოს მაზრა, სვანეთი და რაჭა.

დავითს უყვარდა სომხები და იმათ აუშენა შიდა-ქართლში ქალაქი გორი, სადაც აქამომდე მკვიდრთა უფროსს ნაწილს სომხები შეადგენენ. აქ მის წინაშე წარდგნენ ელჩნი და სთხოვეს მას ქალაქის ანის აღება, რომელიც მაშინ ბენნი-შედადის ემირის აბულსევარ II უფლების ქვეშ იმყოფებოდა. იქაურნი მკვიდრნი შეწუხებულნი იყვნენ იმითაც, რომ ემირს

სურდა თურმე ქ. ანი ყარსის ემირისათვის მიეყიდნა, და აგრეთვე იმითაც, რომ—ანის ტაძრის თავზე, რომელიც მიზგითად გარდაექცია ემირს, დაედგა ვეებერთელა მთვარე¹). ამ წინადადების—მიღების შესამე დღეს მეფე გაჩნდა ანის ქალაქთან 60 ათასი ჯარით, იარაღით აღმოხოცა სპარსელები და ქალაქის დაპყრობის შემდეგ, დაატყვევა და წაიყვანა აფხაზეთში ემირი თავის შვილებით. ისინი აქედამ არაოდეს შინ აღარ დაბრუნებულან და შეიქნენ წინა პარნი შერვაშიძის გვარისა. მეფე დავითმა მიანდო ანის მოურაობა ორბელიანებს, დიდებულთა ბუღერს და იმის შვილს იოანეს და თითონკი ქართლით წავიდა ისევ შირვანს. რა დაიპყრა და აიკლო შამახია, ჩააბარა ეს მხარე სიმონ ჭყონდიდელს წესიერების დასამყარებლად. ამ ნაირი იყო მეფე დავითის სამხედრო მოღვაწეობა. ივერიელნი იძისაგან აღტაცებულნი იყვენ და აღიდებდენ მას კეისრად. იმ დროს მოჭრილ ფულზე იგი კეისრად იწოდებოდა. იმისობას კათალიკოზად იოანე იყო, რომლის შთამოვლობა არ ვიცით. იოანემ და არსენ იყალთოელმა, მეფის მოძღვარმა, გამოიწვიეს ერთხელ სომხები სჯულზე საბაასოდ, მაგრამ კამათობამ უქმად ჩაიარა: ხანგრძლივი ბაასისა შემდეგ ისინი ვერ შეთანხმდნენ. მაშინ მეფემ, რომელიც დაესწრო ამ კრებაზე, დაითხოვა ორივე დასი მშვიდობიანის სიტყვით.

ამბობენ, რომ მეფე დავითმა ივერიაში განათლების გასავრცელებლად გაგზავნაო საბერძნეთში 40 ყმაწვილი კაცი, რომელთაც შეისწავლეს ბერძნული ენა, ფილოსოფია, ლიტერატურა, და შემდეგში თამარის მეფობაში შეიქნენ თავის სამეშობლოს განმანათლებლები²).

1) ნიშნად მაჰმადია სჯულის გამარჯვებისა.

2) ბატონიშვილს თეიმურაზს მოჰყავს ტიმოთე მიტროპოლიტის სიტყვები, რომელშიაც დავით აღმ. მეფობის დროს გამოჩენილი მწერალთა რიცხვში ის იხსენიებს „იოანე ჭირკიმელს, პეტრიწად წოდებულს, რომელიც „გრემის შკოლაში ასწავებდა მოწაფეთა ფილოსოფიას, ღვთის მეტ-

ქველი მეფე დავით გარდაიცვალა 24 იანვარს 1125 წ. 52 წლისა იმეფა 36 წელიწადი. ივერიელებმა ის შერაცხეს წმინდათა რიცხვში და მის ხსენებას, დღესასწაულობენ 25 იანვარს ¹⁾).

ყველებას და ენას ელინურსა, ღრმად გამომეტყველი იყო და უწყობდა ენა ელინური ზედ მიწევნით, ასურული და არაბული. ესე აღიზარდა ათონისა სასწავლებელთა შინა“. დიძ. ბაქრაძით (ბაგრატ IV გვ. 56) „მთელი გუნდი დაულალავდ მუშაკობდენ და გარდმოჰქონდათ სამშობლო ენაზე ურიცხვნი განმარტებანი საღმრთო ქმნილებისანი“. ნ. ურბნელი თავის მონოგრა. „დავით აღმაშენებელი“ ჩამოთვლის დავითის დროის მწერალთა, რომელთაც საზღვარ გარეშე მიუღიათ სწავლა: 1) იოანე პეტრიწი 2) არწენი ვაჩნაძე იყალთოელი 3) იოანე ტაიჭის ძე 4) ფერემ მცირე 5) თეოფილე და სხ. ის დასძენს, რომ იმ დროს „მარტო ქართლ-კახეთში სამი აკადემია იყო“. ვარდან დიდის თქმით „ყმაწვილნი კაცნი იზრდებოდენ სასწავლებლად ბიზანტიის დედა ქალაქში, რომელიც იმ დროს იყო უპირველესი ასპარეზი მეცნიერებისა“.

1) 26 იანვარს. დავით აღმაშენებლის წვეროსანი სახე გამოხატულია გელათის ეკლესიის კედელზე. ხალხში აქამომდე დაცულია ერთი ისტორიული სიმღერა ამ დიდ ბუნებოვან მეფეზე:

როს ნაჭარმაგევს*) მეფენი შვიდნი მე პურად დამესხნეს,
თურქნი, სპარსნი და არაბნი საზღვართა გარე გამესხნეს,
თევზნი ამერთა წყალთაგან იმერთა წყალთა შთამესხნეს,
აწე ამისა მომქმედსა გულზედან ხელნი დამესხნეს.

დავითი მარხია გელათის გალავნის სამხრეთ მხარეზე პალატში, სადაც უწინ სამწირველო და ტრაპეზიც ყოფილა. საფლავზედ აქვს დიდი ქვა, რომელზედაც მსხვილი ხელით სწერია: „ესე არს განსასვენებელი ჩემი, ამას დავემკვიდრო უკუნისამდე“. ეს სიტყვები აღმაშენებელს თავის სეხნიის, მეფე დავით წინასწარმეტყველის ფსალმუნდამ ამოუღია. ბაგრატიდები თავის შთამომავლობას ამ მეფე დავითისგან იწყებდენ და თავიანთ გერბში ხატავდენ იმ შურდულს, რომლითაც მეფე დავითმა მოჰკლა გოლიათი.—ეს პალატი, სადაც ასვენია დიდი მეფე დავითი დროთა ვითარებისა გამო თითქმის ინგვრევა და, როგორც ისმოდა ამ ბოლო დროს, უპატიურად იყო და თივას ყრიდენ შიგ... ყ-დ უსამღვდელოესმა იმერეთის ეპისკოპოზმა გაბრი-

*) ეხლმნდელი კარალეთი, გორის ახლოს.

1128 წ. დიმიტრიმ დაიპყრა ღმანისის ციხე და ხუნანი. დაახლოებით 1131 წ. ივანემ განიზრახა მეფის მოკვლა, მაგრამ ამ ბოროტების ასრულება აბუღელმა, როგორც იყო, დაუშალა. აგრეთვე დიმიტრის ძმამ, გიორგიმ შეითქვა მეფის მოსაკვლელად, რის გამო შეპყრობილ იქნა სატუსაღოში, საიდანაც ცოტა ხნის შემდეგ მეფემ განათავისუფლა იგი. იმავე წელს მეფემ დაამარცხა თურქები, რომელნიც შეკრებულყვენ გაგის ველზე წმ. სარგის-სარდლის მონასტრის ასაკლებლად, მაგრამ აბუღეთზე ჯავრი ამოიყარეს მით, რომ დაამარცხეს ის ქალაქი გერნის ახლოს და ომში დახოცილი მტერთა თავები ჩამოკიდეს მინარების მწვერვალებზე და ქალაქის კედლებზე. შემდეგ წელში მეფემ ღალატობით მოაკვლევინა მამაცი ივანე, რომელსაც დარჩა მემკვიდრედ შვილი თირქაში.

სომხის და არაბის მეისტორიენი ყველანი ერთ ხმად მოგვითხრობენ, რომ 1139 წ. ქალაქი განჯა მიწის ძვრამ დააქცია. ვითომც მეფე დიმიტრის ამით ესარგებლოს, ჯარით შე-

ელმა მიაქცია ყურადღება ამ პალატის გაუმჯობესობაზე და იმის კურთხევით დეკანოზი დ. ღამბაშიძე და ზოგიერთი სხვა პირები შეუდგენ საჯაროდ ფულის შეგროვებას დიდებულ მეფის საფლავზე შესაფერი საჯვარის ასაგებად, — რისთვისაც ყველა ქართველისაგან მადლობას დაიმსახურებენ. როგორც ვიცით, ფულიც საკმაოდ შემოიწირა და საჯვარის აგებას უკვე შეუდგენ.

მეფე დავით აღმაშენებლის დროიდან ჩვენ დაგვრჩა ორი გუჯარი. პირველი შეიცავს იმის ანდერძს, რომლითაც ის უტევებს თავის შვილს დიმიტრის „მეფობას, მამულს და მოგებულს ღვაწლითა ჩემითა და თქვენითა (დიდებულთა და წარჩინებულთა) ნიკოფსიიდამ და რუბანდამდი, ზღვამდე და სხ.“. საქართელ. სამოთხე—512—50. მეორე გუჯარიც შეიცავს ანდერძს, რომლითაც მეფე დავითი აღმ. თავის მოძღვრის ბერის იოანეს და ბერის არსენის რჩევითა შიომღვიმის მონასტერს სწირავს სხვა და სხვა შეწირულებას, და რომლითაც დადგენილია რაოდენიმე წესწყობილება შესახებ მონასტრისა ძმათა წმ. სიმეონის წესდებულობისა თანახმად. Гр. перк. гуд. Д. Пурц. გვ. 94 და 95.

სულ იყო და აეღოს ეს ქალაქი და აფხაზეთში თან წაეღოს განჯის რკინის კარები, რომელნიც ვითომ შეუწირავს გელათის მონასტრისათვის, სადაც ცალი კარი ახლაც დაცულია. ამ კარზე არაბული ზედ წარწერაა ჰიჯირის 455 წ. ¹⁾, 1063 წ. ქრ. შობ. შემდ., რომლიდგანაც სჩანს, რომ ეს კარი აუგია ემირ შავირს ანუ აბულსევერ I, ხოლო კარის ქვემოთ ძლიერ ძველი ქართული წარწერაა, რომელიც გვამცნევს, რომ თავისს მეფობის მე-13 წ. დიმიტრიმ შემდეგ არანის აოხრებისა თან წამოიღო აქ მოხსენებული კარი. მეფე დიმიტრის დროიდან დარჩენილია შესანიშნავი ნაშთი სოფ. უბეში ²⁾, იმერეთში; ეს არის კოშკი, რომელიც აგებული იყო ერთ მესვეტისათვის, მარმარილოს ფიცრის ქვით, რომელზედაც ქართული ზედ წარწერა ამოჭრილია და უჩვენებს, 535 ჰიჯირისა, 361 პასხალინისა, 1141 წ. ქრ. შ. შ. დიმიტრიმ იმეფა 30 წელი და შემდეგ მონაზნობა მიიღო, ტახტზედ ხელი აიღო და მონასტერში შევიდაო; ალბად ის იძულებული შეიქნა ასე მოქცეულიყო ცუდი ყოფაქცევისა გამო თავის შვილისა დავითისა, რომელიც იმის მემკვიდრედ შეიქნა 1155 წ.

დავით III-მ ცოტა ხანს იმეფა, ზოგი ამბობს—2 თვეო, ზოგი—6 თვეო და ზოგი—2 წელიწადიო. დიმიტრი 1195 წ. გარდაიცვალა. დავითის შემდეგ სამეფო ტახტი დარჩა მცირე წლოვან იმის შვილს დემნას ე. ი. დიმიტრის, ხოლო სამეფო საქმეებს განაგებდა დავითის ძმა, გიორგი, რომელსაც მინდობილი ჰქონდა რეგენტობა იმ პირობით, რომ დემნა, როგორც კი სრულ წლოვანი შეიქნებოდა, ბიძას დაეჯინა დახტზე. ამას მოგვითხრობს მეთრონიე სტეფანოზ ორბელიანი. ქართველები კი წინააღმდეგ ამისა ამბობენ, რომ მეფე გიორგი III ავიდა

¹⁾ ჰიჯირი ჰქვიან მაჰმადის ლტოლვას მექიდან მედინაში, რომელიც 622 წ. ქრ. შობ. შ. მოხდა. მაჰმადიანების წელთ აღრიცხვა ამ ჰიჯირადამ მომდინარეობს.

²⁾ უბისა შორაპნის მაზრაში მდ. ძირულაზე ძვეს.

ტახტზე საზოგადო სამეფო წესდების ძალით, ვითარცა სამეფო გვარის უფროსიო. იმან შეერთო ცოლად ბურღუხანი, ოსეთის მფლობელის კუდდენის ასული. პირველად მან გაილაშქრა შაჰნარმენის სეკმანის წინააღმდეგ, რომელსაც წაართვა მთელი აშორნის მხარე; მდ. არაკის სათავეში მდებარე.

ოქილამ წავიდა სომხეთში, დაამარცხა შაჰნარმენი, დაიპყრა სომხეთის სამეფოს აღრინდელი დედა ქალაქი და ივერია ნადავლით გაამდიდრა. 1161 წ. ქ. ანი აჯანყდა შეგონებით ვინმე შახო-შაჰის შედალიან¹⁾, რომელიც იყო წვევრი ბენნი-შადდელის ოჯახისა, და დაემორჩილა სხვა ემირს. როცა ვიორგიმ შეიტყო ეს, გაილაშქრა; სამი დღის ომის შემდეგ განდევნა მემამოხენი და დაიპყრა ანის ქალაქი, რომლის მოურავად მან დანიშნა დიდებულნი სათუკი და მანდატურთ უხუცესი ივანე ორბელიანი. იმ დროს მოუდევზდის, მუსულმანების ათაბეგის ელჩი და სირიის პატრიარქი მივიდენ მეფესთან მოსალაპარაკებლად ტყვედ წაყვანილ მუსულმანების დახსნის თაობაზე. შემდეგ მეფემ ანილამ გარდაიყვანა სათუკი და იოანე და ამ ქალაქის მოურაობა ჩააბარა სპასალარს სარგის მხარგმელიძეს, ხოსროს შვილი-შვილს, რომლის გვარი, როგორც ამბობენ, მომდინარეობდა სპარსეთის მეფის არტაქსეს დოლიმანის შთამამავლობიდან. ორტოკის ემირმა, სუკმან შახიარმუნმა შეიტყო რა ეს ამბავი, შეკრიბა ყველა ურდონი სპარსელებისა დიარბეკირის და კაპადოკიის თურქებისა, და გიორგის მიერ ანის აღებიდამ 50 დღის შემდეგ მიადგა ამ ქალაქის ასაღებად. მეფე სწრაფად გარდავიდა შირაქის მხარეში ნაქარმაგევიდამ, ეხლანდელ კარალეთიდამ, ქ. გორის ახლოს, მას ახლდენ პირველი მისი უფიირი ივანე და სუმბატ ორბელიანები. მეფემ დააწყო რაზმები საომრად და ომი ატყდა, თვით მეფე ვითარცა ერთი მეომართაგანი ეკვეთა მტრის რაზმს და თავისი ისრით მოჰკლა თურქების მედროზე. მისი მეჯინი-

¹⁾ ვახუშტით შანშე დალიანი.

ბეთ — უხუცესმა ლიპარატმა, სუმბატის შვილმა, აბულეთმა, სურატის ბეგმა ¹⁾ და სხ. მიბაძეს მას და შემუსრეს მტერი, რომლის ბანაკი მთლად ივერიელებს დარჩათ. შემდეგ ამისა გიორგი დაეცა ქ. დოვინს, საიდანაც მან მრავალი ტყვე წამოასხა და უბძანა ყორანის აღმსარებელთ ივერიაში წამოღება იმ ივერიელთ თავებისა, რომელნიც იქ დაიხოცენ დიმიტრის მეფობაში. ამ დამარცხების მაგიერის გარდასახდელად თურქები შეესიენ სომხეთს, აიღეს და დააქციეს გაგის ციხე. როგორც კი მეფე მივიდა იქ ჯარით, რომლის წინამძღოლი იოანე ორბელიანი იყო, სულთანმა ათაბეგ ილდიგუზით უკან უომრად დაიხია მდ. ელკეცის გაღმა, რომელსაც ახლა თოფუს-სუ ჰქვია.

დაახლოებით 1163 წ. ათაბეგი გელაქუნის, ეხლანდელ გოგჩის მაზრით მიადგა ხელახლავ ქ. ანს, — რომელსაც იცავდა მაშინ მამაცი მფლობელი თორელი, — და 30 დღე უქმად იდგა ქალაქს გარშემო. ამ დროს გიორგი ნადირობდა ლორეს და დმანისის შუა; ის წავიდა მცირე ამალით, შეება მტერს, რომლისგანაც დამარცხდა სათუკისგან გაცემისა გამო, რომელიც შეუერთდა მოსლემინებს და მაჰმადის სჯული მიიღო. რაოდენიმე ხნის შემდეგ სათუკი შეპყრობილი მოგვარეს მეფეს, რომელმაც სიკვდილით დასაჯა ის. შემდეგ წელში გიორგიმ შუამდგომლობით ილდიგუზისა და თავისის დის რუსუდანისა, რომელიც ცოლად ხორასანის სულთანს ჰყავდა, დაუბრუნა ანი ემირს ფადლონს იმ პირობით, რომ მას უნდა ეცნო უზენაესი უფლება მეფისა. ბოლოს 1165 თუ 1166 წ. ყველა ივერიის ჯარები შეესიენ ზოგი ტაოს მაზრას, ზოგი — აშარნისას, — არზრუმის ახლოს, ზოგი — განჯას, ხოლო დანარჩენი — შირვანს. ყველგან გაიმარჯვეს და უკან დაბრუნდნენ მდიდარის დავლით. თუმცა ზემოხსენებულ ამბევებს ერთნაირ ხრონოლოგიურის წესით არ მოგვითხრობენ ქართველების და

1) ვასუშტით ბეშქენ სურამელი.

უცხო ტომების მეისტორიენი, მაგრამ აქ აწერილი ამბავის სინამდვილე ყოველს ეჭვს გარეშე არის.

1117 წ. მშვენიერი ეკლესია იქნა აგებული იკორთში ¹⁾ ქსნის ერისთავთ სამფლობელოში. იმის ამშენებელნი იყვენ ბეშკენი და ერისთავი ესტატე, ხოლო ხუროთ მოძღვარი და მოქანდავე—არხილოსი.

1174 წ. გიორგიმ რომელმაც დაიპყრა ქალაქი ანი, ჩააბარა ის ივანე ორბელიანს. მან თან წამოიყვანა ემირი შედლოდისა შახო-შაჰი, რომელიც შემდეგში აღარსად გაუშვია. ხოლო შემდეგ ორბელიანების ამოწყვეტისა ანი და შირაქის მახროს სამუდამოდ მიეცა დიდებულთ მხარგძელიძეებს. ამასობაში დავით III-ის შვილი, დემნა სრული წლოვანი შეიქნა. 1177 წ. გიორგის მეფობის მე-21 წელს დიდებულთ შეგონებით ბატონისშვილის აღმზდელმა ივანე ორბელიანმა განიზრახა იმის გამეფება. როგორც შეიტყო ეს გიორგიმ, სწრაფად წავიდა ტფილისს და ჯარი მოიწვია. დემნას მხარე ეჭირათ ქართლის ერისთავს, დიდებულთ ყვარყვარეს, კახოს შვილებით გამრეკელს, მემნა ჯაყელს და სხ. 30 ათასი მხედრობით. მეფეს ახლდა სპასალარი ყუბასარი ხუთიათასი კაცით და თუმცა მცირე ჯარი ჰყავდა, მაინც წავიდა, დაამარცხა მემამოხენი და აიძულა ისინი გაქცეულიყვენ ლორის ციხეში, რომელსაც ის ჯარით გარ-შემოერთვა. ამის შემხედავი სარგის მხარგძელიძე გარდაუდგა დემნას და დაემორჩილა მეფეს, დანარჩენი თუმცა ებრძოდნ მას, მაგრამ დამარცხდნ და მრავალნი მათგანი დატყვევებულნი შეიქნენ.

დემნამ და ივანემ სთხოვეს სპარსეთში შაჰნარმენს და ათაბეგ ოლდიგუზის შვილებს დახმარება, მაგრამ იმათ მაშველმა ჯარმა ვეღარ მოუსწრო და დემნა იძლია გიორგის მიერ,

¹⁾ გორიდან 22 ვერსტზე. ბაქრაძე სწერს, რომ არ არის გამოკვლეული ვის მიერ აშენდა ეს მონასტერიო. Кавказъ въ др. памяти. христiанства გვ, 72.

რომელმაც იერიშით აიღო სამშვილდე, სადაც ყველა საუნჯე ივანე ორბელიანისა, — რომელიც ლორეს იცავდა, — შენახული იყო. შვიდ თვეს ციხეში ჯდომის შემდეგ დემნასულით დაეცა, თოკზე კელლიდამ ჩამოვიდა და მეფეს დაემორჩილა. ამგვარადვე მოიქცა ივანეც, რომელსაც მეფემ თვალები დასთხარა. ხოლო დემნა, ივანეს სიძე, კიდევ დააბრმავეს და კიდევ დაასაჭურისეს. ივანეს შვილი სემბატი, უმცროსი ძმა ქავთარ და ძმის წული მისი, ზინოი სიკვდილით დასჯილნი იქმენ. დანარჩენი შემთქმელნი დაისაჯენ სხვა და სხვა ნაირად და ორბელიანთ სახელი მეფის ბრძანებით გაქრა ყველა ქართულ წერილობითო საბუთებიდამ. მათი სამფლობელო განაწილებული იყო სხვა და სხვა პირთა შორის, ზოგი მიეცა ყუბასარს და ზოგი მხარგრძელიძეებს. ეს მოხდა 1177 წ. შემდეგ წელში¹⁾ გიორგიმ განუზიარა მეფობა თავის ასულს თამარს დედოფლის ბურდუხანის სიცოცხლეში, რომელიც მხოლოდ 1181 წ. მოკვდა. თვით მეფე 6 აგვისტოს 1184 წ. გარდაიცვალა. კათალიკოზი მიხეილ და სხვანი ეპისკოპოსნი, ვეზირი ანტონი, სპასალარი ყუბასარი და სხვადიდებულნი წარდგენ წინაშე თამარისა ტახტზე ასვლის მისალოცველად და, ანუგეშეს რა ის, რაოდენათაც შესაძლებელი იყო, სთხოვეს მას მამა პაპეულ ტახტზე ასვლა.

ამის შემდეგ დაუყონებლივ მოიხმეს ანტონ საგირის ძე²⁾, რათა მას, წესისამებრ ლიხთ-იმერთა, მიერთმია სამეფო გვირგვინი დედოფლისათვის. გვირგვინის თავზე დადგმის და კურთხევის შემდეგ დიდებულთ — ვარდანძემ, საგირისძემ და ამანელიძემ მიართვეს მას ხმალი, რომელიც მეფე თამარს შეარტყარაქის და თაკვერის ერისთავმა კახაბერმა, კვირიკეს შვილმა, და ამ გვარად თამარი მეფედ აღიარეს. თამარმა იწყო მეფობა მით, რომ ყველა საქმეები წესიერებაში მოიყვანა,

¹⁾ ბ. ჟორდანიას თამარის კურთხევას 1179 წ. უჩვენებს. ქრ. გვ. 266.

²⁾ მთავარ ეპისკოპოზი ქუთათელი.

ყველა მეფის მოსამსახურეებს უხვი საჩუქარი უბოძა და გლახაკებს მრავალი სამოწყალო დაურიგა. შემდეგ იერუსალიმიდამ მოიპატიჟა ნიკოლოზ გულამბისძე, კათალიკოზობიდან გადამდგარი, და იმის და ანტონ საგირიძის თანადასწრებით მან მოუწოდა კრება საეკლესიო საქმეების წესიერებაში მოსაყვანად და სასულიერო წოდების რიგის დასამყარებლად. მიხილ კათალაკოზმა, რომელიც ამ მაღალ წოდების უღირსი იყო და რომელმაც უკანონოდ ორი საეპისკოპოსო — ჰყონდილისა და აწყურისა — და მწიგნობართ უხუცესობაც ჩაიგდო ხელში, — არ ისურვა ამ კრებაში მონაწილეობის მიღება. ის გარდააყენეს, ვინაიდან ის წინეთვე თვისის ცოდებისა გამო უკვე გარდაყენებული იყო ღვთის წინაშე.

თამარმა შეიწყნარა თავის დაახლოვებულ პირების თხოვნა და ჩამოართვა ყუბასარს ამირ-სპასალარობა და მანდატურთ-უხუცესობა, ვინაიდან ის მძიმე სნეულებით შეპყრობილი შეიქნა; მას ჩამოართვა ქ. ლორის მოურაობაც. თამარმა გარდააყენა აგრეთვე აფრიდონი, თმოგვის-ციხის თავი და მსახურთ უხუცესი. ვინმე ყუთლუ-არსლანმა ¹⁾, ძალით მოინდომა ყუბასარის თანამდებობის დაჭერა, მაგრამ შეპყრობილ იქნა და შემდეგ ხალხის თხოვნით და აგრეთვე ორი სეფე ქალის შემწეობით განთავისუფლებულ იქნა.

ამის შემდეგ დედოფალმა დანიშნა სხვა და სხვა ხელისუფალნი: სარგის მხარგრძელიძე — ამირ-სპასალარად; მისი ძმა ივანე — სასახლის მსახურად (ის შემდეგში სომხის სჯულიდამ მოიქცა მართლმადიდებელად), ჭიაბერი — მანდატურთ უხუცესად; კახაბერ ვარდანძე — მეჭურჭლეთ — უხუცესად ²⁾, ვარდან დიდიანი — მსახურთ უხუცესად; მარუშიანი — ჩუნჩერახად ³⁾, ამილა-

¹⁾ მეჭურჭლეთ უხუცესმა.

²⁾ თოფხანის უფროსად.

³⁾ სუფრაჯად. ეს მარუშიანი ანუ მარუშიძე უნდა იყოს შთამომავალი იმ ქართლის ერისთავის იოანე მარუშიძისა, რომელსაც დიდი ღვაწლი

ზორად — თორელი გამრეკელი, რომელიც მოადგილედ შეიქნა სარგის მხარგრძელიძისა, შემდეგ იმის გარდაცვალებისა 1187 წ. ერისთავებათ თამარმა დაადგინა: სვანეთისა — ვარამ ვარდანძე; რაჭისა — კახაბერ კახაბერიძე; აფხაზისა — დოტაჩოს¹⁾ შარვაშიძე; ცხომისა²⁾ — ამუნელიძე; ოდიშისა — ბედიანი; ქართლისა — რატ სურამელი; კახეთისა — ბაკურ ყრმა ძაგანისძე; ჰერეთისა — ასათ გრიგოლიძე, რომელმაც ჩამოართვა ეს ადგილი საგირ კოლონკელიძეს; სამცხისა — ბოცოა ჯაყელი. ვინაიდან ვარდან დადიანი და მარუშიანი მოხუცნი იყვნენ, მათი შვილები დაინიშნენ იმათ ადგილზე და მათ მიეცათ სასახლეში ბალიშებზე ჯდომის უფლება. ასათმაც მიიღო ეს უფლება არიშიანის ნაცვლად და თავის შვილს გრიგოლს გარდასცა ეს თანამდებობა. ამასთანავე თამარმა საეპისკოპოსო და საეკლესიო მამულები განათავისუფლა ხარჯისაგან და ყოველ ნაირის გარდასახადისაგან. ის ისრე კეთილი და მოწყალე იყო, რომ ბრძანება გასცა, არცერთი მისი ქვეშევრდომი არ დაესაჯათ მათრახის ცემით, ანუ ასოების მოჭრით; თავის მეფობაში არც ერთი წვეთი სისხლი თავის ქვეშევრდომის რაიმე დანაშაულობისათვის არ დაუღვრია. ერთი სიტყვით დედოფალი შემკული იყო ღვთის მოსაობით, საბრძნით და მოწყალებით.

სასულიერო წოდება და დიდებულნი მუდამ შესთხოვდნენ თამარს, რომ ქმარი აერჩია და შეერთო. ტფილისის ეპირმა აბულასანმა ურჩია დედოფალს შერთვა გიორგისა, დიდი კნიაზის ანდრია ბოლოლუბსკის შვილისა, რომელიც ვსევოლოდს განეძევებინა თავის ქვეყნიდამ და იმ დროს ცხოვრობდა ერთ ყიფჩაყთ ქალაქში, სვეინჯის ხანის სამფლობელოში. თამარის მამიდამ, რუსუდანმა ურჩია იგივე, მაგრამ თამარი არ თანხმდებოდა. ზოგი ურჩევდა შეერთო ივერიის სამეფო გვარის შო-

მიუძღვის ჩვენის ერის წინაშე: იმის მეცადინეობით დავით კუროპალატმა ქართლი და აფხაზეთი ერთ სამეფოდ შეაერთა. ქ. ც-ბა გვ. 205.

¹⁾ იგივე დაღათო.

²⁾ სოხუმისა.

რეული მოყვარე ანდრონიკისძე, ალექსი კომნენი. აგრეთვე თამარი შეეყვარდა ახალგაზდა ასსურეთს ¹⁾ მეფეს, რომელიც მოვიდა ივერიაში, მაგრამ, რაკი თამარმა უარი უყო, დასწულდა და, უკან დაბრუნების დროს მოკვდა ნიქოზში. დასასრულ რუსის მთავარი მიიღო თამარმა და დაიწერა ჯვარი 1187 წ. თამარის ქმარი ცოტა ხანს უკან გაელაშქრა ყარსის და კარნიფორის მაზრისაკენ, რომელნიც მან დაიპყრა.

გამრეკელმა კახას ძემ ამასთანავე დაამარცხა გელაქუნის თურქები ძაღლის-ხევში, პალაკაციოს ტბასთან, აგრეთვე დამარცხებულნი იყვნენ აბულასონის შვილის გუზანის და ბოცოსამცხელის მიერ კლარჯეთში შემოსეულნი აზრუმიდამ კარნუ-ქალაქელნი და კაპადოკიიდან გარმიანელნი თურქნი. შემდეგ ამისა ორივე დიდებულები ზემოხსენებულნი სარგის და ივანე მხარგრძელიძეები—სარგისის და ვარამის შვილები—გაელაშქრენ დოვინზე, დაიპყრეს ის, ააოხრეს და დიდის ნადავლით დაბრუნდნენ. დედოფლის მეუღლემ გამოიჩინა თავი გამარჯვებით სომხეთში და გელაქუნის მაზრაში. ზემოხსენებულმა ლაშქრობამ ოთხი წელი გასწია, მაგრამ, სამწუხაროდ, გიორგიმ უმოწყალო სასტიკობა და ზნეობითი გარყენილობა გამოიჩინა.

აქ მიმოხილვის გასაადვილებლად ჩვენ ჩამოვთვლით იმ ქვეყნების დაპყრობას, რომელიც თამარის მეფობის დროს მოხდა. სომხის მეისტორიების თქმულებით ძმებმა მხარგრძელიძეებმა დაიპყრეს შირაქის მხარე 1191 წ., ამბერდი 1196 წ., ანი 1199 წ., ბედშინი 1201 წ., დოვინი 1203 წ. ²⁾ ყარსი 1200 წ. და მთელი სიუნიქი მხარე 1211 წ. ³⁾ იქნება ეს წლები სრულიად სწორედ ნაჩვენებნი არ იყვნენ, მაგრამ მაინც საჭიროა მივიღოთ ისინი მხედველობაში.

¹⁾ ვახუშტით. ასურასტანისა, შუა-მდინარისა, ანტიოქიის მეფის ძე. აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ ნიქოზს ეს ასურასტანის მეფის ძე კი არ მომკვდარა, არამედ „ოვსთა მეფე მოუთმენელის სურვილის სენითა“. ვახ. გვ. 201.

²⁾ შანქორის ომი.

³⁾ ბ. ჟორდანია თავის ქრონიკებში არ ეთანხმება ბროსესს და უჩვენებს მაგ. ამბერდზე გალაშქრებას 1193 წ. და შანქორის ომს 1195 წ. ნახე 281 და 282 გვ. ყარსის ანუ კარის აღებას 1207 წ. გვ. 294.

თამარმა ველარ აიტანა ცუდი ყოფაქცევა და უკანონო მოქმედება თავის ქმრისა, გაუყარა მას და შესაფერი პატივით და საჩუქრებით გაისტუმრა ის კოსტანტინეპოლს. მას შემდეგ შრავალი გვირგვინოსანი ეძლეოდენ მას. საბერძნეთისა იმპერატორის მანუელის შვილმა, პოლიკარპმა, რომელსაც ბიზანტიის ისტორია არ იხსენიებს, გამოუცხადა თამარს სიყვარული, მაგრამ მოკლულ იქნა ერთ თავის ნათესავისაგან¹⁾; სირიის მუსულმანის სულთანის შვილმა შეიყვარა თამარი, მაგრამ ველარ მოახერხა გარდმოსვლა ივერიაში მასთან გარდამტერებულ უცხო ქვეყნებზე, რომელნიც სირიის და ივერიის შუა მდებარებდენ; სულთანმა ყიზილარსანმა, ილდიგუზის მემკვიდრემ, თამარის შერთვის ნება არ მისცა თავის შვილს, რისათვისაც ეს უკანასკნელი გულით მოწადინებული იყო. ბოლოს, მუტაფერედინი²⁾ შვილის შვილი სალდუხისა, არზრუმის მფლობელისა, რომელიც ოდესმე მეფე დიმიტრიმ დაატყვევა 1152 წელს თამარს გამოეცხადა იმ განძრახვით, რომ შეერთო იგი. თამარმა მიიღო ის დიდის ამბით და პატივისცემით, გაუმასპინძლდა მეფურად, მაგრამ ცოლად გაყოლაზე უარი განუცხადა და მიათხოვა მას რომელიღაც მეფის უკანონო შვილი. აგრეთვე მეფე დიმიტრის დის შვილის შვილმა, შარვანშა აღსართანმა ყოველი ღონის ძიება იხმარა, რათა დაეყოლებინა თავის ნებაზე თამარი, სასულიერო წოდება და დიდებულნი, მაგრამ ამოდ ჩაიარა ამის ცდამ. დედოფალმა მიიღო ის შესაფერის პატივით და გაისტუმრა შირვანს.

ამასობაში ერთგული ივერიელები სწუხდენ დედოფლის უძეობას. მაშინ გამონახეს ვინმე, ოსეთში მეხუთე მოდგმაში შთამომავალი ზემოხსენებულ დიმიტრისა, რომელიც იყო შვილი გიორგი I აღსწელ ქალისაგან. ეს ახალგაზდა მთავარი, რომელსაც დავით სოსლანი ერქვა, იზრდებოდა თამარის

¹⁾ ანდრონიკესაგან.

²⁾ იგივე მუტაფრადინი.

მამიდასთან — რუსუდანთან, — რომლის შეგონებით თამარი და-
თანხმდა და გვირგვინი იკურთხა დიდუბის სასახლეში, ტფილისის ახლოს 1193 წ.. ამ დროს გარდაიცვალა კათალი-
კოზი მიხეილი, მირიანის ძე, ეპისკოპოსი ჭყონდიდისა და სამ-
თავისისა. იმის მოადგილედ კათალიკოზად დანიშნეს იოანე;
მწიგნობართ უხუცესად დანიშნა ანტონი, გელოვანის მთავ-
რის შვილი, რომელსაც დაუბრუნეს ჭყონდიდის ეპისკოპოსო-
ბა, მიხეილის მიერ წართმეული, და ამის გარდა მას ჩააბარეს
სამთავისი და კისის-ხევი.

1194 წ. შეიტყვეს, რომ რუსის თავადი კონსტანტინე-
პოლიდამ შემოვიდა ეზინკში და კარნუ ქალაქის მხარეში, და
რომ დასავლეთ ივერიის ერისთავები შეუერთდნენ მას. ესენი
იყვნენ: გუზან კლარჯეთელი, ბოცო სამცხელი და ვარდან
დადიანი ორბეთელი და კენელი თავის ქვეშევრდომებით სვანე-
ბით, მეგრელებით, აფხაზებით, რაჭველებით და არგვეთლე-
ბით. იმათ მოიყვანეს რუსის თავადი გეგუთს და აღიარეს იგი
მეფედ. დასავლეთ ივერიაში ერთად ერთმა ციხის-ჯვარის თავ-
მა ივანემ, ყვარვარეს შვილმა არ უღალატა მეფეს. თამარმა
შეკრიბა კახეთის და ჰერეთის ჯარი; აჯანყებულებმა ომით შემდეგ
დაიპყრეს სამცხის ციხეები, და სურდათ აგრეთვე დაეჭირათ
თრიალეთი და სომხეთი, სადაც ციხის თავებმა გაგისამ — ივა-
ნე ვარდანის ძემ, კაიწონისამ — მაყმა, კენისამ — ვარდანმა და
ყველა დანარჩენებმა, — გარდა ზაქარია ვარდანის ძისა, — გარდაწ-
ყვიტეს შერთებულის ძალით ტფილისზე თავდასხმა. თამარმა
გაგზავნა სამცხელი გამრეკელი და ოთხი მხარგრძელიძეები მხედ-
რობით, შეკრებულით იმ მხარებიდამ, რომელნიც იმის
ერთგულნი დარჩნენ. ისინი შეებრძოლნენ აჯანყებულებს ჯერ
ხერთვისთან და მერე ერუშეთში მდ. მტკვრის იქით და და-
მარცხეს ისინი. ეს დამარცხება რომ შეიტყვეს სომხეთში მყოფ-
მა მათ თანამექომაგებმა, განიძრახეს ლიხის მთაზე გარდასვლა,
მაგრამ მათ წინ დაუხვდა სამეფო ჯარი, მანდატურთ — უხუცე-
სის ჭიბერის და ქართლის და კახეთის დიდებულთ წინამძღო-

ლობით. მაშინ შეთქმულნი დამორჩილდენ ბედს და წარდგენ წინაშე თამარისა კისერზე დაკიდებულ ხრმლებით. ამასთანავე სვანებმა მოიყვანეს წინაშე დედოფლისა რუსის თავადი. დედოფალმა აპატივა ყველას და სულგრძელობა გამოიჩინა: განათავისუფლა თვით ის, ვინც იყო ამ აჯანყების მიზეზი, ხოლო თავის ერთგულ მოსამსახურეებს მან დაურიგა ჯილდოები: ზაქარიას, ვარამიშვილს, — გაგის ციხე ¹⁾ და ქურდვაჭრის ხეობა განჯამდი, ივანე მხარგრძელიძის შვილი სარგისი დანიშნულ იქნა სსსახლის მსახურთ-უზუცესად და მას ებოძა ციხეები კაენი და კაიწონი და გელაქუნის ხეობა.

სპასალარის გამრეკელის სიკვდილის შემდეგ იმის მოადგილედ დანიშნა ადრინდელ სპასალარის სარგის მხარგრძელიძის შვილი, ზაქარია. მას უკვე ეჭირა ლორე ქალაქი და თამარმა მას მიუბოძა კიდევ ქალაქი რუსთავი; დანარჩენ დიდებულთ დაურიგეს შესაფერი ჯილდოები. რაც შეეხება გუზანს, მას აჯანყების დამშვიდების შემდეგ დასთხარეს თვალები და გაუშვეს. მან გარდასცა თავისი სამფლობელო და ციხეები თურქებს. მაგრამ იქაურნი დიდებულნი არ დაეთახმნენ და განდევნეს მტერი, რომელიც გუზანის ოჯახის წასაყვანად მოვიდა. ამ დროს დაიბადა პირმშო შვილი თამარისა გიორგი ლაშა; ერთი წლის შემდეგ 1195წ. დაიბადა ასული მისი რუსუდანი ფრიად სასიხარულოდ მთელი ივერიის სამეფოსა.

ივერიელნი დაეცენ რანის მხარეს და დაიპყრეს ბარდა. ერთი თვის შემდეგ ისინი წავიდენ არზრუმის ასაღებად, რომელსაც სალთუხელი ნასერედდინი იცავდა. თამარის მეუღლემ, მეფე დავითმა, რომელიც წინა უძღოდა ჯარს, ორჯელ დაამარცხა მტერი და უკან დიდის დავლით და ტყვეებით დაბრუნდა.

ამის შემდეგ ივერიელნი ხშირად დაეცემოდენ ხან გელაქუნის და ხან რანის მხარეს; ერთხელ მათ დაამარცხეს შანქო-

¹⁾ თმოგვი.

რის ომში დოვინელები და ბედშნიანები ამბერდელეებითურთ, რომელნიც მათ შეუერთდნენ ქარავენის გასაძარცველად. ივანე მხარგრძელმა შეესია აგრეთვე გელაქუნით ჩრდილოეთ სპარსეთს სპარსიბაზარამდი.

1196 წ. რუსის თავადი მეორედ შემოვიდა ქართლში არანის და განჯის მთავრების შემწეობით და შეესია კამბეჩოვანის მხარეს, მაგრამ საღირ მახატელის ძის მიერ ¹⁾ განდევნილი იქნა. შემდეგ ამისა ის გაიქცა და გარდაიკარგა. ამ დროს ამირმირანი ანუ უზბეკი აღერბეჯანის ათაბაგის ფალეევანის შვილი და შარვანშა აღსართანი მივიდნენ ივერიაში შემწეობისა და მეფის ასულის რუსუდანის ცოლად სათხოვენელად. თამარი მაშინ აგარაკის ველზედ იყო და თან ახლდა მაშველი ჯარი სვინჯისა, ყიფჩაყების მეფის ძმისა. მან შესაფერი პატივით მიიღო სტუმრები და გაართო ისინი სხვა და სხვა სამხედრო ვარჯიშობით, რომელშიაც ივერიელებმა გამოიჩინეს ვაჟკაცური სიმარდე. 1203 წ. შეიტყვეს, რომ ათაბეგი—აბუბეკრი, ძმა და მტერი უზბეკის ბაღდადის ხალიფის შემწეობით აგროვებდა დიდ ძალ ურდოს რაშჯორიდამ და სამარყანდიდამ დაწყებული დარუბანდამდი, და ეს ჯარი უნდა შეერთებულიყო აღერბეჯანის მხარეში.

თამარმა თავის მხრით დაიჭირა ჯარით მთელი სომხეთი და ქართლი, გაამხნევა თავისი ჯარი სიტყვით და დაპირებით, და წარგზავნა ისინი იენისში 1203 ქალ. შანქორს, სადაც მტერი იღვა საოცარ დიდის ბანაკით. მეფე დავით შეჯდა ცხენზე, რომელიც იყიდა ზაქარია და ივანე მხარგრძელიძეების სიძის ხაჩენის მფლობელისა, ვახტანგ სახარინის შვილისაგან და რომლის ფსად მისცა ერთი სოფელი და ციხე ჭარმანალი. მას ახლდნენ მანდატურთ—უხუცესი ჭიბერი და ანტონი ჭყონდიდელი. მეფე ჯარით გავიდა შანქორის მდინარეში და დაეცა მუსულმანების ჯარს. ამ ომში ვარამის შვილს

¹⁾ ხორნაბუჯის მფლობელის.

ზაქარიას მოუკლეს ცხენი. მეორე მხარეზე ძმანი მხარგრძელიძეები შეეჭრენ მტრის რაზმში და საოცარის სიმამაცით დასცეს მტერს ზარი. ამავე დროს მეფემაც მოუსწრო და სრულიად დაამარცხა მტერი. სპარსელები გაიქცენ. გამარჯვებულებს მდიდარი დავლა და აუარებელი რიცხვი ტყვე დარჩათ. ქალაქი განჯა მეორე დღეს დამორჩილდა. ხალიფის დროშა, რომელიც სპარსელებს ნაბოძები ჰქონდა, ახალციხის მეციხოვნეთა უფროსმა შალვამ წაართვა მათ ომში და თამარ მეფის ბრძანებით შესწირა ხახულის ყოვლად წმინდის ღვთის მშობლის მონასტერს, სადაც ის შეინახეს ერთად ოქროს გულსაკიდ ჯვართან (ამბარჩასთან), რომელიც მეფე დავით აღმაშენებელმა 1121 წ. ომში ურწმუნოებს წაართვა და რომელიც ძვირფასი თვლებით შემკობილი იყო. ამ შემთხვევისა გამო თამარმა მადლობა შესწირა ღმერთს იამბაკონით, რომელმაც ჩვენამდის მოაღწია. შანქორის ¹⁾ გამარჯვებას იხსენიებენ მრავალი რუსის მწერალნი მე-XVI საუკ. და თვით მეფე ივანე IV ამხნევებდა თავის ჯარს ყაზანის აღების დროს 1552 წ. ივერიელების მამაცობით ²⁾).

შანქორის ომის შემდეგ იოანემ, ახალციხის ერისთავმა, დაიპყრა ყარსი, და მიიღო ათაბაგისა და ემირთ—ემირისა წოდება. ეს რომ შეიტყო როკნ-ედდინმა, იკონიის სულთანმა, შეეკრიბა დიდ ძალი ჯარი ყველა აზიის მხრებიდამ, სადაც კი იმის საბძანებელი იყო, და შემწედ მოიწვია კარნუ—ქალაქის ემირი

¹⁾ ბ. ყორდანი ამტკიცებს, რომ შანქორის ომი 1195 წ. მოხდა. კრ. გვ. 282.

²⁾ მოგვყავს სიტყვა მეფის იოანე IV მრისხანისა: Слышасте иногда Божию бывшую великую милость и Пречистыя Богородицы помощь, яко премудрая и мужеумная царица Иверская сотвори и колику побѣду показа на небожныхъ Персѣхъ და სვ. ბროსეს განმარტებით ამ მეფის ზემო მოყვანილ სიტყვებში იკულისხმება შანქორის ომი 1023 წ. და 1209 წ. არღებლის აღება, რომელიც აღერბეჯანში თავრიზის ჩრდილო-აღმოსავლეთად მდებარებს. *Mél. asiat.* ტ. 1 გვ. 563—583.

საღმრთის გვარისა და მერე თითონ ლაღატობით დაიპყრა ეს მხარე. მრისხანე წერილით სულთანს თხოულობდა თამარისაგან მორჩილებას და მუქარით წინადადებას აძლევდა ცოლად გაჰყოლოდა მას; მაგრამ დედოფალმა გაგზავნა ჯარი ბასიანში ძმათა მხარგრძელიძეების წინამძღოლობით. თვითონ კი თამარ, რომელსაც კათალიკოზი თვედორე და იოანე შვეთელი ახლდნენ, დარჩა ოძრხეს, სადაც ლოცულობდა ქრისტეს მოსაგვის მხედრობის წარმატებისათვის. მტერი მათ ბასიანში დახვდა. სოსლანი მარცხენა მხრით და სპასალარი ზაქარია მარჯვენით — იერიშით მივიდნენ მტერზე ისეთი ძალით და მამაცობით, რომ უკან დაახვეინეს თურქებს და შემდეგ ხანგრძლივ შეტაკებისა ისინი სრულიად გააქციეს. ამ ომში ცხენები მოუკლეს ზაქარიას, გრიგოლს, ივანეს და შალვას, ახალციხის წინა მძღოლებს და აგრეთვე სხვა სარდლებსაც; მაგრამ მათ დარჩათ გამარჯვება, რომელიც იმ წამსვე რაღაც საკვირველ წინა-გრძნობით ბერის ევლოგისა შეიტყვეს ოძრხეში. გარდა მდიდარის დავლისა როკნ-ედდინის ღროშა და ეზენკის მფლობელი ჩაიგდეს ხელში გამარჯვებულებმა.

მემატიანე მოგვითხრობს, რომ თამარ დიდის გულმოადგიენებით ასრულებდა სჯულის ყოველს წესს, ღამით ლოცულობდა და თავის ხელით უკერავდა ტანსაცმელს ღარიბებს და სამღვდელელოებას. ის აგრეთვე ელსაქნარობდა ვითომც თავის სარჩენად და, რასაც კი ამ შრომით იშოენიდა, სამოწყალოდ არიგებდა. ერთხელ, როდესაც დედოფალი თავს იხურავდა, მან ვერ მიიღო იმწამსვე ვიღაც ღარიბი დედაკაცი, და როდესაც გაათავა თავის დახურვა, უბრძანა მოსამსახურეებს მთხოვნელი დედაკაცი შემოეყვანათ; დაიწყეს ძებნა, მაგრამ ვეღარ იპოვეს. დედოფალს ისე ეწყინა ეს ბმბავი, რომ ბრძანა თავის დიადემიდამ თორმეტი ძვირფასი ქვა ამოეღოთ და ჩაესვათ გელათის ღვთისმშობლის ხატის გვირგვინში, რომელსაც ახლაც ღვთის მლოცველთა აჩვენებენ.

ერთხელ წირვის შემდეგ სპასალარმა ზაქარიამ ისურვა ერ-

თად ქართველებთან ევლოგიის ანუ სეფისკვერის მიღება, მაგრამ კათალიკოზმა იოანემ არ მიუშვა და დაიწყო სომხის სჯულის გაკიცხვა; ზაქარია უნდა დამორჩილებოდა; მან სთხოვა სომხის კათალიკოზს მოსულიყო თავის სჯულის დასაცავად. ამ საგანზედ ბაასმა დიდხანს გასტანა თანადასწრებით დედოფლისა, იმის მეუღლის დავითისა და შემდეგ ბაასისა იოანემ, ზაქარიას ძმამ, მიიღო მართლმადიდებლობა; ზაქარია კი განუდრეკელი დარჩა. ამას გარდა ამ ორ ერთაშორის სჯულზე ბაასი რაოდენჯერმე მოხდა. 1179 წ. სომხებმა იდღესასწაულეს აღდგომა ერთი კვირით შემდეგ ივერიელებისა, რომელთაც ვერ დაითანხმეს სომხები თავის წესზე და დასწვეს ერთი მათი ეკლესია მლოცველებითურთ. ამის გამო ამ ორ ერთა შორის ჩამოვარდა ისეთი განხეთქილება, რომ ივერიელნი იძულებულნი იყვნენ მიეზლოთ თავის მოწინააღმდეგისათვის 80 ათასი ოქრო როგორც ეკლესიის ასაშენებლად, აგრეთვე დახოცილთ სისხლში. 1204 წ. ზაქარიამ ისურვა სალაშქრო ეკლესიის თან წაღება, რომ სომხის მხედრები მოკლებულნი არ ყოფილ იყვნენ თავის სასულიერო წესებს ლაშქრობის დროს; დავითი სომხის პატრიარხი დავთანხმა ამაზე იმ პირობით, რომ კარაგში სადაც უნდა ეწირათ, უნდა ყოფილიყო მოძრავი მარმარილოს ფიცარი და საკმაო რიცხვი ეკლესიის მოსამსახურებისა თანახმად ეკლესიის წესდებისა. ხოლო ზოგიერთმა ვარდაპეტაგანმა, სომხეთში მცხოვრებლებმა არ მიიღეს ეს გადაწყვეტილება. ეს უთანხმოება გაგრძელდა 1209 წ. და გამოიწვია საშინელი შფოთი, უწყსოება და ძალმომრეობა მათ შორის.

ღვთის მოყვარე დედოფალმა თამარმა დაამთავრა აგება ვარძიის ქალაქისა, კლდეში გამოქვაბულისა, — რომელიც მამა მისმა გიორგიმ დაიწყო და აკურთხებინა შიგ ეკლესია, ბიზანტიურ მხატვრობით შემკული. ამ ეკლესიის კედელზე საკურთხეველში აქამომდე სჩანან მთელი სურათი მდიდრულ ტანსაცმელით და შარავანდელით გარემოცული მეფეთ მეფისა გიორგისა და მის გვერდით იმის ასულისა, მეფისა თამარისა, მთელი აღმოსავლეთის მფლობელი-

სა, რომელსაც ხელთ უბყროა მის მიერ ნაკურთხი ეკლესიის გეგმა. ტფილისის ახლოს, შვენიერ მთის ფერდობზე დგას ნანგრევი კაბენის ეკლესიისა ¹⁾, რომლის წარწერიდამ სჩანს, რომ ის თამარის დროს აშენებული ყოფილა, და ს. ბეთანიაში არის საჯვარე ივერიის ვილაც უცნობის სპასალარის სამარხზე, რომელიც აშენებული ყოფილა 1196 წ. დანარჩენი ნაშთები, რომელზედაც, რაოდენადაც ჩვენ ვიცით, დაცულია თამარის სახელი, არიან შემდეგნი: სამეგრელოში გულსაკიდი ჯვარი ²⁾ ხოფის მონასტერში, ხატი ლაილაშის ეკლესიაში

1) კაბენის მონასტერი კოჯორის ახლო ძვეს.

2) თუმცა ავტორი აქაც და თავის არხეოლოგიურ მოგზაურობაში (Bap. VII) იხსენიებს ხობის მონასტერში დაცულს თამარის ამბარჩას ანუ გულ-საკიდს ჯვარს, მაგრამ ბ. თ. ჟორდანიას თავის ახლად გამოცემულ ქრონიკებში თავ მოწონებით აღიარებს: „ეს ჯვარი ჯერ არ ვისაგან არ არის აღწერილი. ბროსესთვის უთქვამთ, რომ ხატის გულში თამარის ჯვარააო დაცული. მაგრამ გასაღები ვერ უპოვნიათ ხატისა (ალბათ ვერ უნდვიათ ?!) და აღუწერელი დარჩენია—ვერც შეგრილ-ნათელა აღმოუკითხავს (ბროსეს), ხოლო მათი მხატვრობა ვერც შეუნიშნავს, ვერც ბორდოხან დედოფლის შემოხსენებული წარწერა უნახავს მეცნიერს არქეოლოგს“. ქრ. გვ. 269.

რომ ბროსეს არხეოლოგიური მოგზაურობა სრული არ არის და იმისი წარწერების ამოკითხვაში ხშირად შეცდომები მოიპოვება, ეს კარგი ხანია ცნობილია ჩვენის ისტორიის მკვლევართა მიერ. მაგრამ ამ შემთხვევაში ქეშმარიტების აღსადგენად ჩვენ მოვიყვანთ განსვენებულის არხეოლოგისა ნამდვილს სიტყვებს, რომელნიც ცოტად თუ ბევრად დაამცირებენ ბ. თ. ჟორდანიას ვითომ ახალ ფაქტის აღმოჩენას. ბროსეს სწერდა: „აქვე (ხობში) ენახე ერთ მომცრო ვერცხლის ოთხკუთხიან კოლოფზე ეს ხუცური წარწერა: ჭი ხატო არსებისაო უთავაებულო (?). მეოხ მფარველ ექმენ, აქა და საუკუნესა, ერისთავი დადიანი შეგრი და მეუღლე მათი თ.... ეს წარწერა წაშლილია ვინაიდგან კოლოფი, როგორც ეტყობა, გარდაუკეთებიათ, და ის ნაწილი, სადაც დაბოლოება ეწერა, სხვა ვერცხლისგან უნდა იყოს გაკეთებული. იქ, სადაც გარდაბმულია ამოკითხვის ესრე: „დედოფალი ნათელა“. დანარჩენი ვერ ამოუკითხავს. ეს „მომცრო კოლოფი დაკეტილია პატარა ბოქლომით, ვინაიდგან მასში ჩასმულია ჯვარი, რომელიც, ამბობენ, განთქმულ დედოფალს თამარს უნდა ეტარებინოს

ლეჩხუმში; მეორე შვენიერი ხატი ტფილისის ანჩისხატის ეკლესიაში ასვენია, და აგრეთვე წარწერა ძლიერ შესანიშნავის ხელოვნებით გეგუთის სასახლის ნამგვრევეებზე. თამარმა ააგო ეკლესიები არა თუ მარტო ივერიაში, არამედ იერუსალიმში, პალესტინაში, საბერძნეთში, კიპრის კუნძულზე, სინას მთაზე და მრავალ სხვა ქვეყნებში.

ერთხელ სირიის და სხვა ბერები მოვიდნენ ივერიაში მოწყალების სათხოვნელად და მიიღეს თამარისაგან ღდიდ ძალი ფული როგორც თავისათვის, აგრეთვე გლახაკთ დასარიგებლად. როდესაც ისინი დაბრუნდნენ კონსტანტინეპოლს, იმპერატორმა ალექსი ანგელოზმა გზაში წაართვა მათ ეს ფული. შეიტყო თუ არა ეს ამბავი, დედოფალმა ბერებს მიუზღო დასაკლისი, ხოლო ალექსიზე განრისხდა და შეეწია ივერიაში გადმოხვეწილს ალექსი კომნენს ტრაპიზონის და იმის მიდამოს დაპყრობაში, რომელთაგანაც ამ უკანასკნელმა შეადგინა თავისი საკუთარი იმპერია. 12 აგვისტოს 1204 წ. ფრანგებმა ¹⁾ დაიპყრეს კონსტანტინეპოლი. ამ

თავის გულზე. დიდად დამწყდა გული, რომ ერთად ერთი ნაშთი, რომელიც უტარებია ამ ფრიად შესანიშნავს ქალს, მე ვეღარ მაჩვენეს, ვინაიდან იმის გასაღები ზუგდიდში დარჩენილათ! ვინ იცის, იქნება იქ რაიმე შესამჩნევი წარწერა იყოს. Rap. sur un Voyage archéologique dans le Géorgie et dans l'Arménie par Brosset I livr. გვ. 46 და 47.

ვგონებ, ცხადია, რომ ბროსესაც ამოუკითხავს შერგირის და ნათელას სახელები, ხოლო წარწერა ჯვრისა ვერ უნახავს, რადგან გასაღები ზუგდიდს დარჩენილათ. თ. ყორდანია ჩვენ გვამცნებს ეხლა ამ ჯვრის წარწერას რისთვისაც—და მხოლოდ ამისათვის და არა სხვის შრომის დამცირებისათვის—მადლობის მეტი არა ეთქმის რა. ის ასრე ამოიკითხავს მას: ძელო ჭეშმარიტო, ძალო ჯუარისაო, შენითა წინაწარძღომითა ყოვლადვე შემწე და მფარველ ექმენ მეფესა და დედოფალსა თამარს.“ ქრონიკები გვერდი 269. ავტორის გარდა დიმ. ბაქრაძეს ხოფის მონასტრის აწერილობაში მოიხსენიებს ამ „პაწია ვერცხლის კოლოფს, რომელშიაც, როგორც ამბობენ, დაცულია გულზე საკიდი ჯვარი თამარ-მეფისა.“ *Кавказъ въ др. пам. христiанства* გვ. 158.

¹⁾ მეჯვაროსნებმა.

გვარი იყო თამარის ძლიერება. ყოველ წლიურს მიმოსვლის დროს ის დოვინში მიიღებდა ხარკს განჯელებისაგან, გაზაფხულზე — სომხეთში — ნახჭევანის მხარისგან და შემდეგ — კოლაში კორნუ-ქალაქისაგან, ეზენგისგან და იმის მოსამზღვრე ქვეყნებისაგან.

1207 ანუ 1208 წ. თამარმა შეიტყო, რომ ქ. ყარსს დიდი ხანია გარს ადგა გამოჩენილი სარგის თმოგველი მესხებით და, გაიგო რა აგრეთვე მიზეზი, რომლისაგამო ეს ქალაქი აქამომდე ვერ აეღოთ, სწრაფად გაგზავნა იქ დავით სოსლანი და ძმები მხარგრძელიძეები, რომელთაც გარდაიყვანეს ყარსის წყალი და მით აიძულეს მკვიდრნი დამორჩილებოდნენ. თამარმა შეიწყნარა იმათი თხოვნა, დაიტევა ეს ქალაქი და ჩააბარა ის თავის 13 წლის შვილს გიორგის, რომელსაც მან სამეფო საქმეების მმართველად განუზიარა; შემდეგ ამისა მეუღლე მისი დავითი მალე გარდაიცვალა.

1205 და 1210 წლ. შუა ივერიელებმა რაოდენჯერმე გაილაშქრეს ქ. ხლათის დასაპყრობლად ცვალებადის წარმატებით. ბოლოს, როდესაც ეს ქალაქი სალადინის ძმისწულის, მელიქ-ელ-აუხოდის ხელში ჩავარდა, ივანე თავის ძმით ზაქარიათი გარშემოადგა მას; კედლების დასინჯვის დროს ცხენით ივანე ჩავარდა ორმოში, ხიდ ქვეშ და მტრისაგან დატყვევებულ იქნა. მან ტყეობიდამ თავი იხსნა მხოლოდ მაშინ, როდესაც მიათხოვა თავისი ასული თამთა აუხოდს, მიუზღო მოთხოვნილი მის მიერ დიდ ძალი ფული და დაუბრუნა დიდი რიცხვი დატყვევებულ მუსულმანთა. თამთამ იმისთანა პატივი დაიმსახურა თავის ქმრისაგან, რომ შომავალ დროში ამას ძალიან ბედნიერი შედეგი ჰქონდა ივერიელების სასარგებლოდ, რომელთაც ამ დროიდან მიიღეს სხვა და სხვა უპირატესობა მუსულმანების ქვეყნებში, ნამეტურ იერუსალიმში, სიდაც მათ უფლება ჰქონდათ შესულიყვენ გაშლილ დროშით. შემდეგში თამთა ჯალალედდინის ხელში ჩავარდა, მაგრამ იმისაგან მოასწრო ივერიაში გაქცევა; მანგლისში გარდავიდა და გამოით-

ხოვა უგედვი-ყაენისგან ყველა თვისი სამფლობელო.

ამას შემდეგ დიდ მარხვაში არღებილის ¹⁾ სულტანი დაეცა ქ. ანს, შევარდა ეკლესიაში და იარალით ამოხოცა როგორც იქ მლოცველნი, აგრეთვე მკვიდრნი, რომელნიც ქალაქის ახლო გამოქვაბულებში დაიმაღენ; ზოგი მან ტყვედ წაიყვანა. ზაქარიამ გამოითხოვა დედოფლისაგან ნებართვა ჯარი ამოეყარა ამ დანაშაულობისათვის. ის წავიდა ქ. ანს სამცხელების ჯარით და იღუმალ შევიდა არღებილში და თავს დაესხა მათ ანაზღეულად აიღოს ე. ი. ახალ მთვარის დღეს, აიღო ქალაქი და დახოცა იქაურნი მკვიდრნი იმდენივე, რამდენიც იმათ ანელები ამოესრისათ. მეორჯელ თამარისვე თანხმობით სპასალარი ძმით წავიდა, 1209 წ. დამღევს, სპარსეთს დიდ ძალი ჯარით; დაიპყრა ქალაქი მარანდი და აიღო სამხედრო საუდიერო ჯარიმა თავრიზში; მან დაიპყრა აგრეთვე მიონი ²⁾, ზანგანი და ყაზბინით გაილაშქრა ხორასნის ქალ. როგიტორზე, სადაც ივერიელებმა დაისვენეს და შემდეგ ამა მხარის აღებისა უკანვე დაბრუნდნ. როდესაც მიაწიეს მიონს ნახეს, რომ მათი მეციხოვნეები მკვიდრთ დაეხოცნათ, ამისათვის ივერიელებმა ააოხრეს და დასწვეს ეს ქალაქი; თვით სულტანს და იმის შვილებს ტყავი გააძვრეს. შემდეგ უმონით, თავრიზით და ნახქევანით დაბრუნდნ უკან დატვირთულნი სხვა და სხვა სიმდიდრით და საჩუქრებით, რომელნიც წამოღებულნი ჰქონდათ ყველა იმ მთავრებისაგან, სადაც მათ გზად გამოიარეს. ამ საკვირველ ლაშქრობის სინამდვილეს—არღებილამდის მაინც, — მოწმებენ სომხების და მუსულმანების მემიტორიენი. ეს უკანასკნელნი დასძენენ, რომ უმთავრესი არღებილის მიზგითის კარები წამოღებულნი იყვენ ტფილისში და შემდეგ რაოდენიმე წლისა ისინი ზურგზე მოიკიდეს ღვთის მოსავეთ მუსულმანებმა და არღებილში მიიტანეს.

1) არღებილი მდებარებს აღერბეჯანში, თავრიზის ჩრდილო-აღმოსავლეთად.

2) ვახუშტით მიწაი.

სპასალარო ზაქარია 1212 წ. გარდაიცვალა. იმის ძმამ ივანემ მოიღო ათაბაგის წოდება, ხოლო იმის ბიძაშვილს, ვარამ გაგელს მისცეს ივანეს შემდეგ მსახურთ — უხუცესობა. ამ დროს ჩრდილოეთელნი მთიულნი, დიდოელები და ფხოველები, ეხლანდელნი ფშაენი, აჯანყდნენ. ათაბაგეი ივანე გაგზავნეს იქ იმათ დასამშვიდებლად და ხარჯის დასადებად. ეს იყო უკანასკნელი მოქმედება თამარისა, რომელიც ავად გახდა ნაქარმაგვეს და შემდეგ ხანგრძლივის ტანჯვისა გარდაიცვალა.

თუმცა ზოგიერთი მეისტორიენი სხვა და სხვა გვარად უჩვენებენ თამარის სიკვდილის ჟამს, მაგრამ ზემოხსენებული დამ ცხადად სჩანს, რომ თამარის სიკვდილი 1212 წლის წინეთ არ მომხდარა იმიტომ, რომ ჩვენ გვაქვს ფული, მოქრიალი იმის სახელით 1210 წ. და აგრეთვე დამტკიცებულია, რომ ზაქარია თამარის სიკვდილამდე გარდაიცვალა. ამასთანვე იხადება ექვი, რომ თამარი შემდეგ 1214 წ. გარდაიცვალა. ¹⁾

თამარის ნაშთი დროებით მცხეთის ტაძარში დაასვენეს და შემდეგ გარდასვენეს და დამარხეს ან ვარძიაში ²⁾ როგორც

¹⁾ თამარ მეფის დროიდან თარი გუჯარია დაკული. პირველით 1204 წ. თამარ მეფე, მეფე დავით (მისი ქმარი) და გიორგი ლაშა (მისი შვილი) შიომღვიმის მონასტერს ანტონ ჭყონდიდელის თხოვნით აძლევენ გუჯარს, რომლითაც სწირავენ მას სოფელს სხალტბას და სჰმ კომლს გლეხს. ამ გუჯარში ანტონ ჭყონდიდელი, რომელმაც ეს გამოუცხადა მონასტერს, თამარ მეფეს იხსენიებს „ღვთის სწორად“. 1186 წ. თამარ მეფე აძლევს გელათის მონასტერს გუჯარს, რომელშიაც აცხადებს, რომ გელათის მონასტრისათვის შემოწირავს სოფელი, რათა თორმეტ ბერს (გარდა დანიშნული რიცხვისა) ჰქონდესო საერთო რჩენა მონასტრის სხვა ძმებთან. *Гр. церк. гуджары Д. Пурцеладзе, გვ. 96, 97 და 131.*

²⁾ ვარძია ჯავახეთშია. ამ სიტყვას ასე ხსნიან „ვარ ძის ღვთისა მშობელიო“, მოკლე აღწერა ეკლესიებისა საათაბაგოში, იმერეთში და სამეგრელოში ნ. ჩუბინაშვილის მიერ 1842 წ.

გარდმოცემა ამბობს, და ან გელათში, როგორც მემატიანე მოგვითხრობს. ¹⁾

გიორგი IV ლაშად წოდებული 18 წლისა იყო. ტახტზე ასვლის დროს, როდესაც მან შეიტყო, რომ განჯის ემირი არ იხდიდა თავის ვადაზე ხარჯს, ჯარი შეკრიბა და დანიშნა იმის წინამძღოლად ივანე ათაბეგი, და თითონაც თან გაჰყვა ემირის

¹⁾ სამწუხაროდ, ჯერ კიდევ არ არის აღმოჩენილი საფლავი დიდის მეფის თამარისა. განსვენებული დ. ბაქრაძე იმ აზრის იყო, რომ თამარი გელათში უნდა ესვენოს და კიდევ გამოითხოვა ნებართვა იმერეთის ეპისკოპოზის გაბრიელისაგან იმის სამარხის საძიებლად და იატაკის აღებას აპირებდა გელათში, მაგრამ სიკვდილმა აღარ დააცალა და ვეღარ მოასწრო თავის სურვილის აღსრულება... თამარის სახე დახატულია ვარძიაში სამეფო სამკაულით: მეფის ხელში უჭირავს ვარძიის ეკლესია—და იმასთან დახატულია მეუღლე მისი დავით, —და ბეთანიაში, ვერის ხეობაში ტფილისის მახლობლად. დიმ. ბაქრაძე თავისს *Кавказъ въ др. пам. христ.* შეცდომით სწერს ვითომ ბეთანიის ტაძარზე თამარის სახე თ. გრ. გაგარინს გარდაეხატოს და თ. ვარანცოვის ბრძანებით ლონდონში ლიტოგრაფიაზე გარდაეღოთ. ეს ლონდონელი ლიტოგრაფია არის გარდმოდებული ვარძიის მონასტრიდამ, სადაც მას ხელში ტაძრის მოდელი არ უჭირავს. ბეთანიაში თამარი დახატულია მაღალის ტანისა და მშვენიერ ქალად, ქართულ სამეფო გვირგვინით, —რომელიც შემკულია მარგალიტებით, — და ლაჟვარდის ფერის პორფირით, სიასამურის ბეწვით შემოვლებულია. ორი დიდრონი კავები ამკობენ იმის პირის სახეს; თამარს ხელები მიპყრობილი აქვს თავისს ქმრის, დავითისაკენ, რომელიც დახატულია წვეროსანი, პორფირით და გვირგვინით. დავითს ერთს ხელში უპყრია კვერთხი და მეორეთი იგი ანიშნებს იქვე მდგომარე წმინდაზე. *Изъ поѣздк. въ Закав. крайъ лѣтомъ 1877 г. А. Цагарели Ж. М. Н. Ир.*

თამარ მეფეზე აქამომდე დაცულია ხალხში ისტორიული სიმღერა:

უბირს*) ავაგე საყდარი, უწყლოსა წყალი ვადინე,
ისპანს დავსდევ ბეგარა, სტამბოლს ხარაჯა ავიდე,
თეთრს ზღვაში რკინა ჩავაგდე**)—ხმელეთი ჩემსკენ მოვიგდე,
ამდენის საქმის მოქმედმან ცხრა აღლი ტილო წავიდე.

*) ზოგი წარმოსთქვამს უბისს, რომელიც ძირულის ხეობაში ძვეს.

**) აქ რკინა ხომალდის ღუზას ნიშნავს

დასამორჩილებლად. მათ ააოხრეს მხარე და განჯისციხეს ალყით გარშემოადგენ და შემდეგ იერიშით მივიდენ იმის ასაღებად. განჯელებმა მედგრად წინ დაუხვდენ, მაგრამ იძლიენ. ამ ომში მეფე წინ მიუძღოდა ჯარს, რომლისაგამო ხშირად საშიშარ მდგომარეობაში იყო ხოლმე; ივერიის სარდლებმა ყვარყვარემ, ჯაყელმა, ბოცომ და მემნამ გამოიჩინეს ძლიერი სიმაძავე. ათაბეგი, ამ მხარის მფლობელი დამორჩილდა და გამარჯვებული ივერიელები დაბრუნდნენ უკან დიდის ნადავლით. საუბედუროდ, თავისს მეფობის ბოლოს გიორგიმ ისეთი გარყვნილი ცხოვრება დაიწყო, რომ ათაბეგი ივანე და ვარამ გაგელი ჩამოეცალენ მას. კანონიერად ის არავისზე არ დაქორწინებულა, არამედ შეუყვარდა მას ვილაც ველისციხელი ქალი, რომლისაგანაც ჰყავდა ძე დავითი. ლაშამ აღსაზრდელად ის მიაბარა თავისს დასრუსუდანს. ის მუდამ მისვლა-მოსვლაში ატარებდა დროს, ხან ნადირობდა აჯამეთში; ცხომში ანუ აფხაზეთში, ხან დაიზამთრებდა დოვინში, სომხეთში; ხან კი ზაფხულს ატარებდა კოლაში, მტკვრის სათავეში მდებარე ადგილებში, სადაც ის ხარჯს ჰკრებდა ყველა თვის ხელ-ქვეით მხარეებიდან.

ამ დროს მონგოლთ ერი, რომელიც მდ. ონონის და კერულონის ¹⁾ სათავეებში ცხოვრობდა, დაიმორჩილა სახელგანთქმულმა ჩინგის ხანმა ²⁾, რომელმაც, დაამარცხარა მფლობელნი: კერატისა—ონგახანი, ყარაყაითაკისა—გურა, უიგურისა—ილიაქეთი ანუ მფლობელი და არსლან ჩინეთელი ³⁾, მთელი თავისი ძალ-ღონე მიმართა ხორაზმ-შაის ქეტაბედლის წინააღმდეგ. დამარცხებული ხორაზმ-შაჰ გაიქცა დასავლეთისაკენ და 1220 წ. კასპიის ერთ კუნძულზედ მოკვდა. შვილი

¹⁾ ეს მდინარენი ამურს ერთვიან. ქარ. ცხ. მონგოლებს ანუ მონღულებს დაერქვა ეს სახელი მანღუ თემისაგან. მემატანე კი მათ თათრებს უწოდებს.

²⁾ რაც მონგოლურ ენაზე ნიშნავს უმთავრეს ყაენს. ზოგიერთის ახსნით მძლავრთ მბრძანებელს.

³⁾ ანუ ხატაეთელი.

და მემკვიდრე მისი ჯელალ — ედდინი შეიღჯერ შეებრძოლა მონგოლებს, მაგრამ იძლია და, რა ვეღარ შეიძლო მძლავრ მტრის წინააღმდეგობა, უკუიქცა. ჩინგის ყაენმა მას კვალდაკვალ მიჰყვა თავას ორი სარდლით, სუბოთაი და ჩეპე ნონებით — რომელიც მონგოლურად ნიშნავს თავადებს, 20 ათასი ჯარით — და უბრძანა მათ დაეთვალიერებინათ და შეეკრიბათ ცნობები მტრის ქვეყანაზე და ყოველივე მოეხსენებინათ მისთვის. ისინი შევიდნენ სპარსეთში შემოდგომაზე 1220 წ., უწოდესთ რა განზრახ ქრისტიანებად თავისს თავს, რომ ამით უფრო ნდომა მოეპოვებიათ; ამის შემდეგ გარდავიდნენ ივერიაში, სადაც გაიმარჯვეს ომში ხუნანის ახლოს. ¹⁾ ამბობენ, რომ ერთმა სომეხმა ამ ომის დროს უღალატა სპასალარს ივანეს და იმის ცხენს უკანა ძარღვები გაუჭრა, რომლის გამო ივანე ცხენიდან ჩამოვარდა, რის გამო ომი წაიგო იმ დღეს. ამიტომაც ჩვენ საექვოდ ვრაცხთ, ვითომც ამ დამარცხების შემდეგ ივერიელებმა, როცა გონზე მოვიდნენ, განმეორებულ ომში მოასწერეს რაოდენიმე ათასი მონგოლების გაჟლეტა, როგორც დედოფალი რუსუდანი და ივანე თავისს წერილებში რომის პაპს სწერენ. მონგოლებმა დაიზამთრეს ბარდას ახლოს. 1221 წ. გაზაფხულზე ისინი ტფილისისაკენ გაემართნენ და მეორეჯელ დაამარცხეს ივერიელები; აქედამ დაბრუნდნენ განჯას, სადაც იქაურ მკვიდრებმა თუ ვედრებით, თუ საჩუქრებით შეაწყნარეს მათ თავი; მონგოლები განჯიდან გამობრუნდნენ და ხელახლავ შემოესიეს ივერიას და დაამარცხეს. ამ ომში ებრძოდა მათ დასავლეთის და აღმოსავლეთის ივერიისა, დიდ ძალი შეერთებული ჯარი რომელშიაც ერიენ ივანე ათაბეგი შანშეთი, — რომელიც იმის ძმის ზაქარიას შვილი იყო — და ვარამ გაგელი. ივანე სიკვდილს ძლივს გარდარჩა; ბექა ყვარყვარეს შვილი — მეჭურჭლეთ უზუცესი ომის ველზე მოკვდა; გურგასლანის დროშამ მტრის

¹⁾ პირველი ეს შეტაკება მონგოლებთან მოხდა ბერდუჯის ანუ დეზდას ნაპირზე ბორჩალოში, მახლობლად ხუნანისა.

წინაშე უკან დაიხია. ამის შემდეგ მოზგოლები დარუბანდს წავიდნენ. ისინი ვერ შეაჩერეს ვერც ლეკებმა და ყიფჩაყებმა, ვერც საშინელმა გზებმა და ვერც სურსათის უქონლობამ. დაუქედელ ცხენებით ისინი გარდავიდნენ ჩრდილოეთში, შემდეგ მდინარე ოტელში (ვოლგაში) გავიდნენ და უდაბურ ადგილებით დაბრუნდნენ თავისს ხელმწიფესთან; ამ გვარად ორი წლის განმავლობაში მოზგოლებმა ეს დიახ საოცარი ლაშქრობა დაასრულეს. მოზგოლებისაგან დამარცხებულნი ყიფჩაყები გადმოვიდნენ სამხრეთში, აიკლეს დარუბანდი გაძარცვეს შირვანში ქ. ყაბალა, რომელიც ივერიელებს ეკუთვნოდა, შემდეგ უფრო შორს დაიწინაურეს და თხოვეს მეფე გიორგის დასასახლებლად ადგილი. მეფემ უარი უყო. ამის შემდეგ ისინი განჯას მივიდნენ, სადაც იქაურმა მფლობელმა სიხარულით მიიღო ისინი. შეუერთდნენ რა განჯის ემირს, პირველ შეტაკებაში მათ დამარცხეს ივერიელები, მაგრამ ათაბეგმა ივანემ მეორე ომში გაიმარჯვა მათზე და სრულიად ამოსწყვიტა ისინი. ამის გარდა 1222 წ. ივერიელი თავს დაეცენ და აიკლეს ბელაქანის მხარე ბარდას იქით მდებარე. დოვინის სარდალი შალვა დაეცა აგრეთვე სურმარიის მხრას, რომელიც მაშინ ხლათის ¹⁾ მთავარს ეკუთვნოდა, მაგრამ დაბრუნების დროს მტერი დაეწია მას გზაში და, თუმცა შალვა სიკვდილს გადარჩა, მაგრამ მთელი ნადავლი უნდა დაეგდო. ამასობაში სულთანმა ჯელოედდინმა არჩია დასავლეთისაკენ დაეხია. ახლოთის მთავარმა, სალა—ედდინის შთამომავალმა, გამოსთხოვა ცოლად მეფე გიორგის და. მეფე დათანხმდა, და ათი დღის შემდეგ ქორწინება უნდა მომხდარიყო, მაგრამ მეფე დანიშნულ ვადამდე გარდაიცვალა და ამისა გამო ეს საქმე დაიშალა. გიორგი მეფე გარდაიცვალა ოთხშაბათს 18 იანვარს 1223 წ. ახალგაზდა თავისი შვილი დავითი მან ჩააბარა რუსუდანს, რომელიც ტახტზე ავიდა.

¹⁾ ხლათი ანუ ახლათი, იგივე ახლოთი მდებარებდა ვანის ტბის ნაპირად.

თავის გამეფების დასაწყისში რუსუდანმა გამართა მიწერ-
მოწერა პაპთან ღონორი III და აუწყა, მას როგორც ძმის
სიკვდილი, აგრეთვე თავისს გამეფება და მონგოლების პირ-
ველი მოქმედება ივერიაში. ეს დასაჯერიც არის, ვინაიდან
ივერიელებმა უკვე მოიხვეჭეს აზიაში დიდი სახელი სელჯუ-
კებთან ბრძოლით; როდესაც მეჯვაროსნებმა აიღეს დამიეტტა
1219 წ. ივერიელებმა მაშინვე მოულოცეს მათ გამარჯვე-
ბა და მუქარით აუკრძალეს დამასკის მფლობელს, ქორადინს ქ.
იერუსალიმის კედლების დანგრევა, რაზედაც ის მოწადინებუ-
ლი იყო. ამას გარდა მეფე გიორგის თავისს სიკვდილამდი გან-
ზრახვა ჰქონდა მონაწილეობა მიეღო მეჯვაროსნების ომში ურწ-
მუნობებთან. წმინდა ადგილების მოსალოცავად მიმომსვლელთ ი-
ვერიელებს ჰქონდა სხვა საქრისტიანო ერთ შორის უპირატე.
სობა; მათ შეეძლოთ ამ წმინდა ქალაქში გაშლილ დროშით
შესულიყვნენ. ეს უფლება მიენიჭათ მათ მას შემდეგ, როცა
თამთა, იოანე ათაბეგის ასული, მიათხოვეს სალა-ედდინის
ძმის წულს, მალიკ-ელ-ნურადს. ¹⁾ 1240 წ. დამლევს რუ-

¹⁾ დასამტკიცებლად იმისა, რომ ჩვენი დროშა მონგოლების შემოსე-
ვამდე რისხვასა და ზარს სცემდა მცირე აზიაში და სირიაში ყველას, ვინც
კი საქართველოს შეურაცხყოფას განიზრახვიდა, აქ მოგყავს წერილი არა-
ბულ კრებულისა, რომელიც შეუდგენია შინხედდინა ელკალკაშენდის XV
საუკუნეში და რომლის თარგმანი დაბეჭდილია ახლად გამოცემულ I ტომ-
ში зап. Вост. отд. Импер. Рус. археол. общества. ელკალკაშენდი
მოგვითხრობს ცნობებს, შესახებ ეგვიპტის სულტნებისა და საქართველოს
მეფეთა ურთიერთ შორის დამოკიდებულობისა და გარდმოგვცემს ვრცელ
ცნობებს შესახებ ქართველების ტაძრისა იერუსალიმში. სხვათა შორის ის
სწერს: მაჰმადიანები ეძახიან ქართველებს კურდებს, ხოლო ქრისტიანები—
ჯურჯებს. საქართველო არის ფრიად დიდი და უძლიერესი ქვეყანა. მას
ჰყავს საკუთარი მეფე, რომლის უფლება დიან მტკიცე არის. იმის სატახტო
ქალაქი ტფილისია. ამ საქართველოს სახელმწიფოს საზღვრავს ერთის მხრით
რუმის (ბიზანტია) და მეორე მხრით ირანი (სპარსეთი). სულთანს (ეგ-
ვიპტისა) საქართველოს საზღვრების დასაცველად აქ შემოიყვანს ხოლ-
მე 10, 000 ჯარის კაცს, ისიც იშვიათად... მიწერ მოწერის დროს ეგვიპ-
ტის სულტნები დიდის პირფერობით (რომლის ნიშნები, როგორც მაგალი-

სუდანმა წინადადება მისცა პაპს გრიგოლ IX სჯულით შეერთების შესახებ და ამასთანვე მონგოლების წინააღმდეგ შებრძოლებისათვის შემწეობა გამოსთხოვა. მაგრამ პაპმა ამ შეწყვენაზე უარი შემოუთვალა და მიზეზად იმას უთვლიდა, რომ ივერია ევროპაზე („გზები სარკინოზებს უჭირავთ“) ერთობ დაშორებულია და რომ ის (პაპი) იმ დროს იმპერატორს ფრიდრიხ II ებრძოდა. პაპმა მხოლოდ ივერიაში რაოდენიმე მისიონერები გამოგზავნა. აქ არ უნდა დავივიწყოთ, რომ კათალიკეთა ყველაზე უძველესი ეკლესია ახალციხეში არსებობს 1298 წლიდან ¹⁾.

რუსუდანს შეუყვარდა მუჯეთ ²⁾-ედ-დინი თოღრულშორდი, სელჯუკელის ყილიჯი არსლანის შვილი, მონათლა და იქორწინა მასთან; იმისაგან მას შეეძინა ასული თამარი და

თად აღმოსავლეთური გადაჭარბებული მჭერმეტყველობისა, შემოკლებულად ქვემოთ მოგვყავს) მიმარძვიდენ ხოლმე საქართველოს ხელმწიფეს: «განაგრძოსცა ალლახმან ბრწყინვალეობა მათის უდიდებულესობისა, ხელმწიფისა სახელოვანისა, დიდებულისა, მძლეთა მძლისა, უმხნესისა, უძლიერესისა... ლომებრივისა... ლაზთა მეფეთა შორის უაღმატებულესისა, ქართველთა სულტნისა, ზღვათა და ნავთ-საყუდელთა სამეფოთა საუნჯისა... რუმისა და ირანის ქვეყანათა მოსაგრისა... სირიელ მეფეთა თვალსა... თავის გამჭრიახობით უწმინდესის სახლის (იერუსალიმის) აღმამაღლებელისა... რომის პაპის შემწისა, მაჰმადიანთა მეგობარისა... მესსიანთა ერის დიდებისა, მეჯვაროსნე ტომ მოდგმის საუნჯისა, საქრისტიანო სჯულის სიმაგრისა, მეფისა აფხაზთა, ქართველთა და ჯურჯანთა, მეგობრისა მეფეთა და სულტანთა“ და სხ.

¹⁾ ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ამ მისიონერებმა მაშინ მოაქციეს ზოგიერთნი ქართველნი კათოლიკეზად და ამ დროიდან შემოდის ჩვენში კათოლიკეს სჯულის აღსარება. ვფიქრობთ, რომ ესეც ახალი საბუთია ჩვენი თანამედროვე სომხების პუბლიცისტების წინააღმდეგ, რომელნიც ამ შემთხვევაში plus papistes que le pape შეიქნენ და რომელთ მეცადინეობით სხვათა შორის, ქართველთ კათოლიკეებმა, რომელთაც „ინჩეც“ არ ესმით სომხურს ენაზე, წირვა უნდა მოისმინონ თავიანთ ეკლესიებში სომხურს ენაზე, აქაოდა თქვენ ოდესმე ვითომც სომხები იყავითო....

²⁾ დიმ. ბაქრაძე მოგით-ედ-დინი.

ძე დავითი. ტფილისის აღების შემდეგ, რომელზედაც ქვემოთ გვექნება ლაპარაკი, მუჯედ-ელდინი ხელში ჩაუვარდა ჯელალ-ელდინს, რომელმაც შეიწყნარა და განათავისუფლა ის; მუჯედ-ელდინი დაბრუნდა თავის მეუღლესთან, რუსუდანთან, რომელიც მან პოვა გარყვნილობაში გართული. ქმარმა არ მიხედა იმის ცუდ ყოფა ქცევას და ქრისტეს რჯულს არ გარდაუდგა. რაიცა შეეხება რუსუდანს, ის ისეთს გარყვნილ ცხოვრებას ატარებდა, რომ შესახებ ამისა ღუმილი სჯობს.

1225 წ. ივერიელები გარს შემოერთყენ განჯას და შირვან-შაჰს შეეწიენ თავის სამფლობელოის დაბრუნებაში, მაგრამ ორჯელ დიდის ზარალით უკუქცეულ იყვენ შირვან-შაჰის შვილის მიერ, რომელიც მამისაგან გამოგდებული იყო. იმავე წელს ხორაზმ-შაჰი 200 ათასი ჯარით ანუ უკეთ ვსთქვათ მთელი თავის ერთგულ თემით შემოვიდა თავადთ მხარგრძელიძების სამფლობელოში. დოვინი თავის არემარეთი ივანე ათაბეგს ეკუთვნოდა, ანი—იმის ძმისწულს შანშეს, გაგის—ციხე და იმის მხარე—ვარამ გაგელს. რუსუდანის ბრძანებით ივანემ, უკვე მოხუცებულიმა და მონაზონად შემდგარმა, წაიყვანა დიდ ძალი ჯარი საომრად ქ. გარნის მახლობლად ¹⁾, აგვისტოში 1225 წ. მოწინავე რაზმს ჩვეულებისამებრ შეადგენდენ თორელნი და ახალციხელნი შალვას და იმის ძმის ნიანიას წინამძღოლობით, რომელნიც ხაჩენის მთავრები იყენენ; ომის დროს ივანე ათაბეგი არ მოეხმარა მათ, რის გამო მტერმა დაამარცხა ისინი და ივერიელნი გაიქცენ. შალვა ტყვედ წაიყვანეს და მიგვარეს სულთანს, რომელმაც ერთი წლის შემდეგ აწამა და მოაკვლევინა, ვითომც იმისთვის, რომ მას მიწერ—მოწერა ჰქონდეს ივერიელებთან, უფრო კი სარწმუნოა, რომ ის აწამეს მუსულმანის სჯულის მიუღებლობისათვის. ათაბეგი ბედშნის ქალაქში გაიქცა და მით უშველა თავს. ჯალალ—ელდინმა აიღო ქ. დოვინი, წავიდა თავრიზს, მაგრამ დეკემბერში ისევ

¹⁾ გარნის ჩანგრევებს ერეენის ახლოს უჩვენებენ.

დაბრუნდა მხარგრძელობების სამელობელოში და მთელი ჩრდილოეთი სომხეთისა — ანტიამ განჯამდი — ააოხრა და დაიპყრათფილისი მარტში 1226 წ. აი როგორ მოხდა ეს. სულთანმა შეიტყო, რომ ივანე ათაბეგის შვილი, ავაგი ბედშენში ცხოვრობდა და რომ დედოფლის მიერ პატივცემული იყო. მან მოიწვია ავაგი მოსალაპარაკებლად და, რა განიჭრახა იპის შემწეობით ივერიელების დამორჩილება, ისურვა რუსუდანის ცოლად შერთვა, რომელიც არამც თუ არ დათანხმდა ამა წინადადებაზე, არამედ შიდა ქართლში წავიდა და ტფილისის დაცვა მემნას ძმებს და ბოცოს მიანდო. — მაგრამ ქალაქში გაჩნდნენ მოლალატენი,¹⁾ რომელთაც, როდესაც მეციხოვნები მტერთან სამრად ქალაქიამ გამოვიდნენ, გაუღეს სპარსელებს კარები და მეორე მხრიდამ შემოუშვეს; მაშინ ივერიელთ დიდ ძალ რაზმებმა აქ ვერ შეიკავეს თავი და გაიქცენ. მტერმა ქალაქი დასწვა და დაანგრია. ბოცო იძულებული შეიქნა მტკვრის მარცხენა მხარეზე გარდასულიყო, ვინაიდგან მას მოუვიდა დედოფლის ბრძანება, რომ ეს მხარე მტრისათვის დაეცალა. ტფილისის აოხრების შემდეგ სულთანმა მოიწადინა გამაჰმადიანება იქ დარჩენილ მკვიდრთა და მრავალნი მათგანი ამაზე უარყოფისათვის აწამა. ჯვალა — ედდინი არ დაკმაყოფილდა მით, რომ შებილწა ყველა წმინდა ადგილები, მან უბრძანა ამა ადგილების შესაბლალავად თავის ბინიდამ სიონის ეკლესიაზე ასასვლელი გზის გაკეთება²⁾ ხოლო მისი ჯარი მოეფინა ივერიის ყველა კუთხეს და შეუბრალეებლად არბევდა მას. სულთანმა ტფილისის მმართველად მამელოქი ახსონქორი და გეზირად საფი — ედდინი მუხამედი დანიშნა. თვითონ ქირმანში

¹⁾ სპარსელები

²⁾ ვახუშთი ამ სიტყვებით მოგვითხრობს ჯვალაედდინის მტარვლობას: „კვალად მოარღვია სულთანმან სიონსა გუმბათი, დაიდგა საჯდომი და დაჯდა მასზედა და მუნიდამ სრვიდა, რომელ მდინარე სისხლისა სდიოდა... „მოილო ხატი სიონისა ყოვლად წმინდისა და დაასვენა ხიდსა ზედა, და რომელი არ ჰნერწყვიდა, მოჰკვლიდნენ.“

წავიდა და იქიდან ზამთარში დაბრუნების შემდეგ სამჯერ თავს დაესხა ქ. ახლათს, მაგრამ ვერ აიღო. აგრეთვე მან ვერ აიღო ქ. ანი და ყარსი, მაგრამ მთელი ივერია კი დარბეული იყო ხორაზმის ჯარისაგან. 1227 წ. გარდაიცვალა ათაბეგი ივანე, რომელიც დამარხეს მისგან აშენებულ ფიზახანგის მონასტერში. შვილი მისი ავაგი დადგენილ იქნა მის ადგილზედ ამირ — სპასალარად. როდესაც მუჯიმმა ივერიელებს შეატყობინა, რომ ტფილისის ციხის მცველ თარიცხვი მცირე არისო და, როდესაც ამასთანავე ისინი მოიპატიჟეს თვით მუსულმანებმა, რომელთაც მობეზრდათ ხორაზმელების სასტიკად მოპყრობა, ისინი წინამძღოლობით მანდატურთ — უხუცესისა შანშესი, სპასალარის ავაგისა, ვარამ გაგელისა, ცოტნე დადიანისა, და ოსების მაშველ ჯარით დაეცნ მტერს ბოლნისის ახლოს. ამ ომის დასაწყისში ივერიელებმა გაიმარჯვეს, მაგრამ შემდეგ ხორაზმელების ურიცხვ რაზმს ვეღარ გაუმაგრდენ. ხორაზმელები დაბრუნდნ ტფილისში 1228 წ. , სადაც ყველა იქაურნი მკვიდრნი ამოყლიტეს და ქალაქიც გადადაგეს. სულთანმა მეორედ აიღო ის 1229 წ. და იქიდან ახლათზე გაილაშქრა. დედოფალი რუსუდანი ჯერ ქუთაისს და შემდეგ აფხაზეთს გარდავიდა.

ჩინგისხანმა, რომელიც 1229 წ. გარდაიცვალა, გარდასცა დასავლეთი და ჩრდილოეთი ნაწილი აზიისა თავისს შვილს ჯუჩის, და სახელ უწოდა მას ყაენად ¹⁾ ე. ი. ხელმწიფედ და მბრძანებელად. მონგოლების წინამძღოლნი ჭარმალან, ჩალათარ, იოსერ და ბინჩვის გამოელაშკრენ ადერბეჯანის მხარი-

¹⁾ ყაენი, ყენი წარმოსდგება მონგოლურ ლექსიდან ყახან, რომლის სახელწოდებას ხმარობდენ უმთავრესი მონგოლთ წინამძღოლები და მათი მემკვიდრენი სპარსეთში. ყახანი განსხვავდება ხანიდამა, რომელიც ერქვათ სპარსეთის მმართველებს. Hist. de la géorgie. გვ. 485 შენ. 3. შეადარე აზირებულნი აზრი „ყვალისა“ ყაენობის შესახებ. ავტორი არც აცივებს და არც აცხელებს და ყაენობა მურვან-ყრუს დროიდან გამოჰყავს;

საკენ. თავრიზი და არღებლი დამორჩილენ მათ; განჯამ წინააღმდეგობა გაუწია, რისთვისაც მტერმა აღებისა შემდეგ სრულიად ააოხრა ის.

1230 წ. ჯელალ—ედდინმა გაგზავნა ქ. ლორის დასაპყრობლად ილექ-ბეგი, რომელმაც, თუმცა ის ვერაილო, მაგრამ ძაგამის და გაგის ციხეები დაიკავა და ივერიელები დამარცხა ქ. ბედშნის ახლოს. რადგანაც ჯალალ—ედდინმა აქ ველარ შეიმაგრა თავი მონგოლების შემოსევისაგან და ამასთანავე რამდენჯერმე დამარცხდა ახლოთის ახლოს იმის მფლობელის მელიკ-აშრაფისაგან, — რომელმაც არ ისურვა ჯალალ—ედდინის ხელთ ქვეით ბრძოლა მონგოლებთან — ის 1230 წ. გაემგზავრა ქუთისტანს, სადაც ქ. მიაფარეჩინის მახლობელ სოფელში ის ერთმა ქურთმა მოჰკლა. მისი ჯარი ამოწყვეტილ იქნა გუნდ გუნდად იმ მხარის მკვიდრთაგან, რომელნიც წინეთ მათ გაეძარცვათ. ყველა რუსუდანის მეფობის ვერცხლის ფული მოჭრილია 1230 წ., ხოლო სპილენძისა — ცოტა წინედ 1227 წ. რუსუდანი გაეყარა მუჯით — ედდინს და ყოველს ღონისძიებას ხმარობდა წაერთვა ტახტი თავის ძმისწულის დავითისათვის. ამის გამო 1234 წ. მან ბრძანა სამეფო გვირგვინით კურთხევა ქუთაისში თავის ექვსის წლის შვილისა. ამ დიდებულს დღესასწაულზე, ლაშკრობის გამო ვერ დაესწრენ მანდატურთ — უხუცესი შანშე, რომელიც ანში იყო, სპასალარი ავაგი ბედშნში მყოფობის გამო, ვარამ გაგელი და აღმოსავლეთ ივერიის დიდებულნი. 1236 წ. ახლო ხანებში დედოფალი დათანხმდა თავისი ქალი თამარი მიეთხოვებინა გაიათ — ედდინის ქაიხოსრო II, იკონიის სულთანისათვის იმ პირობით, რომ მას ძალა არ დაეტანებინა ცოლისათვის მაჰმადიანობის მიღებაზე. ხოლო შემდეგში თამარმა ქრისტიანობას გარდუგა და მას სასტიკად სცემდა ქმარი, რომლიც უმიზეზოდ იქვეულობდა იმაზე. ცოტახნის შემდეგ რუსუდანმა გაგზავნა იკონიას თავის ძმისწული დავითი და საიდუმლოდ მიწერა სულთანს მოკლას ის როგორმე, მაგრამ არც სიძემ და არც იმის ცოლმა

გურჯი—ხათუნმა არ აღასრულეს რუსუდანის ამ გვარი უსამართლო თხოვნა.

1236 წ. მონგოლებმა ¹⁾ დაიპყრეს სომხეთი, მთელი შირვანი დარუბანდამდე და ადერ ბეჯანი, დაიწყეს ძარცვა და აოხრება ივერიისა. დედოფალის ბრძანებით მუხასძემ ²⁾, ტფილისის მოურავმა თითონ დააქცია ტფილისი და ისე დაუტევა მტერს. შანშე ქ. ანიდამ აჭარაში გაიქცა, ვარამ გაგელი ³⁾— ქუთაისს, ავაგი—კაიენის ციხეში, რომელიც შემდეგ ხანგრძლივს ალყისა იძულებული იყო დაეთმო. აღმოსავლეთის და დასავლეთის დიდებულებმა მთიულეთის სიმაგრეებში შეიფარეს თავი. შემდეგ ავაგი, შანშე, ვაჩაზ და გლიქუმ ორბელიანი დაემორჩილენ ძლევა მოსილს მტერს და მათ უკანვე დაიბრუნეს თავისი სამფლობელოები. ანი და კარნუ ქალაქი ე. ი. არზრუმი იიდეს მონგოლებმა, ხოლო მკვიდრნი იარაღით ამოჟლიტეს. ეს ივერიის საზოგადო დაპყრობა მოხდა 1239 წ. როგორც კი ავაგი დამორჩილდა მონგოლებს, ის ნიშნად პატივისცემისა გაგზავნეს ოლოდაი—ყაენთან და თან გაატანეს მისი და თამთა და ახისტნის სულთანი. ავაგმა ისარგებლა ამ შემთხვევით და გამოითხოვა როგორც ქრისტიანებისათვის, აგრეთვე სამღვდლოთათვისაც შეღავათი და ორწლის ყოფნის შემდეგ დაბრუნდა იქილამ დიდად პატივცემული და უხვი საჩუქრებით დაჯილდოებული. თამთას დაუბრუნეს იმის სამფლობელო ახლათის მაზრაში; ის დაბრუნდა შინ დედოფალის რუსუდანის ელჩის ხამადაულის თანახლებით. ყაენმა დაუმტკიცა დანარჩენ მფლობელებთ ყველა ის მამულები, რომელნიც აქამომდე მათ ეჭირათ.

¹⁾ ვახუშტით „მოეფინენ ვითარცა მკალნი მსვრელნი“.

²⁾ ვახუშტით „მხარ-გძელი გოჭა“, და არა გოჭა მუხასძე. გვ. 229.

³⁾ გაგი და გაგოს ციხე ბროსსეს ფიქრით მდებარებდა არწახის მაზრაში, გუგარკში (სომხეთში), ქართველების გარდაბანის საზღვრებში. Hist. de la Géorgie, 1, 228 შ. 4 და 5.

მონგოლებმა აიღეს და ხელახლად ააგეს დაქცეული ტფილისი. სამცხე რაოდენსამე ხანს დედოფლის ერთგულებაში დარჩა, მაგრამ ჩალათარმა მოარბია ის და იმდენი ხალხი ამოსწყვიტა, რომ ივანე ციხისჯვარის მფლობელი დედოფლის ნებართვით დაემორჩილა დამპყრობელებს, და იმით იხსნა მთელი ეს მხარე საშიშარ განსაცდელისაგან.

მაშინ რუსულანმა გარდასწყვიტა თავისი შვილი დავითი ჩაებარებინა მონგოლებისათვის და ამ განზრახვით მათ აახლო თავისი დიდებულნი, რომელთაც მონგოლების ჩვეულებისამებრ უნდა მიეღოთ ფიცი. ეს ფიცი მდგომარეობდა იმაში, რომ პატარა ოქროს ფიცარს ჩადებდენ წყალში, რომელიც ორთავე მხარეს უნდა დაელიათ. ამ დროს ბიჩვი—ნუინმა ¹⁾ შეკრიბა ჯარი შემოიერთა დამორჩილებულნი ივერიელები და გაელაშკრა კონიის ²⁾ სულთანის წინააღმდეგ. თურქების სულთანს გაიეთ—ელდინს სარდლებნად დარდან შარვაშიძე და ფარადაული, თორელის შალვას შვილი ჰყავდა. ბიჩვის კი ახლდენ სარგის—ჯაყელი, ავაგი შაგანშაჰ და ელიქუმ ორბელიანი. ომში დარდანი და შალვა ¹⁾ მოკლეს. ივერიელებმა ამ ომში ვაჟკაცურად თავი იჩინეს. დედა და ასული დამარცხებულ სულთნისა გაიქცენ კილიკიაში, ხოლო ხეტუმი სომხების მეფე და ქალაქები კესარია და სებასტია დაემორჩილა მონგოლებს. რადგანაც სულთანმა ველარ შესძლო მონგოლების წინააღმდეგობა, მორჩილებით და საჩუქრებით შეაწყნარა მათ თავი და მიიღო თავისს დედა—ქალაქში, კონიაში მოურავი დადგენილი

¹⁾ ნოინი, ნუინი ნიშნავს მთავარ ერისთავს. ვახუშტით ნოინი იყო ცხენოსანის ჯარის უფროსი, თუმანისა ანუ ათი ათასის თავი, აგრეთვე სამეფო სახლის უფლის წულიც.

²⁾ იგივე იკონიის.

¹⁾ ჩვენის აზრით აქ *lapsus calami* უნდა იყოს. როგორც წინედ მოყვანილ სიტყვებიდან სჩანს, შალვა კი არ ყოფილა სარდლად ამ ომში, არამედ მის შვილი ფარადაული.

ნოინების მიერ, რომელნიც საზაფხულოდ იალაღებზე გელაქუნის მხარეში წასასვლელად აიყარნენ. ეს მოხდა სწორედ 1243 წ.

მონგოლები დათანხმდნენ რუსუდანის თხოვნით იმის შეიღობის დავითის გამეფებაზე. მაშინ დიდებული ავაგი, შანშე, ყვარყვარე სამცხელი, ცოტნედადიანი, — ყველასაგან პატივცემული პირი, ბედიანი და გურიის მთავარი წავიდნენ შესაგებებლად დედოფლის, შვილისა, რომელსაც ნოინებმა მთელი ივერია უბოძეს სამშვილდის ციხით და დარქვეს მას ნარინ — დავითი¹⁾. ეს აუწყეს აგრეთვე მონგოლთ ხელმწიფის ჩრდილოეთ მხარეებში მოადგილეს, ბათუს. ამ ბათუ — ხანის ბრძანებით ავაგი, ათაბეგის წოდებით დაჯილდოებული, მის წინაშე წარდგა ახლათის სულთნის, როკნ-ედდინითურთ და გააცვიფრა მონგოლები თავის პირ-ფარეშის დავითის ერთგულებით. ავაგმა არ იცოდა, როგორ მოეპყრობოდა მას მონგოლთ მბრძანებელი; ამის გამო თავისს მაგიერ პირფარეში წარადგინა და თითონ ავაგმა იმის მხლებელობა დაიჩემა. რაოდენიმე დღის განმავლობაში დავითს ყველა იმ პატივის ცემით ეპყრობოდა, როგორც შეეფერებოდა ავაგს. როდესაც კი ავაგი დარწმუნდა, რომ ბათუ-ხანმა ის მოწყალის თვალთ მიიღო, გამოუტყდა მონგოლებს, რომელნიც ფრიად გაკვირდნენ მსახურის ამ გვარ ერთგულებაზე. ბათუმ ორივე ისინი გაგზავნა ყარაყორუმში უმაღლეს მეუფესთან.

როგორც კი ნოინები შეურაცხდნენ რუსუდანს, გარდაწყვიტეს მონგოლიაში გაეგზავნათ მეფედ ახლად ამორჩეული დავითი, რომელმაც 2 წელიწადი დაჰყო ბათუ-ყაენის სასახლეში თანახლებით დიდებულთა ბექასი, ქართლის ერისთავის შვილისა, ბეშკენისა და სხ. საქმის ამ ნაირი მსვლელობა მით უფრო საწყენი იყო რუსუდანისათვის, რომ ის ყველა საშუალებას ხმარობდა მოეკვლევინებინა თავისი ძმისწული და მით თა-

¹⁾ ნარინი მონგოლურად ნიშნავს მახვილს, გონიერს.

ვის შვილისათვის დაემკვიდრებია სამეფო ტახტი. ამ განზრახვით რუსუდანმა რამდენჯერმე თხოვა თავისს სიძეს, იკონიის სულთანს დავითის მოკვლა, მაგრამ ის მუდამ უარს უთვლიდა, მაშინ რუსუდანმა მოახერხა ეჭვი აღედრა სულთანის გულში შესახებ დავითის კავშირისა მის მეუღლესთან. სულთანმა ახალგაზდა ბატონის წული გარდასცა მენავეებს და უბრძანა ზღვაში მისი გადაგდება. ის გადარჩა სიკვდილს. ერთ ფიცარზე მისცურა სავაჭრო გემამდი, რომელიც ზღვის პირზე იდგა. ის მალე იცნეს და ნ თვის შემდეგ ჩააგდეს დილეგში, სადაც ნ წელი იმყოფებოდა და სადაც ყოველ დღე მიჰქონდა მასთან პური და წყალი მის ერთგულს მოსამსახურს, სლავს სოსნას. ამ დროს განმავლობაში ივერია, უმეფოდ დარჩენილი, მონგოლებმა გაჰყვეს რამდენიმე ნაწილად, რომელთაც მართვიდენ შანშე, ვარამ გაგელი, გრიგოლ,—ქართლის ერისთავი,—ცოტნე დადიანი და სხ. უზენაეს ზედამხედველობით ბაკურ-ციხის მფლობელისა, ეგარსლანისა ¹⁾, რომელსაც დიდად პატივსცემდენ წყნარის ზნეობისა და დიდ გამოცდილებითსათვის. მონგოლებმა გარდაწყვიტეს აღმუთის მულიდების დაპყრობა და ამისათვის აამხედრეს მთელი ივერია და ის დაჰყვეს ორ ნაწილად, რომელნიც მორიგისად თითო წელს მსახურებდენ მათ რაზმში. მულიდებმა ღამით შეაპარეს ქალათარნუინის კარავში ერთი თავიანთაგანი, რომელმაც ხანჯლით მოკლა ის და გაიქცა. ეს მკვლელობა დააბრალებს ივერიელებს და ისინი სასტიკად დაისჯებოდენ, თუ თითონ მკვლელი არ გამოცხადებულიყო მონგოლების წინაშე და თავისი თავი დამნაშავედ არ აღეარნა. აღმუთის აღყის დროს სამოცი ათასი თურქნი ყარა-არსლანის წინამძღოლობით შეესიენ სამფლობელოს შანშისას და ავაგისას, რომელთაც, შეკრიბეს რა ოც-

1) მატიანის თქმით „ეგარასლან ბაკურციხელი იყო კაცი საკვირველი, ღრმად მოუბარი, მხნედ მეომარი, არა რას საქონლისა პატრონი, კნინდა სახელი მეფობისა ებურა“.

დაათი ათასი ჯარი, იერიშით მივიდენ მტერზე და დაამარცხეს ის ვალაშკერტის ახლოს და დაბრუნდნენ დავლით ქ. ანში. მეორე გუნდს თურქმენებისას, რომელთაც ტაოსის დარბევა იწყეს და ქ. ბანის ახლოს დაბანაკდენ, — დახვდა კალმახის ციხის ახლოს ციხის-ჯვარის და ჯაყის სარდალი ყვარვარე, რომელმაც, გაიმარჯვა რა მათზე, დაიპყრა ოლთის და ბაყათა¹⁾-ყურის ციხეები, წინეთ თურქების ხელში ნამყოფნი. წესიერების დასამყარებლად და მტრისაგან ქვეყნის დასახსნელად დიდებულნი კოხტის თავში შეითქვეს და ვადაც დანიშნეს თავისი განზრახვის ასასრულებლად. ზოგი ამბობს, ვითომც დიდებულთ აჯანყება კი არ განეზრახოთ, არამედ ნადიმის შემდეგ ხუმრობაში და მასლაათში რამდენიმე სიტყვები წამოსცდათ. ასე იყო, თუ ისე, ბიჩვი ნოინმა და ანღურმა ეს ამბავი რომ შეიტყვეს ანაზღეულად თავს დაესხენ და დაატუსაღეს წარჩინებულნი და ხელ შეკრულნი მოიყვანეს ანისში; თვით მეფე დავითი ამ სამარცხვინო სასჯელს ვერ ასცდა. ავადმა კი დაარწმუნა ნონიები თავის უბრალოებაში.

მონგოლებმა დიდ ხნის წვადების შემდეგ ივერიის დიდებულნი შეიწყნარეს და განათავისუფლეს. ეს უნდა მომხდარიყო 1249 წ. ამის ცოტა ხნის წინეთ 1247 წ. უსმერში გარდაიცვალა რუსუდანი¹⁾ ჯავრისაგან იმ უბედურების გამო, რომელიც მისობას ეწია სახელმწიფოსაც და იმის შვილს, რომელიც მაშინ მონგოლიაში იყო გაგზავნილი. 1244 წ. ახლო ხანებში, დიდებულებმა, რა შეიტყეს გიორგი ლაშას შვილის დავითის თავგარდასავალი და აგრეთვე ისიც, რომ ჯერ კიდევ ცოცხალი იყო, ნოინებს გამოთხოვეს ნებართვა გამოეყვანათ ის იკონიის სულთანის სამფლობელოდან და შემდეგ გაემეფებინათ. იმის მოსაყვანად გაგზავნილნი იყვნენ ვარამ გაგელი და სარგის თმოგველი, რომელთაც ნახეს ის

1) იგივე ბულათ-ყური.

2) ვახუშტით რუსუდანი ტფილისში მოკვდა.

საცოდავ მდგომარეობაში შემდეგ ხუთის წლის დიდებულნი დამწყვდევნისა; ის დაბანეს, ჩააცვეს სამეფო ტანსაცმელი და შემოიყვანეს ქალაქში, სადაც მას დახვდენ ყველა დიდებულნი გარდა ევარსლანისა. ნოინებმა დაარქვეს მას ულუ ე. ი. დიდი, უფროსი, ვინაიდგან ის უფროსი ძმა იყო. სომხის მესტორიენი უწოდებენ მას ვარამულად რაც ქართულ ენაზე ნიშნავს: ვარამისა მიერ ქმნულს, დადგენილს.

მალე გაგზავნეს ის ბათუ-ყაენთან და თან აახლეს დიდებულნი შანშე, ზაქარია, აღბულა, ვარამ გაგელი და სარგის თმოგველი. ზოგნი მოგვიტხრობენ, რომ დავითმა სამეფო გვირგვინი მცხეთას იკურთხა; ცოტა ხანს უკან ბათუ-ყაენმა გაგზავნა რუსუდანის შვილი მონგოლიაში სათხოვნელად გაიუქყაენისა¹⁾, რომ მას დაემტკიცებინა ის მეფედ. აქ ჩვენის აზრით შეცდომა უნდა იყოს, იმიტომ რომ გაიუქყაენი გამეფდა არა უადრეს 1246 წლ. თუმცა ფრიად ძნელია გარჩევა და სისწორით გამოკვლევა მაშინდელ მომხდარ ამბევებისა. ნამდვილად ვიცით, რომ ორთავე მეფის წულნი დაესწრენ ყარაყორუმში გაიუქის გამეფებაზე 1242 წ. და რომ ისინი (ერთი იმათგანი მაინც) დაბრუნდენ ქართლში დაახლოვებით 1250 წ., რაიცა ზემოხსენებულიდამ ცხადად სჩანს. მეორე ნაამბობი მოგვიტხრობს, რომ რუსუდანმა, აკურთხებინა რა სამეფო გვირგვინით თავისი შვილი დაახლოვებით 1240 წ., მონგოლიაში გაგზავნა თავისი ერთგული კაცი ზამადაული, თითონვე არ ისურვა ნოინების დამორჩილება და გაიქცა სვანეთში. როგორც კი შეიტყო დედოფალმა, რომ დიდებულებმა მოიყვანეს კესარიიდან მეორე დავითი და გაამეფეს ის, მაშინვე შვილი თავისი გაგზავნა ბათუ ყაენთან, რომელმაც უბრძანა მას ტფილისში ეცხოვრა. ნოინებმა გაგზავნეს მონგოლიაში ღაშა გიორგის შვილი, შემდეგ ამისა იქვე გაგზავნილ იქნა რუსუდანის შვილიც. გაიუქმა გარ-

¹⁾ იგივე გაიუქ და გიუქი ყაენი.

²⁾ იგივე ბატუა, ბათუა-ყაენი.

დაწყვიტა, რომ ორივე ბატონის შვილებმა იმეფონ: ჯერ უფროსმა და შემდეგ უმცროსმა; გაიყონ ურთიერთ შორის ყველა სამეფო საუნჯე და იცხოვრონ ლაშას შვილმა ტფილისში, ხოლო დედოფლის შვილმა — სვანეთში. ბათუს წინადადებით ორივე დავითი მეფეებად განაცხადეს 1247 წ. ახლო ხანებში, — ნარინი ვითარცა სამეფო გვირგვინით ნაკურთხის დედოფლის კანონიერი შვილი, ხოლო ლაშა გიორგის უკანონო შვილი დავითი, ვითარცა სამეფო გვარის მამრობითი სქესისა შთამომავალი. ჰულალუმ დაამტკიცა ისინი ამ წოდებით და კათალიკოზის, სამღვდლოების და მთელი ერის თანადასწრებით ისინი საჯაროდ ქ. ტფილისში მეფეებად აღიარეს. ამ ფაქტების დასამტკიცებლად შეიძლება დავსძინოთ ის, რომ ჩვენამდის მოუღწევია ამ დროს მოჭრილ ფულს ჰიჯირის 642, 645, 650 წლ. და ჩვენის წელთაღრიცხვით 1244, 1247 და 1252 წლ. ქრ. შ. შემდეგ, რომელნიც ექვ მიუტანელად დავით ნარინის დროს ეკუთვნიან. ამის გარდა დაცულია კიდევ სხვა ფულიც: 467 წ. პასხალიონისა ე. ი. 1247 წ. ქრ. შ. შ. გაიუქ — ყენის და დავითის სახელით, ტფილისში მოჭრილი და ჰიჯირის 650, 652, 654 ე. ი. 1252, 1254, და 1256 წ. ქრ. შ. შ. მანლუ ყენის და ლაშა გიორგის შვილის, დავითის სახელით, ტფილისშივე მოჭრილი. აქედამ ცხადად სჩანს, რომ 1244 წ. დავით ნარინი მონგოლებისაგან უკვე აღიარებული იყო მეფედ ოლოდაი ყენის სიკვდილის შემდეგ დროს, სანამ იმის მემკვიდრეები ტახტზე ავიდოდნენ, და რომ 1247 წ. ლაშას შვილი დავითი უსაცილოდ გამეფებული იყო.

აქ უდროო არ იქნება მოვიხსენიოთ, რომ თამარის მეფობის დასასრულს ივერიაში დაბრუნდა გლიქუმის შვილი ლიპარიტ ორბელიანი, რომელიც მოწყალედ მიიღო დედოფალმა, თუმცა გიორგის მეფის დროს ძალიან სასტიკი ბრძანება იყო გამოცემული შესახებ ორბელიანთ მთელის გვარისა. ლიპარიტის მეორე შვილი სემბატი წავიდა მონგოლიაში 1251 წ. გამოსათხოვნელად უზენაესის ყენისაგან სიგელი-

სა თავის მამა-პაპისოულობაზე, რომელსაც ართმევდენ მას ათაბეგი ავაგის შვილები. სემბატი მეორეჯერაც წავიდა მონგოლიაში 1256 წ. თავის გასამართლებლად იმ ცილის წამებისგან და ბრალდებისაგან, რომელნიც მას გამოუგონეს ზოგიერთმა იმის სახლის და ქრისტეს სჯულის მტრებმა. ის მეგობრობდა არსლან-ნოინს, რომლის შემწეობით ყაენი თავისაკენ მოიხზრო და დაბრუნდა სამშობლოში დიდის სითარხნით. დავით IV, რუსუდანის შვილი სახელ-წოდებული ნარინად და დავით V ლაშას შვილი გულითადის თანხმობით ერთად მეფობდენ; ხოლო ლაშას შვილი უფრო პატივცემული იყო ჰულალუ¹⁾ ყაენისაგან და ერისაგან, როგორც წლოვანებით უფროსი და მამრობითი სქესისა შთამომავალი.—1256 წ. შვიდი წლის ომის შემდეგ, მონგოლებმა დაიპყრეს ალამუთი, მულიდების²⁾ საბუდებელი, რის შემდეგ ისინი გარდაიფანტენ სხვა და სხვა ქვეყნებში, სახელდობრ სირიაში და ეგვიპტეში. ჰულალუ-ყაენის ყოფნის დროს ალათავის ველზე, რომელიც ვანის ტბის ჩრდილოეთად ძევს, ნარინ დავითი გაიქცა აფხაზეთში სემბატ ორბელიანის შემწეობით და მას უკან მონგოლების ბანაკში აღარ დაბრუნებულა. ბედან დადიანმა, რაჭის ერისთავმა და ყველა იმერლებმა აღიარეს ის დასავლეთის ივერიის ანუ იმერეთის მეფედ; მას მაინც ტფილისის მეფეს, დავითთან მეგობრობა და კავშირი არ შეუწყვეტია. ამის შემდეგ იწყება ივერიის გაყოფა 2 სამეფოდ³⁾, იმერისა ანუ იმერეთისა ლიხის მთის იქით და ამერისა ე. ი. ქართლისა ამ მთის აქეთ მდებარის მხარისა.

ლაშას შვილს ცოლად ჯიგდა - ხათუნი ჰყავდა. ბათუ-

1) ჰულალუ, ჰულაგუ, ხულალუ-ყაენი—იგივე ულოა, ულუ-ყაენია.

2) ავტორი თავის Hist. de la Géorg. ამბობს, რომ მულიდების ნაცვლად უნდა იყოსო „მულალთა“. 519 II. 2.

3) ეს ორ-მეფობა სხვაა და საქართველოს ორ-მეფობად საბოლოოდ გაყოფა—კიდევ სხვა.

ყენის დაბარებით ის წავიდა მასთან და სამეფოს მართვა მიანდო დედოფალს მანდუტურთ — უხუცესის ჯიქურის თანაშემწეობით.

როდესაც დავითი მონგოლიდამ დაბრუნდა, მან სიკვდილით დასაჯა კახეთის ერისთავი, პანკისელი თორიზი, რომელიც მას არ მიეგება და, როგორც ეტყობოდა, თავისი თავი დამოუკიდებელ მფლობელად სურდა აღეარნა. ჰულალუ — ყენმაც დავითი დიდის პატივით მიიღო და თან წაიყვანა ის გალაშკრებაში ბაღდადზე, რომელიც 1258 წ. 10 თებერვალს, თორმეტი დღის ალყის შემდეგ აიღო. ეს ქალაქი არსებობდა თითქმის ხუთი საუკუნე. ის დააფუძნა 145 ჰიჯირისა ანუ 762 წ. ქრ. შ. შ. აბბასიდის ხალიფამ ალ-მანსურმა. ამ ომის დროს უკანასკნელი ხალიფა მასტასემი შვილებით დაიღუპა; ის ჩასვეს ტომარაში და მოასრესინეს მონგოლთ ცხენების ფეხთქვეშ. ქართული მატთანე მოგვითხრობს, რომ ჰულალუ-ყენმა თავის ხელით მოკვება თავი ხალიფას, ხოლო მისმა შვილმა მუსულმანების მბრძანებლის შვილსაო. გამარჯვებულებს დარჩათ აუარებელი ნადავლი და ტყვეების დიდი რიცხვი.

1258 წ. ქართველების ზარის დასაცემად ბათუ — ყენმა გამოგზავნა არღუნი და უბრძანა მას აღეწერა საქართველოს ყოველივე უძრავ — მოძრავი ქონება, რაც კი იქ მოინახებოდა — ხილამ დაწყებული პირუტყვამდე, საქონლიდამ კაცამდე, 10 წლის ასაკიდან ¹⁾ — მან უბრძანა აგრეთვე არღუნს, შეედგინა მათი სია, ვისაც სამხედრო სამსახური შეეძლო. არღუნს 10 გლახზე ერთი გამოჰყავდა და ამ ანგარიშით შედგა 90 ათასი მოწიფული მხედარი. აქედამ სჩანს, რომ მაშინ საქართველოში ცხოვრობდა გარდა აზნაურობისა და სამღვდლოებისა ოთხი მილიონ ნახევარი სული ორივე სქესისა. გარდა სამხედრო ბევარისა ყოველი სოფელი ვალდებული იყო ეძლია

¹⁾ „კაცთაგან პირუტყვამდე, ყანით ვენახამდე და წალკოტით ბოსტნამდე, ქ. ცხ. გვ. 387.

ხარჯი ათასის და ათი ათასის თავებისათვის¹⁾ ფულით, ნივთით და საქონლით. რადგან ამ ხარჯს უღმობელად ახდევინებდენ და, ვინც გარდახდას დააგვიანებდა, მას შვილებს ართმევდენ, საქართველო ყოვლად შესაბრალისს მდგომარეობაში ჩავარდა.

1260 წ. ჰულალუ თავს დაესხა სირიას. ალექსოს ემირი ნასირა დაემორჩილა მას; და, თუ ვერწმუნებით მეისტორიე მალაქია აბეგას, ჰულალუმ დაიპყრა იერუსალიმი, მაგრამ ეგვიპტის სულთანი ქუმუზი დახვდა მას და დაამარცხა იგი აინჯალუჯის ველზე და ყით-ბულას — დატყვევებულს მონგოლების სარდალს თავი მოჰკვეთა. ამ ომში მეფე დავითმა ქართველებით გამოიჩინა დიდი მამაცობა, რისთვისაც მონგოლებმა გაუშვეს ის თავის სამფლობელოში. მეორე შეტაკებაში ქ. ბირის ახლოს, მდ. ეფფრატის ნაპირზე სირიელები დამარცხდენ.

მეფე დავითი დიდხანს უშვილოდ იყო. მან შეიყვარა შემდეგ ალთუნი, რომლისაგან შეეძინა ვაჟი გიორგი და ასული თამარ. დედოფალი ჯიგდა-ხათუნი 1052 წ. გარდაიცვალა და ის დაასაფლავეს მცხეთის ტაძარში.

როდესაც ჰულალუ-ყაენი გაელაშკრა ეგვიპტის დასაპყრობლად დავითი გაემგზავრა ქართლში და გარდავლო სამფლობელო ათაბეგის ავაგისა, რომელიც 1250 წ. გარდაიცვალა. დავითმა შეირთო ცოლად იმის ქვრივი გვანცა, რაჭის ერისთავის კახაბერის შთამომავალი. იმისაგან შეეძინა 1262 წ. ახლოხანებში დიმიტრი, რომელიც შემდეგში ქართლის მეფედ შეიქნა. დავითმა შვილი გასაზრდელად მიაბარა თავის საყვარელს და ერთგულს სემბატ ორბელიანს, რომელმაც შემდეგში გამოსთხოვა მეფეს მოესპო გიორგი III ზემოხსენებული განკარგულება, რომელიც ფრიად დამჩაგრველი იყო ორბელიანის გვარისათვის. მან მიაბარა გასაზრდელად გვანცას ქალი ხვაშავი სადუნა მანკაბერდელს, იმ სადუნის შვილის შვილს, რომელიც თამარის

1) თუმანის ანუ ათი ათასის თავები ვახ. გვ. 234 შენიშვნა.

მამის გიორგის შეფობაში მოვიხსენიეთ. ეს დიდებული დიდად პატივცემული იყო ჰულალუ-ყაენის მიერ და მაშინ ამირ-სპასალარად იყო. მეფე დავითი წინააღმდეგ თავის სურვილისა იძულებული შეიქნა დათანხმებულიყო მონაწილეობა მიეღო ეგვიპტეზე გალაშქრებაში, რადგან შემდეგ აღწერისა მისი სახელმწიფო გაძარცვული იყო მონგოლებისაგან, რომელნიც ზემოხსენებულ ბეგარისა და ხარჯისა¹⁾ გარდა ახდევინებდენ ბაჟს სამშაურს, ბაზარში გაყიდვის დროს, ყოველ სამას დრახმის საღირალოს საქონელზე. დავითი მივიდა ჯავახეთს და, რადგან სისწრაფის გამო ვერ მოასწრო წაეყვანა თავისი ცოლი და შვილი დიმიტრი, გარდაწყვიტა თავის ერთგულის სარგის ჯაყელის რჩევით აღარ გაჰყოლოდა ჰულალუს ეგვიპტეში; დანარჩენნი კი ივანე, შანშეს შვილი, გრიგოლ სურამელი, ორბელიანი, კახა თორელი-ახალციხის ერისთავი და სხვა დიდებულნი გაჰყვენ მონგოლებს. როცა გამარჯვებული ჰულალუ-ყაენი დაბრუნდა, უბრძანა არღუნს, მეფე ურჩობისათვის დაესაჯა და ამისათვის გაუგზავნა თავის ნოინს 20 ათასი მხედარი, რომელთა შორის რაოდენიმე ქართველი დიდებულნიც ერიენ. პირველ შეტაკებაზე მესხთ მოწინავე რაზმმა დაამარცხა მდ. შოლის ნაპირზე მოწინავე მონგოლთ ჯარი. მეორე ომში კი ჩასაფრებულებმა მონგოლებმა ვერაგობით შეიტყუეს მესხნი და დაამარცხეს ისინი; შემდეგ მოარბიეს და მოაოხრეს, კირაკოზის თქმით, სამცხის მაზრა აწყ-

1) ავტორს „Addit. et éclairc.“ ში მოჰყავს კირაკოზის ცნობანი, სადაც ნათქვამია, რომ ჰულალუ-ყაენმა დააწესა ხარჯში აეღოთ ხორბალი, ბრინჯი, ღვინო, ტომრები, ცხენის ნალი, მშვილდის ლარი, ისარი და სხვ. ოც თავ საქონელზე ერთს თავს და ოც თეთრს ახდევინებდენ“ (თეთრი ვერცხლის ფული იყო და უდრის შაურს. გვ. 432) ჩამჩიანის სიტყვით საქართველოს და სომხეთს დადევს ხარჯად 60,000 ოქროს ფული; Hist. de la Géorgie გვ. 551 n. 2. მეფის სამზარეულოში რომ ცხვარი დაეკლათ, იმაზედაც ხარჯს იღებდენ მონგოლები. ამ ბაჟს ტალმა ერქვა და მას იღებდა სპარსი ხოჯა-აზიზი, რომელსაც შემდეგში მეფე დავითის ბრძანებით თავი მოჰკვეთეს. ქ. ცხ. გვ. 389.

ვერი და ხელატი ოცი დღის განმავლობაში. ქართველების ბედზე არლუნი დაიბარეს საომრად თურანის ყაენთან, რომელიც ხვარასანს დაეცა. დავითის აჯანყებისა გამო დედოფალი გვანცა, იმისი ასული ხვაშაგი, შანშე და სხვა პირები ჰულალუყაენის ბრძანებით დაჭერილნი იყვნენ. მაშინ სარგის ჯაყელის რჩევით მეფე დავითი გარდაიხვეწა იმერეთში და იქ მთელი წელიწადი თავის მამიდაშვილთან დაჰყო. მათ შორის ცილება შეიქნა. ბედან-დადიანმა, ოდიშის და სვანეთისა განთქმულმა მმართველმა, ნარინ-დავითის მხარე დაიჭირა, ხოლო სარგის ჯაყელი და რაჭის ერისთავი ლაშა-გიორგის შვილს მიემხრენ. ამისა გამო ორივე მეფემ ძმურად დაიყვეს ყველა სამეფო განძი და იარაღი. ნარინი იმერეთში დარჩა, ხოლო ქართლის მეფეს არ შეეძლო მონგოლების იქ ყოფნის გამო სახელმწიფოს თავის ნებაზედ მართვა. ჰულალუყაენი ცდილობდა მის დამშვიდებას და პირდებოდამ ას და დედოფალს დაბრუნებას როგორც სამეფო უფლებისას, აგრეთვე ნარინის შვილის დიმიტრისა, რომელიც ერთმა ნოინმა სიკვდილისაგან დაიხსნა და გასაზრდელად აიყვანა. ამას გარდა მეფე თხოულობდა ყაენისაგან, მიეცა მისთვის ხარჯის ამკრფეი, ხოჯა აზიზი, რომელმაც შეურაცხება მიაყენა მეფეს და სასტიკად ავიწროებდა ქართლს. ჰულალუმ გადაჭრით უარი შემოუთვალა ამ მოთხოვნილებაზედ. როგორც კი დავითი დათანხმდა ტფილისს ჩასვლაზედ, მისი შვილი გიორგი წაიყვანეს მონგოლთ ბანაკში; თითონ კი მეფემ არ ისურვა იმის გაჰყოლა. ამით გაჯავრებულმა ჰულალუყაენმა განიზრახა მეფის წულის სიკვდილი, მაგრამ შეიწყნარა თავისს ცოლის თაგუზ-ხათუნის და დიდებულის ენუკ-არლუნის თხოვნა და ბოლოს მან გაუგზავნა მეფეს ორივე მისი შვილები და ხოჯა-აზიზი, რომელსაც დავითმა დაუყოვნებლივ მოსჭრა თავი ნოემბერში 1262 წ. და წავიდა მსწრაფლ ბანაკში სარგის ჯაყელის თანახლებათ.

ეს რომ ჰულალუმ შეიტყო, განიზრახა დავითის დასჯა, მაგრამ ამდროს მას მოუვიდა სამძიმო ამბავი, რომ ჩრდილოე-

თის მონგოლები აუარებელ ჯარით წინ წამოწეულან და დარუბანდის კარით სამხრეთისაკენ წასულან. ამ ურდოს წინა უძღოდა ბათუ-ყაენის შვილი ბერქა ხანი, რომელიც 1250 წ. გამეფდა, და განრისხებული ჰულალუ-ყაენის სიმკაცრის გამო მოწადინებული იყო დაესაჯა ის. ამბობენ, რომ, როცა ჰულალუ-ყაენი სპარსეთში წავიდა, სამი შვილი ანუ შვილის შვილი ჯუჩი-ყაენის: ბანგა, თუმარ, ყული და სხვა დიდებულნი გარდამოვიდნენ ჩრდილოეთის მხარიდან და სურდათ სამხრეთში დასახლებულიყვნენ. იმათგან პირველი უეცრად სადილის უკან გარდაიცვალა სირიაზე გალაშკრების დროს; ხმა გამოვიდა, ვითომც ის მოწამლეს; მეორე — ვითარცა ძმის მკვლელი-ჰულალუ-ყაენმა მოჰკლა და მესამეც მალე გარდაიცვალა (მეორე ნაამბობით, ვითომც ისინი დაახრჩვეს ავკაცობისთვის, ხოლო დანარჩენნი გარდაიხვეწნენ ჩრდილოეთში). ამისა გამო ბერქა იყო ჰულალუზე გაჯავრებული. ამავე დროს ზემოხსენებულ მონგოლთ დიდებულების ცოლები თავიანთ ნათესავით ალათემურით გაიქცნენ სამცხეს. სარგის თმოგველი, სარგის ჯაყელი-და სხვა დიდებულნი დახვდნენ მათ გზაზე. მონგოლებმა მაინც მოახერხეს ჯავახეთით, თრიალეთით და კახეთით ხუნძახის მარაში გარდასვლა და იქედამ ყიფჩაყში მივიდნენ. აი რა იყო მიზეზი ბერქა-ყაენის თავ დასხმისა ჰულალუ-ყაენის სამფლობელოზე.

ჰულალუმ შეკრიბა ძალ-ღონე და დაუხვდა მტერს მეფე დავითით და სარგის ჯაყელით; ბიირთან ორბელიანმაც მიიღო მონაწილეობა არ ლაშკრობაში. პირველ ომში 2 აგვისტოს 1262 წ. ჰულალუ გამარცხდა შაბურონის ახლოს, ხოლო ნოემბერში შამახის ახლოს გაიმარჯვა მტერზე და სდევნიდა მას დარუბანდის აქეთაც; მესამე და მეოთხე ომში 7-დეკემბერს 1262 წ. და 13 იანვარს 1263 წ. ჰულალუ დამარცხდა და თავრიზს დაბრუნდა 22 აპრილს. ყველა ამ ომებში ივერიელებმა საოცარი მამაცობა გამოიჩინეს. სარგისი უხვად დაჯილდოებული იქმნა ჰულალუ-ყაენის მოწყალებით, რის გამო მეფე,

რომელიც საზამთროდ ბარდაში დარჩა, დიდად უკმაყოფილო შეიქნა. შანშე მხარგრძელიძის შვილი, ზაქარია აუჯანყდა მონგოლებს და ქუთაისს გაიქცა, მაგრამ მონგოლებმა დაპირებით გამოოტყუეს ის და 1261 წ. მოჰკლეს. სომხების მეისტორიენი გვარწმუნებენ, რომ ის თავის სურვილით წავიდა სანახავად სიმავერისა, ოლთისის მფლობელისა და იქ იჭვი აიღეს მასზე, დააპატიმრეს და მოჰკლეს. მამა მისი შანშე ჯავრისაგან გარდაიცვალა: ორნივე კობერის მონასტერში დამარხეს, დედოფალი კი გვანცა მონგოლებმა მოჰკლეს 1263 წ. ახლო ხანებში. არ არის ჯერ გამორკვეული, თუ რა მიზეზისა გამო ასე მკაცრად დაისაჯა გვანცა; ზოგი მოგვითხრობს, ვითომც სემბატ ორბელიანმა, განიზრახა რა ავაგ ათაბეგის მამულების დაფლობა, დააბეზლა ყაენს დედოფალი გვანცა და მოაკვლევინა. ზოგი კი იმის სიკვდილის ბრალს ადებს თითონ იმის ქალს ხვაშაგს, რომელიც ცოლად ჰყავდა ფრიად მდიდარს შემს-ედდინს, სახიბ-დივანს. მეფემ შეირთო ესუკანე, ნოინის ჭარმაღის ქალი. 1263 წ. ოკტომბერში ჰულალუ-ყაენმა შირვანში მაგარი ბანაკი გააწყო იმ განზრახვით, რომ, ვინიცობაა ჩრდილოეთიდან ხელახლად დაეცეს მტერი, მზად დახვდეს. ქართველები ამა დროიდან ამ ბანაკში ატარებდენ ზამთარს გაზაფხულამდი. ამ ბანაკიდან დავითი დროებით წავიდა, რომ წესიერებაში მოეყვანა თავის სამეფოს საქმეები და უბრძანა ჭყონდიდელის ჩამოხრჩობა ზოგიერად ბოროტ მოქმედებისათვის და შემდეგ ბანაკში დაბრუნდა. ამის შემდეგ ჰულალუ-ყაენი გარდაიცვალა გაზაფხულს 8 თებერვალს 1265 წ. იმის მემკვიდრედ შეიქნა აბალა-ხანი, რომელმაც ფრიად მოწყალის თვალით მიიღო მეფე დავითი და თავის სამართლიანობით ყველა ქრისტიანების სიყვარული დაიმსახურა. ცოტა ხანს შემდეგ ჩრდილოეთელნი მონგოლები დარუბანდის კარით შემოესიენ შირვანს, აიკლეს ეს მხარე და შემოვიდნენ ტფილისში, მაგრამ 1266 წ. ბერქა-ხანი გარდაიცვალა და იმისი ჯარი მსწრაფლ დაბრუნდა ისევ ჩრდილოეთისაკენ. როგორც ზამთარი დადგა, დავითმა დაიბარა სარგის ჯაყელი

ჯარით და ბრძანა მისი დატუსაღება, ვინაიდან იჭვენულის თვალით უცქერდა მის და ავაგის შორის კეთილ განწყობილებას. ეს რომ შეიტყო ახალამ, უბრძანა აბათუ-ნოინს სარგისი განეთავისუფლებინა. ამის შემდეგ გიორგი ბრწყინვალეს დრომდის სამცხეს მფლობელები დარჩენ ილხანების ¹⁾ პირდაპირ დამოკიდებულობის ქვეშ.

1268 წ. თვრამეტის წლის ბატონი შვილი გიორგი ავად გახდა და გარდაიცვალა.

1270 წ. დასასრულს ქართლის მეფე დავით ავად გახდა მონგოლების ბანაკში და შემდეგ 29 წლის მეფობისა გარდაიცვალა. რაჟის ერისთავი და მონგოლების ერთი ნოინი შეთანხმდნ და წინააღმდეგ დავით ნარინს. ორთავემ წინადადება მისცეს აბალა ხანს, რომ ისინი დაიჭერენ მეფეს და მას მიგერიან, მაგრამ მეფე გაიქცა და მით იხსნა თავი. ორი წლის შემდეგ კვლავ მოიწადინეს მეფის შეპყრობა, მაგრამ ვერც მაშინ მოახერხეს. ბოლოს დიმიტრის მეფობაში კახაბერმა, რომელსაც მუხანათობისთვის ყველა ზიზღით უყურებდა და რომელიც ატენის ციხეს ჰფლობდა, შეურიგდა დავითს და კვლავ მიიწვია იმერეთში მონგოლების წინამძღოლი ალიხანი. ეს ამბავი რომ გაიგო მეფემ, დააჭერინა კახაბერი, დათხარა მას თვალები და ხელი და ფეხი მოაჭრევინა. ამ წვალებაში მოკვდა კახაბერი.

იმის შვილები კონსტანტინეპოლში ექსორიად გაგზავნეს, სადაც ისინი უძეოდ გარდაციდნ. გიორგი ლაშას შვილის დავითის სიკვდილის შემდეგ ქართლის მართვა და ავაგის ასულის აღზრდა ჩაბარებული ჰქონდა პირველ ქართველ ვეზირს, სადუნ მანკაბერდელს. იმის შემწეობით ახალ გახდა ბატონი-შვილი დიმიტრი მოიყვანეს მონგოლთ ბანაკში და სრულიად საქართველოს მეფედ აღიარეს. მეფემ დანიშნა სადუნი ათაბეგად გარდა სარგის ჯაყელის სამფლობელოებისა და ჩვეუ-

¹⁾ ს. მარტენით „ილხანებად იგულისხმება ჩინგიზ-ყაენის დინასტია; რომელიც საკუთრად სპარსეთს ფლობდა“.

ლემისამებრ თითონ სამეფო გვირგვინი იკურთხა მცხეთაში 1273 წ. სამი წლის შემდეგ თავის მამის სიკვდილისა.

როდესაც დიმიტრი II, დავით V შვილი ავიდა ტახტზე, აბაღა გაელაშკრა ეგვიპტის სულთანის ბანდახდარის ანუ მალეკ-დაგერ-ბიბარის წინააღმდეგ, ვინაიდან ეს ხელმწიფე ავიწროებდა კილიკიელ სომხებს, რომელნიც მონგოლების მფარველობის ქვეშ იყვნენ; მონგოლები აპრილში 1277 წ. აპლესტონში, სე-ვასტიის ახლოს, დამარცხდნენ იმის გამო, რომ ისინი გასცა მოინ-ედდინმა, პერვონედ წოდებულმა ე. ი. იკონიის სულთნის მსახურთ-უხუცესმა. ამ მოინ-ედდინს ცოლად გაიათ-ედდინის და თამარ ბატონიშვილის ქალი ჰყავდა; რადგანაც ის მონგოლების მორჩილი იყო, დანიშნულ იქნა სუდჯუყების ყველა სამფლობელოს მმართველად გარდაცვალებულის იმის ცოლის მესამე ძმის ადგილზე. მონგოლებმა ამ მუხანათობისათვის დასაჯეს ის სიკვდილით 2 ივლისს 1278 წ. — აწყვერის ციხე, რომელიც ეკუთვნოდა მას, ვითარცა ნამზითვი თავის სიდედრისა, დაუბრუნეს სარგის ჯაყელს და იმის შვილს ბექას. ამ დროს განმავლობაში მეფე დიმიტრი დაფაჟაცდა და ბრძნულად განაგებდა სახელმწიფოს ზედამხედველობის ქვეშ საღუნისა, რომელსაც ცოლად ხვაშაგი, ავაგ ათაბაგის ქალი ჰყავდა და რომელსაც მონგოლები წყალობდნენ; ამით მან მოახერხა თავის მხარისა დაცვა სხვა და სხვა შევიწროებისაგან. საღუნის ქურთის დიდებულის შვილი იყო არდზრუნის შთამომავალი. მან ჰულალუ-ყენის განწყობილება დაიმსახურა მით, რომ სამი საათის ბრძოლის შემდეგ დასცა განთქმული ფალავანდი, რომელიც მანლუ-ყენმა ¹⁾ გამოუგზავნა ჰულალუს საბრძოლელად გამოჩენილ ღონიერ მოჭიდავებთან. ამ დროს დაინიშნა ათაბეგად ტარსაიდუ ორბელიანი, რომელსაც ჩააბარეს მთელი მხარე ტფილისს და ყარსს შუა მდებარე. მეორეს მხრით ბექა, სარგისის შვილი ჰფლობდა მთელ სამცხეს და ტაოს და ერთგულად

¹⁾ მანლუ-ყენი ჰულალუს ძმა იყო.

ემსახურებოდა აბალა-ხანს. 1281 წ. ახლო ხანებში დიმიტრიმ შეირთო ტრაპიზონის იმპერატორის ასული და იმისაგან შეეძინა ჯერ დავითი და მერე ვახტანგი. არღუნ არდი, მონგოლთ წარჩინებული, რომელმაც მთელი ივერიის აღწერილობა შეადგინა, მუდარებით თხოულობდა თავის შვილისთვის ცოლად თამარს, დას მეფისას, თანახმად თამარის მამის დაპირებისა, თუმცა სხვა და სხვა მიზეზებისა გამო ეს ქორწინება მის სიცოცხლეში აღარ შესრულდა. მეფე ძალა უნებურად უნდა დათანხმებულიყო ამ თხოვნაზე. შირამუნის წინამძღოლობით მონგოლები თავს დაესხნენ გილანის მხარეს, რომელიც აქამომდე მათ დაუპყრობელი დარჩენოდათ. ამ ლაშქრობაში: ქართველების ჯარიც ერია. მკვიდრნი ისე მამაცად იბრძოდნენ, რომ მტერი აიძულეს უკან დახეულიყო. ივერიამ იწყო მოსვენება და ისარგებლა მშვიდობიანობის დამყარებით, მაგრამ ამასთანავე გარყვნილობა, რომელიც ქრისტიანთა შორის უცხო ტომთ გავლენით გავრცელდა, თან და თან მას აუძლურებდა. მეფეს სამი ცოლი ჰყავდა ე. ი. ზემოხსენებულის ტრაპიზონის იმპერატორის ასულის გარდა — ნათელა, ბექას ქალი და სორგალი-თამარიკა. სადუნმაც მეფეს წაბაძა, თუმცა კათალიკოზი და ნიკოლოზ მაწყვერელი მას ამხილებდნენ; მან შეირთო ავაგის ქალის ხვაშაგის გარდა და მეფისა თამარი, რომელიც არღუნის შვილს გამოექცა; მას მესამე ცოლიც ჰყავდა. ცნობილს ტარსაიდუ ორბელიანს და სხვა დიდებულებსაც თითოეულს რაოდენიმე ცოლები ჰყავდათ. ამასთანავე, რასაკვირველია, ქრისტიანი სათნოება ჰქრებოდა ივერიაში.

არღუნი წავიდა სარგის ჯაყელის და იმის შვილის სანახავად, რომლის შემდეგ სარგისი თან წაიყვანა მონგოლთ ბანაკში. — 1279 წ. დიდ მარხვის მეხუთე თუ მეექვსე კვირია იყო, როდესაც მოხდა ძლიერი მიწის ძვრა, რომელმაც სამცხის მაზრა დააქცია და აგრეთვე აწყვერის ღვთისმშობლის ეკლესია და მცხეთის ტაძარიც დაანგრია.

ამის შემდეგ სარგისი და ბექა წინააღმდეგ მონგოლებს და

გამაგრდენ ტყეებში და ვიწრო ხეობებში; ბულანოინი, რომელიც მათ დასაპყრობლად მივიდა, იძულებული შეიქნა უკან დაბრუნებულიყო. ერთი წლის შემდეგ აბალამ გარდაწყვიტა გალაშკრება ეგვიპტის სულთანის მელექ-ენკასირის წინააღმდეგ. მონგოლების სარდალმა, აბალას ძმამ მანლუთემურმა თან წაიყვანა მეფე დიმიტრი და ქართველები; მიიწვია გასალაშკრებლად სამცხის მფლობელი ბექა, რომელიც მიეხმარა მას ჯარით შემდეგ იმისა, როდესაც დაუფიცა წყალში ჩაგდებულს ოქროს პატარა ფიცარზე და, როდესაც მიიღო მონგოლთ. სარდლისაგან ოქროს ბეჭედი. იმ დროს თანლუთარმა, მეშვიდე ძმამ აბალა-ყაენისამ, — რომელმაც შემდეგში სახელი ახმეტისა დაირქვა, — ჯავახეთში საშინელი მტარვალობა ჩაიდინა: ის შევიდა სამცხის დასავლეთ მხარეში და მოიწადინა თავისაკენ მიემხრო სარგის ჯაყელი, მაგრამ უკანასკნელმა გადაჭრით უარი შემოუთვალა. მიუხედავად იმისა თანგუთარის ჯარმა მიაღწია ოპიზის წმ. იოანე ნათლის მცემლის მონასტრამდი, აჭარის მთებში, და სურდა გაეძარცვა იმის სიმდიდრე, მაგრამ გაგზავნილნი ათასი მხედარი წარიტაცა ნიღვარმა, — რომელიც უეცრად წამოვიდა — და ისინი დაახრჩო. თანლუთარი, რომელიც მაშინ არსიანის მთაზე იყო, წინ წამოიწია, მას დახვდა ყველიდამ მოსული სირმონი ანუ შირაშუნამ ნოინი. შემდეგ მრავალგზის დამარცხებისა სირმონის მიერ დანარჩენი ჯარი გურიას მიმავალი, დაიღუპა მიწის ზვავით. სულ მცირე იმის ნაწილმა მიაღწია ქუთაისს, სადაც ნარინ დავითმა მიიღო და კიდევ გაუმასპინძლდა მათ. მისმა მეუღლემ, იმპერატორის მიხეილ პალეოლოგის ასულმა, სიხარულით მიიღო ცოლი თანლუთარისა, რომელიც ამით გამხნევებული კიდევ შევიდა ქართლში. ბოლოს აბალა-ხანის შეგონებით ნარინ დავითმა მოუსპო შემწეობის მიცემა თანგუთარს, რომელიც თრიალეთში დამარცხდა, რის შემდეგ მას წაართვეს ქონებაც და ჯარიც. რაც შეეხება ნარინ-დავითს, მან მიიღო

ქართლში მიწები და სოფლები, რომელთა შორის ატენის ციხეც იყო თავის არემარეთი.

ამ დროს ბარახა-ხანმა, თურანის შბრძანებელმა და იმის ბიძაშვილმა თანგუთარმა, რომელიც ჩრდილოეთ სომხეთში იყო, განიზრახეს აბალა-ხანის ტახტიდამ გადმოგდება. თენგუთარი ¹⁾ წავიდა თავის სამფლობელოში სამხრეთ ივერიაში, სადაც შეებრძოლა ნოინებს, რომელნიც მას იქ დახვდნენ და უკუ აქციეს ის. მაშინ მან ძლივს მოასწრო გარდასვლა დარუბანდში, რომელიც მალე მტერმა აიღო. აქ შეიპყრეს თენგუთარი და შემდეგ სამფლობელოც ჩამოართვეს. ის გარდაიცვალა 1270 წ. როგორც კი შირამუნ ნოინმა დაასრულა ბრძოლა ამ თავის მოწინააღმდეგესთან, მოვიდა ამბავი, რომ ბარახა-ხანი ხორასანიდამ უახლოვდება ილხანის სამფლობელოს. იმ წამსვე აბალამ თავის ჯარით და ქართველებით აღმოსავლეთისაკენ გასწია. ომში აშონის ველზე ქართველებმა საოცარის მამაცობით იბრძოლეს და ილხანელები გამარჯვებულნი დარჩნენ.

ამ დროს განმავლობაში: სირიის ქალაქი დარაბსეკი ²⁾ აიღეს და გაძარცვეს: ეს მოხდა 31 ოქტომბერს 1281 წ. მონგოლები ძლიერ დაამარცხა ჰემესის ახლოს ³⁾ ეგვიპტის ახალსულთანმა მალექ-ალმანსურმა-კელაუნმა. ქართველები მეფე დიმიტრის წინამძღოლობით წინა რაზმს შეადგენდნენ და საკვირველი მამაცობით იბრძოდნენ, რომლისა გამო კინალამ ყველანი არ დაიღუპნენ. მონგოლები აქეთ იქით გაიქცნენ. მანგუ-დემური მალე გარდაიცვალა დამარცხების მწუხარებით; აგრეთვე მოჰკვდა ათაბეგი სადუნი, რომლის მემკვიდრე, შვილი მისი, ხუთლუ-შახი ანუ ყუთლუ-ბულა გამაჰმადიანდა და სპასალარობა მიიღო. არაბის მწერლები მოგვითხრობენ, რომ ამ

¹⁾ იგივე თანგუთარი.

²⁾ სირიაში.

³⁾ ვახუშტით ამასია.

დროს ტყვედ შეიპყრეს ვილაც გურჯელი (ქართველი) მეფე, რომელიც ვითომ აფსილიიდამ მოსული ფოთში ხომალდში ჩამსხდარიყოს და აქედამ სისში და პტოლემიდაში გამგზავრებულიყოს. ის რომ იერუსალიმს მიდიოდა, ჩაეარდნია ხელში ამ ქალაქის მოურავს, რომელსაც ვითომ მიეყვანოს ის ბიბარსთან ქ. დამასკში. ამ მეფის სახელს ხან ტუმასუტად და ხან ბუბა-სუტად უწოდებენ, ხოლო იმის მამის სახელს კალიარად ანუ კულბაზად სწერენ. მას ახლდაო აბგარის შვილი, თამლად წოდებული. ეს ისტორიული ამიციანაა, რომლის ახსნა სრულიად შეუძლებელია, იმიტომ რომ ქართული მათიანე სრულიად არ იხსენიებს ამ შემთხვევას და ამას გარდა თვით არაბულნი ასოები არ გვაძლევენ საშვალეზას სასურველ სისწორით გავარჩიოთ სახელები იმ პირთა, რომელნიც აქ მოხსენებულნი არიან.

აბალა-ხანი 1282 წ. გარდაიცვალა და იმის მემკვიდრედ შეიქნა მისი ძმა ზემოხსენებული თალუთარი¹⁾), რომელმაც ისლამი მიიღო და იწოდა თავი ახმეტად. მან მეფობა მით დაიწყო, რომ მოაკვლევინა თავისი ძმა კონლურ-თაი²⁾). მეფე დიმიტრი დამოარჩილა მას და მიათხოვა თავისი ასული რუსუდანი განთქმულ ბულა-ნოინის შვილს, თუმცა კათალიკოზი ნიკოლოზი წინააღუდგა მას და, როდესაც ვერა გააწყო რა, ის გარდადგა კათალიკოზობისგან და გარდასცა თავისი აღგილი ჯვარის-მტვირთველს აბრაამს. იმ დროს ივერიაში შემოსული ათონის ბერი ბასილი ამხილებდა მეფეს მრავალ ცოლოსნობაზე და ემუქრებოდა მას სასჯელით, რომელიც მოელოდა მას საიქიოს, მაგრამ ყოველივე ცდა ბასილისა ამაო შეიქნა.

ნოინებმა შეითქვეს ახმეტის წინააღმდეგ და ყაენად აბალას შვილი, არღუნი აღიარეს. ეს რომ შეიტყო ახმეტმა, გაელაშკრა ხორასანს და თან წაიყვანა მეფე დიმიტრი და ქართვე-

1) იგივე თენგუთარი.

2) ხონლარდ ვახუშტით.

ლი ჯარი მანდატურთ-უხუცესის იოანეს და სპასალარის ხუთ-
ლუ-შაჰის წინამძღოლობით. ამით შეშინებული არღუნი დაე-
მორჩილა თავის ბიძას, რომელმაც შეიპყრა და, ჩააბარა რაის
ალიხანს, თითონ დაბრუნდა თავის ახლად შერთულ ცოლთან.
ამით ისარგებლეს ნოინებმა, განათავისუფლეს არღუნი, აღიარეს
ის ილხანად და მოჰკლეს ახმეტი 20 ივლისს 1284 წ. ქ.
უქანში.

მეფე დიმიტრის წინათვე ამხილებდნენ, რომ ის ჩამოცილებ-
ბოდა ახმეტს; ის გამოცხადდა წინაშე არღუნისა, რომელმაც
ის მოწყალის თვალით მიიღო, დაუმტკიცა მას ავაგის ყველა სამ-
ფლობელოები. მას ეხმარებოდა ბულა-ნოინი, რომელიც არ-
ღუნის მიერ ძლიერ პატივცემული იყო; მეფე დიმიტრი
მალე გაძლიერდა და გამდიდრდა და არავის არ ეგონა, რომ ის
განსაცდელში ჩავარდებოდა. ამ დროს განმავლობაში დარუბან-
დლები აჯანყდნენ. ამის გამო მეფეს ყენის ბრძანება მოუვიდა,
აიღოს ანიკის ციხე, რომლის მდემარეობა აქამომდე გამოუკვ-
ლეველია. მან დაიპყრა ეს ციხე და დიდი დავლაც მიართვა
ილხანს, რომელმაც ამის შემდეგ შეიძულა ის. ცოტა ხანს
უკან ახალწელიწადს 1289 წ. არღუნმა უცებ ბრძანება გასცა
შეეპყრათ ბულა-ნოინი, რომელსაც აბრალებდნენ, რომ მინიჭებულ
უფლებას ბოროტად ხმარობსო; ამის გამო მას ადგილ-მამული
ჩამოართვეს და სიკვდილით დასაჯეს, ხოლო მისი ცოლ-შვილი
და ყველა მომხრენი, სხვა და სხვა მხარეებში მყოფნი, აღმო-
ხოცეს. მეფეც ვითარცა ბულას მომხრე დაიბარეს ბანაკში.

კათალიკოზმა და სამღვდელოებამ, როცა შეიტყვეს, რომ
მეფე თავის ნებით მიდის არღუნთან, ძლიერ განცვიფრდნენ
იმის თავ განწირულებით, მაგრამ მეფე მტკიცედ იდგა
თავის განზრახვაზე, რადგან ამით სურდა თავისი სამეფო ილ-
ხანის რისხვისაგან დაეცვა. მეფემ თავისი შვილები გაგზავნა
სხვა და სხვა მხარეებში და თან მხოლოდ ერთი იმითგანი
დავითი წაიყვანა, და წავიდა მონგოლთ ბანაკში. მისვლის უმაღლვე
მეფე შეიპყრეს, ვითარცა ბულა-ნოინის მომხრე, წაართვეს მას,

რაც კი თან ებადა და აიძულეს, აენუსხა ყველა ის ქონება, რომელიც შინ დარჩა. რაოდენსამე ხანს არღუნის კოკნობდა, მას ეშინოდა, რომ ქართლი საშინლად აირივ-დაირევაო. შემდეგ, როცა შეიტყო ხუთლოუ-ბუღასაგან, რომ იმერეთის მეფე დავითი დასთანხმდა, რომ თავისი შვილი ვახტანგი ქართლის მეფედ მოეცა, ყაენმა გადასწყვიტა მეფე დიმიტრის სიკვდილით დასჯა. ის ჯერ ჩასვენ ცალკე საპრობილეში, მოაცილეს მას შვილი დავითი, და ჯოხით სცემდენ დიმიტრის; ბოლოს, თუმცა არავითარი დანაშაულობა არ მიუზღოდა, თავი მოჰკვეთეს მას შაბათს 12 მარტს 1289 წ. დიდი მარხვის მესამე კვირაში. ბატონი შვილი დავითი იხსნა სიკვდილისაგან თალარ ნოინმა თხოვნით მოსე მღვდლისა, რომელიც ანუგეშებდა მეფეს უკანასკნელს მის ჟამს. ამ მოსე მღვდელმა დიდი საფასით გამოისყიდა ტანჯული მეთვის ნაშთი, მოასვენა ის ტფილისს და იქედამ მცხეთას. დედოფალნი ამ დროს იმალებოდენ: ნათელა შვილით გიორგით— თავის მამასთან, თამარიკა— მონგოლიაში თავის შვილებით ბაადურით და ედიგარით. ქართლი ხუთლოუ-ბუღას ზედამხედველობით ჩააბარეს ზემოხსენებულს ვახტანგს, რომელსაც არღუნმა თავისი და ოღჯათი მისცა ცოლად. მეფე დიმიტრის იმის კეთილშობილურ მოქმედებისათვის ქართული მეისტორიენი თავდადებულად უწოდებენ. ¹⁾

ვახტანგი II ეკურთხა მეფედ წესისამებრ. ის ჰფლობდასაქართველოს ანაკოფიიდან დარუბანდამდე გარდა იმ მაზრებისა, რომელნიც ბექა ჯაყელს ეკუთვნოდა. მან დანიშნა ხუთლოუ-ბუღა ათაბეგად და ამირ-სპასალარად ორივე სამეფოისა-იმერეთისა და ქართლისა. ბატონი შვილი დავითი დარჩა თალარ ნოინთან და გიორგი— სამცხეში. ორი წლის შემდეგ არ-

¹⁾ მეფე დიმიტრის II მამულისათვის მსხვერპლად თავის შეწირვა შემადრწუნებულ სურათებით დავიხატა და მშენიერ ლექსებით შეამკო ჩვენმა გამოჩენილმა პოეტმა ილ. ჭავჭავაძემ თავის პოემაში „დიმიტრი თავდადებული“.

ლუნი შეიპყრა საშინელმა სენმა: მთელი იმის სხეული ღებოდა და და იხრწნებოდა და, როდესაც ნოინებმა შეამჩნიეს, რომ ის ველარ მორჩებოდა ამ სენისაგან, დაამსხვრიეს მას თავზე კარავი, სადაც იწვა და შიგ გამოახრჩვეს 12 მარტს 1291 წ. ამის შემდეგ ბატონიშვილი დავითი ცნობილ იქნა მეფედ, მაგრამ უფლება დარჩა ვახტანგს, რომელიც შემდეგ სამი წლის მეფობისა გარდაიცვალა. ქელქათუ¹⁾, არლუნის ძმა შეიქნა მემკვიდრედ თავისის ძმისა 23 ივლისს 1281 წ. ის წავიდა საბერძნეთში ამბოხების დასამშვიდებლად და თან წაიყვანა დავითი და რაოდენიმე ქართლის დიდებულნი, რომელნიც ამ ოთხი თვის გალაშქრების დროს მას ერთგულ სამსახურს უწევდნენ. დაბრუნების შემდეგ ყაენმა დააჯილდოვა დავითი მეფის წოდებით 1292 წ. მაშინ სარგისმა, ბექა სამცხელის შვილმა მიართვა ახალს მეფეს დავითს ყველა სამეფო განძეულობა, რომელიც იმის პაპას, მეფე დიმიტრის სიცოცხლეშივე, ჩაუვარდა ხელში ნათელას და ბატონიშვილს გიორგის გაქცევის დროს სამცხეში.

ვახტანგის მამა დავითი, იმერეთის მეფე, გარდაიცვალა 1293 წ. მას დარჩა სამი ვაჟი: უფროსი კოსტანტინე გამეფდა იმერეთში, მეორემ კი მიხაილმა დაიპყრა რაჭა, რის გამო იმერეთში დიდხანს შფოთი და შლილობა იყო.—მეფე დავითის დროდამ ძვირფასი ნაშთი დაგვრჩა: ქალწულის გვირგვინი, რომელიც ოდესმე ლუსკუმად იყო წმინდა სამსჯვალისა; ის აქამომდე დაცულია მოსკოვის კრემლის მიძინების საკათედრო ეკლესიაში და მას აქვს ქართული ზედ წარწერა ხუცური ასოებით, რომელშიაც იმის გამკეთებლად ნარინ დავითი, რუსულანის შვილი იხსენიება.

როდესაც დავითი ქართლიდამ გავიდა, ოსების მთავრის შვილმა, ფარსმანმა, რომელიც მეფე ვახტანგის მომხრე იყო, არლუნ-ხანის სიკვდილის შემდეგ მონაწიელობა მიიღო საბერძ-

¹⁾ იგივე ქელთუქონ, ქელათუმა ანუ ქაილათ—ყაენი.

ნეთზე გალაშკრებაში, მაგრამ იმის ქვეშევრდომებმა, ქართლში დარჩენილებმა, იწყეს ერის ძარცვა და დატყვევება, სოფლების აკლება და ბოლოს ქ. გორიც დაიჭირეს. ქართველები შეიკრიბნენ აჰმად ერისთავის წინამძღოლობით, გარშემოადგენ ამ ქალაქს და მოუკიდეს ცეცხლი. ორივე მხრით ბევრი დაიხოცა და ზავი ჩამოვარდა მხოლოდ მაშინ, როდესაც მონგოლები ჩაერივნენ და მათ დამშვიდება უბრძანეს. მაგრამ ოსების სიძულვილი გაგრძელდა იმ დრომდე, სანამ ისინი სრულიად არ ამოსწყვიტეს ქართლში გიორგი ბრწყინვალის მეფობაში.

დავით VI, დიმიტრის შვილმა, შეერთო ოლჯათი, მეფე ვახტანგის ქვრივი. აქ საჭიროდ ვრაცხთ გამოვთქვათ, რომ არაბის მწერალნი არ ეთანხმებიან ქართულ მემკვიდრეებს ხსენებული მონგოლის ბატონიშვილის მეორე ქორწინებაზე. ჩვენ არ შეგვიძლია გადაჭრით უსთქვათ, რომელ მხარეზეა ქეშმარიტება.

ქელქათუ ძულდათ ნოინებს. ერთმა მათგანმა თუქალმა, ქელქათუს სიძემ, რომელიც არარატის ხეობებში ცხოვრობდა, მიიმხრო თავისკენ მეფე დავითი, აჩუქა რა მას ქ. დმანისი. დანარჩენი ნოინები წავიდნენ ხორასანს და იქ შეითქვეს, რომ უფლება გარდაეცათ არლუნის შვილის, ყაზანისათვის. მართლაც 1295 წ. ქელქათუ გადაადგეს ტახტიდამ და მოჰკლეს. თუმცა თუქალი დაექიშა ბათუს, ჰულალუ-ხანის შვილისშვილს, მაგრამ ყაენად უკანასკნელი დარჩა და შემდგომ მცირე ხნის მართვისა მოკლულ იქნა 4 ოკტომბერს ამავე წელსა. იმის მემკვიდრედ არლუნის შვილი, ყაზანი გახდა ¹⁾). როდესაც ეს შეიტყო თუქალმა, სამცხეში გაიქცა. ყაზანს მიგვარეს ის ბექამ და მეფე დავითმა მხოლოდ მაშინ, როდესაც აღუთქვეს, რომ მას არ მოჰკლავენ. მაგრამ ყურუმჩი-ნოინმა მაინც მოჰკლა ის გზაზე, ბანაკში მიმავალი. ყველა მისი განძეულობა, რომელიც ჩაბარებული ჰქონდა ფარედანს და დაცული იყო ატენის ციხეში, მეფე

¹⁾ იგივე ხაზან-ყენი ანუ გაზანი.

დავითმა მიართვა ყაზან-ხანს, რისთვისაც მან მეფეს დიდი პატივი სცა. ამ დროს ცხოვრობდა ნონინი ნავრუზ-ალა, რომელიც მტერი იყო ქრისტიანობისა, და ავიწროებდა აგრეთვე ყველას, ვინც კო ქრისტეს სჯულს აღიარებდა. ის ძარცვიდა ეკლესიებს, კლავდა მღვდლებს, ისაკუთრებდა მონასტრების სიმდიდრებს და მამულებს, და ბოლოს უსამართლოებით და მტარვალობით მიაღწია იქამომდე, რომ შეეშინა ილხანისა, რომელსაც სამართლიანობა უყვარდა და ღარიბების შემწყნარებელი იყო. — ნავრუზ-ალა გაიქცა ხორასანს, სადაც ხუტლუბულა-ნონინი დაედევნა მას და მოკლა. მთელი მისი ოჯახი და მომხრეები აგრეთვე აღმოხოცეს 1297 წ. და ხუტლუ დაინიშნა სპასალარად.

ყაზანმა მოიწოდა დავით მეფე, რომელიც თითონ არ გამოცხადდა, არამედ გაუგზავნა თავისი ძმა ვახტანგი ბათუ-ყაენის შვილიშვილს და აღუთქვა მას, რომ ქართლში იმის ჯარს თავისუფლად გაატარებს. თითონკი მეფე მთიულეთში დარჩა. ნონინებმა შეფიცეს მას ოქროს ფიცარზე, მისცეს მძევლად ხუტლუ-შაჰის შვილი და ილხანის ბეჭედი დასარწმუნებლად, რომ მას ხელს არავინ ახლებს. მაგრამ მაინც ვერ დაითანხმეს იგი. გაზაფხულს მეორე მიპატიუების შემდეგ დავითმა გაუგზავნა ჩრდილოეთის ყაენს თავისი ძმა ბაადურ; ხუტლუ-შაჰი ჯარით შემოვიდა სომხეთში, საიდანაც მან მოლაპარაკება გაუმართა მეფეს. დავითმა მეორეჯერ გაგზავნა თავის მაგიერ კათალიკოზი აბრაამი და იოანე ვირშელი, თვითონკი უარი ჰყო ბანაკში მისვლისა. ამის მიხედვით ხუტლუ-ხანმა ქართლის ყველა კუთხეები მოაოხრა. მეფემ გაუგზავნა ილხანს თავისი მეუღლე და დედა, აგრეთვე თავისი ძმა მანუელი და კათალიკოზი. აბრაამმა და დედოფალმა დაამშვიდეს ყაენი და უკან დაბრუნდნენ. მაგრამ შემდგომ 1299 წ. გაზაფხულს ყაზანმა შეიტყო, რომ იმ დროს დავითს მიწერ-მოწერა ჰქონდა ჩრდილოეთელ ყიფჩაყებთან და ამიტომ გარდაწყვიტა მეფედ აღედარნა დავითის უმცროსი ძმა გიორგი, აღზრდილი თავის ბიძის ბექას მიერ,

რომლის ქალი ტრაპიზონის იმპერატორს ალექსის ჰყავდა. ეს ბექა ყველასაგან ძლიერ პატივცემული და ძლიერი მფლობელი იყო მთელ დასავლეთ ივერიაში მდ. მტკვრის სათავემდის.

გიორგი V, რომელიც მეფის წოდებას ატარებდა 2 წელს— 1299—1301 წ.,—ცხოვრობდა ტფილისში, როდესაც ხუტლუ-ხანი შალვა ჭვენთფლეველის თანახლებობით თავს დაესხა მთიულეთს და თერგის ხეობას სტეფან—წმინდამდი. ჰამად—სურამელს მთელი მხარე ეჭირა მეფის ერთგულებაში და იცავდა მას. ხადაცხოატის მკვიდრებმა თავის ვიწრო ხეობებში დიდი ვნება მისცეს მონგოლებს: მრავალს მათგანს ხოცვიდენ და მრავალს ტყვედ წარიტაცებდენ. ხუტლუ-შაჰი იძულებული შეიქნა დაბრუნებულიყო ქართლში. 1301 წ. გაზაფხულს მეფე დავითმა კიდევ ვერ გაბედა მონგოლის ბანაკში გამოცხადება, თუმცა უფროსერთ დიდებულთაგანს მან ნება დართო წასულიყვენ. მას სურდა შალვასი დასჯა მუხანათობისათვის და იმის სამფლობელოის დასაკუთრება; მაგრამ ჰამადის შუადგომლობით თავისი განზრახვა აღარ შეასრულა; თავისი ძმა ვახტანგი მეფემ აითვალწუნა და ამის გამო ვახტანგი მონგოლთ ბანაკში წავიდა. ყაზანმა ის ფრიად მოწყალედ მიიღო, დანიშნა მეფედ და უბრძანა იმისი წარვლენა ტფილისში, სადაც სომხეთის და სამცხის ყველა დიდებულები სიხარულით მიეგებნენ მას.

ამის გამო საშვალ ივერიას მაშინ სამი კანონიერი მეფე ჰყავდა: დავით VI, გიორგი V და ვახტანგ III და სამნივე ერთი მამის—მეფე დიმიტრი თავდადებულის—შვილები იყვენ. ვახტანგის გამეფება რომ შეიტყო დავითმა, დამორჩილების სურვილი განაცხადა და გაგზავნა ყაენთან დედოფალი ოლჯათი, და, თუმცა მიიღო ილხანის ბეჭედი და პირსახოცი და მძევლად ხუტლუ-ხანის შვილი სიფუჩი, დავითმა მაინც გარდადვა მონგოლთ ბანაკში წასვლა. ამის გამო ყაენმა დაამტკიცა სამეფო ტახტზე ვახტანგი, აღარ გამოუშვა დედოფალი, რომელიც სამუდამოდ დარჩა იქ და რომელიც ხუტლუ-შაჰს მიათხოვეს.

თათრები მეორედ შეესიენ მთიულებს, მაგრამ კვლავ დიდოსზარალით უკუ ქცეული იყვნენ. ხანგრძლივ ომის გამო ისე დასუსტდა ქართლი, რომ მრავალი იმის მკვიდრი გარდაიხვეწა სამცხეში, სადაც სიხარულით მიიღო ისინი ბექას სათნო მეუღლემ.

ამ დროს აუარებელი თურქების ჯარი (მცირე აზიის) შემოესია ტაოს. პირველ შეტაკებაში ბექა ვერ მოერია მათ, მაგრამ შემდეგ წელში, როდესაც თურქები მეორედ დაეცნენ ფარხალის მთით, ათაბეგმა დაამარცხა მტრის რაზმი. ჯარის წინამძღოლმა ასათ — მოსემ ბექას ბანაკისაკენ წამოიწია სამაგიეროს გარდასახდელად. ბექამ თავის შვილით სარგისით ხელმეორედ შემუსრა ისინი ვაშლოვანის მაზრაში და აიძულა გაქცეულიყვენ სპერში და ნორქალაქში. სამცხელებს აუარებელი დავლა დარჩათ. სარგისმა გამოედევნა მათ და გარშემოერთყა იქაურ ქალაქ სპერს, ბაიბურთს, კარნუ — ქალაქს, რომელთ მკვიდრნი დამორჩილდენ და შეწყნარებულნი იყვენ მას შემდეგ, როდესაც აუარებელი საუნჯე მიაართვეს გამარჯვებულებს.

ყაზანმა, განიზრახა რა გალაშკრება ეგვიპტის სულთნის წინააღმდეგ, დიდ ძალი ჯარი შეკრიბა. პირველ ომში მეჯიმილ-მურუჯას ახლოს 1299 წ. დასასრულს მან დაამარცხა ეგვიპტელები და დაიჭირა სირიის ყველა უმთავრესი ქალაქები. შემდეგ სირიელები წინააღმდეგ მონგოლებს და განდევნეს ისინი დამასკიდან 1300 წ. შემდეგ ამისა მონგოლებმა თან წაიყვანეს მეფე ვახტანგი, ქართველები და სომხები და მეორედ დაიპყრეს სირია. მთელმა 1301 წელმა უომოდ ჩაიარა; მონგოლები ძლიერ დამარცხდენ აპრილში 1303 წ. კორონში, არადის ხლოს და მეჯ-ესაფერში, დამასკის ახლოს; იმათი სარდლები იყვენ ხუტლუ-შაჰი, თუხანი, თობალ-ნოინი და ეგვიპტის სულთანი მალექ-ეინასერი, კელოუნის შვილი. ყაზანი ჯავრით ავად გახდა და, თუმცა ცოტა ხანს მოიკეთა, მაგრამ მალე, 17 მაისს 1304 წ., ყაზმინის ახლოს გარდაიცვალა. სირიის ომის დაწყებამდე მეფე დავითმა მთიულების ჯარი შეკრიბა საომრად ოსებთან, რომელნიც ბაყათარის წინამძღო-

ლობით ქართლს იკლებდენ—და ამ ჯარით ის წავიდა ტფილისს. მას აქ შეეტაკა ვახტანგი; ომში დამარცხდა მეფე დავითი, რომელსაც შვილი და ძმა მოუკლეს; ის ავად მყოფობისა გამო იძულებული შეიქნა დაბრუნებულიყო, ხოლო რატ სურამელმა განაგრძო ბრძოლა. ქართლის ამ გვარს მტარვალობას მოუღო ბოლო სამცხეში გაქცეულ ბაყათარის სიკვდილმა.

ოლჯაითუ ¹⁾), ყაზანის ძმა ცნობილ იქნა 20 ივნისს 1304 წ. ილხანად. ის ცნობილია ისტორიაში აგრეთვე ხარბანდის ანუ ხუდაბანდეს სახელით. ზოგი ამტკიცებს, რომ ის დაბადების უკან მონათლეს ქრისტეს სჯულის წესისამებრ და დაარქვეს ნიკოლოზი, ხოლო შემდეგ მისმა ცოლმა ის სიკაბუკეში მოაქცია ისლამზე. როგორც აბალა-ხანმა, ამანაც გაუგზავნა დესპანები პაპს იოანე XXI, საფრანგეთის კოროლს ფილიპე შვენიერს და ინგლისშიაც. როგორც არღუნმა 1289 წ. მისწერა ცნობილი წერილი ზემოხსენებულს კოროლს, ამ გვარადვე გაუგზავნა ოლჯაითმა მასვე 1305 წ. წერილი. საფრანგეთის სწავლულმა აბელ-რემიუზამ და შმიდტმა პეტერბურგის აკადემიის წევრმა სამეცნიერო წესით განმარტეს ეს წერილები...

ულჯათ-ყაენმა გარდაწყვიტა 1407 წ. გალაშკრება გილანის მხარის დასაპყრობლად,—რომელმაც 30 წლის წინათ ისე მამაცად დაიცვა თავისი თავი აბალა ხანის თავდასხმისაგან და შევიდა ამ მხარეში ოთხ სხვა და სხვა რაზმით. უმთავრესი რაზმის მოწინავე წყებაში იყო მეფე ვახტანგი და მეორე რაზმში კი—გორის ოსები. გილანის მთავრებმა ოთხივე რაზმს თავ განწირულებით შეეტაკნენ და დიდი ზარალი მისცეს მონგოლებს: მათ მოჰკლეს როგორც თვით ხუტლუ-ხანი, აგრეთვე რაოდენიმე სარდლები. მიუხედავად ამისა მონგოლებმა თავის განუდრეკელობით მაინც დასძლიეს ისინი. მთელი გილანი დაუმორჩილდა ილხანს. როდესაც მეფე ვახტანგი, ილხანის მიერ

¹⁾ იგივე ულჯათი.

უხვად დაჯილდოებული დაბრუნდა ქართლში, რაოდენიმე პირებმა შეაგონეს ოლჯაითს, რომ მან ძალა დაატანოს ქრისტიანებს მაჰმადიანობის მისაღებად და რომ მათი ეკლესიები ააოხროს. ეს რომ შეიტყო ვახტანგმა, გამოცხადდა ილხანის წინაშე და უარ ჰყო სჯულის შეცვლა; ამ გაბედულ მოქმედებამ ოლჯიათუ დააფიქრა და მას შეაცვლევინა თავისი განზრახვის ასრულება. მეფე ვახტანგი ამას შემდეგ მალე, 1308 წ., გარდაიცვალა, თუმცა ნამდვილ არ ვიცით იმის სიკვდილის მიზეზი. ერის გარდმოცემით ის წამებულიად ირიცხება. იმის ორ შვილისგან უფროსი დიმიტრი დმანისს ფლობდა, უმცროსი გიორგი—სამშვილდეს. არც ერთს მათგანს არ უმეფნია.

მეფეებად დავით VI და გიორგი V იყვნენ. ნოინებმა ვახტანგ III მემკვიდრედ დავით VI-ს ახლად დაბადებული შვილი გიორგი VI დანიშნეს, რომელსაც თავის სეხნა ბიძის გასარჩევლად „მცირედ“ უწოდებენ. ბექა დიდი იმავე წელს გარდაიცვალა, ყველასაგან დატირებული, ხოლო მეფე დავით VI—ორი წლის შემდეგ ბექას სიკვდილისა. 1312 წ. ოლჯაითუ წავიდა სირიაში, სადაც 5 თვის განმავლობაში ციხე რახობს გარშემოერთყა, მაგრამ ვერ აიღო და დაბრუნდა 29 იანვარს 1313 წ. ეს იმის უკანასკნელი ლაშქრობა იყო. ამის ბრძანებით ჩუბან¹⁾—ნოინმა დაუმტკიცა ახალგაზდა გიორგის მეფობა და წავიდა მცირე-აზიაში, 1315 წ., დასასჯელად იქაურ მკვიდრთა, რომელნიც აუჯაყდნენ მონგოლებს. მეფე გიორგი V ქართველებით მონაწილოებას იღებდა ამ ლაშქრობაში, რომელიც ვაგრძელდა მთელი წელი. ბოლოს მეთამბოხენი დამორჩილდნენ 1316 წ. ოლჯაითუ გარდაიცვალა მის მიერ დაუუძნებულ ქ. სულთანეში. იმისი უფლება იმის შვილზე აბუსაიდზე გარდავიდა. რაც შეეხება ქართლს, იქ გიორგი V დარჩა ერთადერთი მეფედ, შემდეგ 1310 წელში გარდაცვალებისა დავით VI-სა და იმის შვილის გიორგი მცირისა, რომლის სიკვდილის

1) იგივე ჩობან.

წელი არ არის გამოკვლეული. გიორგი V-ს ჩაბარდა მთელი ივერია სამცხით.

გამეფება გიორგი V ბრწყინვალისა დაბეჯითებით შეგვიძლია დავიწყოთ 1314., რადგანაც ჩვენამდი დაცულია წარწერა ს. დაბის ეკლესიის კარზე, რომელშიაც ნაჩვენებია 19 წ., რომელიც უდრის 1312 წ. დაწყებულის მე-14 მოქცევის მე-21 წელსა.

ჩობან-ნოინი ყველაფერში ექომაგებოდა და შემწეობას აძლევდა მეფე გიორგი V-ს. როგორც კი გიორგი ტახტზე ავიდა, ჩრდილოეთი ნაწილი ქართლისა, მთიულეთი და მისი მიდამო მან შემოიარა, სადაც დაამყარა წესიერება და მშვიდობა ჩამოაგდო მკვიდრთა შორის, რომელნიც დაჩვეულნი იყვნენ ურთიერთის თავდასხმას და ძარცვას. ამ მიზნის მისაწევად მან შეადგინა ძეგლის დება, რომელიც აქამომდე დაცულია და შეტანილია იმის სახელით მეფის ვახტანგ VI ¹⁾ სამართლის წიგნში. კათალიკოზმა ვეთვიმემ, რომელიც მეფე გიორგიმ დანიშნა პატრიარქად, დიდი შემწეობა აღმოუჩინა მას ამ სასიქადულო მოღვაწეობაში.

ჩობან-ნოინის სიკვდილის შემდეგ, რომელიც 1327 წ. ბოროტ მოქმედებისათვის მოკლეს, აბუსაიდმა იცოცხლა 9 წელი და 1396 წ. გარდაიცვალა. ამის შემდეგ მონგოლთ ძლიერება თანდათან დასუსტდა და გიორგიმ იმათი დასუსტებით ძალ-ღონე შემოიკრიბა და დაიპყრა სომხეთი, ჰერეთი, რანი და ლეკეთი დარუბანდამდი. შირვან-შაჰი—მას ხარკს აძლევდა. მან დანიშნა სარგის ჯაყელი სამცხის ათაბეგად და სპასალარად.

იმერეთის მეფე კონსტანტინე, რომელმაც ბედიის ტაძარი განაახლა და რომელსაც მიაწერენ სამშვილდის ციხის ხელახ-

¹⁾ ვახტანგის კანონთ კრებულში ბ. ურბნელის აზით, გიორგი ბრწყინვალემ ეს ძეგლის დება შეადგინა მთიულეების კრების დასწრებით. გიორგი V ბრწყინვალე. გვ. 108.

ლად აგებას, გარდაიცვალა 1327 წ. მემკვიდრედ შეიქნა იმისი ძმა მიქელი, რომელიც ორს წელიწადს მეფობდა და ტახტი თავის შვილს ბაგრატს დაუტევა, თუმცა ბაგრატი სიყმაწვილეში ვერ ბედავდა მეფის წოდებას. მეფე გიორგიმ იმერეთის მდგომარეობა რომ შეიტყო, გადავიდა ჯარით, დაიპყრა იმერეთი 1320 წ. და დაადგინა იქ ერისთავები, რომელთა შორის ბატონიშვილი ბაგრატი შორაპანს დააყენა. მამია დადიანმა, შვილმა და მემკვიდრემ გიორგისამ, — რომელიც 1325 წ. გარდაიცვალა, — გურიელმა, სვანეთის და აფხაზეთის ერისთავებმა, — რომელთა სახელები არ არიან მოხსენებულნი ისტორიაში, — აგრეთვე აღიარეს გიორგი მეფედ. გიორგიმ ბედლის საერისთაოს მიუმატა ცხომის ციხეც, ახლანდელი სოხუმი.

სარგის ათაბეგის შემდეგ, რომელიც 1334 წ. გარდაიცვალა, გიორგიმ დანიშნა მემკვიდრედ შვილი მისი ყვარყვარე; მან აგრეთვე მთელ სამცხეში დანიშნა თავის უფლებით ერისთავები. შემდეგ ევთვიმე კათალიკოზისა ბასილმა დაიჭირა იმის ადგილი.

გიორგიმ დაამარცხა როგორც ნოინი, ადერბეიჯანის მთავარი, აგრეთვე ურდო ორხან სულთნისა, რომელიც ოსმალების მამამთავარი იყო და რომელსაც ამ დროს საბერძნეთის ერთი ნაწილი ეჭირა; ივერიელები დაბრუნდნენ ტფილისს დიდის დავლით. მამია დადიანის სიკვდილის შემდეგ, რომელიც 1345 წ. მოხდა, მეფემ იმის მემკვიდრედ მისი შვილი გიორგი დანიშნა. ამ ხელმწიფემ მთელი ივერიის რიგი და წესი შესცვალა. მან განსაკუთრებელი ყურადღება მიაქცია სჯულს და სასულიერო საქმეებს, რომელნიც წესიერებაში მოიყვანა კრებამ, ტფილისს მეფის მიერ მოწოდებულმან. გიორგის მეფობაში ააგეს და განახლეს — ნამეტურ სომხეთში — მრავალი ეკლესიები, რომლებზედაც წარწერები, დროს განმავლობაში, სანახევროდ წაშლილან და, სამწუხაროდ, ძნელად წასაკითხავ-

ნი არიან; დაბის ¹⁾), პითარეთის, ცულრულაშენის, კაზრეთის და დმანისის ეკლესიები მოწმობენ როგორც გიორგი ბრწყინვალის ღვთის მოყვარეობას, აგრეთვე იმ კეთილდღეობას, რომელშიაც ქართლი იმყოფებოდა. იმის მეფობაში, და აგრეთვე ამტკიცებენ მეისტორიების ჩვენებას. ყველა ამ დიდებულ მოღვაწეობისათვის მადლიერმა ერმა მიანიჭა გიორგი მეფეს სახელი „ბრწყინვალისა“. ის გარდაიცვალა 1346 წ. სამწუხაროა, რომ გიორგი V -ს შემდეგ ქართული ისტორიის მასალები თანდათან კლებულობენ, რის გამოც მეისტორიე, ცოტა არ იყოს, გაჭირებულ მდგომარეობაში ვარდება ხოლმე.

გიორგის მემკვიდრედ შეიქნა მისი შვილი დავით VII, რომელიც დიდის ამბით საჯაროდ მირონცხებული იქნა მეფედ. ის გულსმოდგინედ შეუდგა სამეფო საქმეების მართვას და ცდილობდა თავის ქვეყნის კეთილ დღეობისათვის. მან კათალიკოზის ბასილის სიკვდილის შემდეგ დანიშნა იმის ადგილზე დოროთეოსი. იმის ნება-რთვით იმერეთის ერისთავმა, მეფე მიქელის შვილმა, ბაგრატმა ყვარყვარე-ათაბაგის ქალზე ჯვარი დაიწერა. მეფე დავით გარდაიცვალა გეგუთს 1360 წ. იმისი ქალი გულქან-ხათუნი ცოლად გაჰყვა 10 მაისს 1377 წ. ტრაპიზონის იმპერატორის მანუილ III უმცროს შვილს.

დავითის შემდეგ გამეფდა მისი შვილი ბაგრატ V, რომელმაც სამეფო გვირგვინი იკურთხა ქუთაისში. კათალიკოზებად იყვენ ელიოზი და მის შემდეგ დოროთეოსი და გიორგი. ბაგრატის მეფობის მეორე წელს სვანებმა აიღეს და დასწვეს იმერეთის დედა-ქალაქი. ეს რომ მეფემ გაიგო, გადავიდა იქ ჯარით, შეკრებილით ივერიის ყველა კუთხილამ და მოსვლისა-

¹⁾ უნდა იგულისხმებოდეს დადაბნის ეკლესია, რომლის მღვდელ-მთავარი დადაბნელი ჯდებოდა დარბაზობად მეფის კურთხევის დროს მცხეთას შემდეგ დმანელისა. „შემოვიდეს დადაბნელი და დაჯდეს დმანელის ქვემოთ“. განგება დარბაზობისა. სვ. 0 პამ. გრ. писем. А. Цагарели. т. I, в. 3. გვ. 295.

თანავე სვანები მსწრაფლ დაბრუნდნ თავის ხეობებში. მათი ერისთავი ვარდანიძე მეფემ გაგზავნა გურიაში, სადაც ის შეიქნა წინაპრად მთავრის გვარისა გურიულებისა, ხოლო სვანეთში ერისთავად მეფემ გელოვანი დანიშნა. მეფემ აგრეთვე დაამარცხა და უკუაქცია თურქნი, სამცხეში შემოსულნი ყვარყვარე ათაბეგის სიკვდილის შემდეგ, რომელიც 1361 წ. მოხდა. მეფე ბაგრატმა ყვარყვარეს ადგილზე დანიშნა იმისი შვილი ბექა, რომელიც აქამომდე მას მანდატურთ-უხუცესად ჰყავდა. 1366 წ. ჟამმა გასწყვიტა დიდ ძალი ხალხი და მათ შორის დედოფალი ელენე, დედა ბატონიშვილებისა გიორგისა და დავითისა. 1375 წ. გიორგი დადიანი მოკვდა და ბაგრატმა დანიშნა დადიანად შვილი მისი ვამეყი.

თოთხმეტი წლის შემდეგ აზიის შორს მხარეში გამოჩნდა თემურლენგი ¹⁾, რომელიც დამყარდა მოვარ-ენნახორს და ხორასანს და აქედამ დასავლეთისაკენ წავიდა ილხანების გვარის ამოსაწყვეტლად. მან 1386 წ. დაიპყრა ნახჭევანი, შემდეგ — თავრიზი, ერანდ-შაჰი — ანუ ალინდაყი და სურბ-მარი. ათაბეგი ბექა დამორჩილდა მას პირველ მის შემოსევის დროს ივერიის სამხრეთ-დასავლეთის მხარეში. ხოლო მეფე ბაგრატი გამაგრდა ტფილისში და მისი შვილი გიორგი იმერეთში გარ-

¹⁾ თუმცა საზოგადოდ მიღებულია, რომ თემურლენგი მონგოლურად ნიშნავს კოქლს რკინის კაცს, მაგრამ გიბზონი სხვა გვარად განმარტებს ამ სიტყვას: „ დემურ ანუ ტიმურ თურქულ ენაზე ნიშნავს რკინას, ხოლო ბეგი — დიდებულ მთავარს ანუ თავადსა. ამ ორ სიტყვების ასოს შეცვლით ანუ სხვა ნაირ კილოთი გამოთქმის გამო წარმოსდგება ამ გვარი ცვლილება ბეგ — ლენკ (უკანასკნელი სიტყვა ნიშნავს კოქლს). ევროპიელებმა დაამახინჯეს ეს ორი ლექსი და გარდააქციეს ერთ სიტყვად ტამერლანად“. ლარგვისის მონასტერში აქამომდე დაცულია პარაკლიტონი, რომელზედაც იპოვება წარწერა ბერის გრიგოლ შინდას ძის, ავგაროზის შვილის, რომელიც იყო თანამედროვე თემურის ქართლში შემოსევისა და რომელიც უწოდებს მას თემურ-ბეგად. „მოვიდა თემურ ბეგ სულტანი სამარ-ჰანდელი“. Br. Voyage arch. 41, 77—79.

დავიდა. თემურმა გარს შემოადგა ტფილისს, რომლის მეციხოვნეები დამარცხდნენ ციხის კედლების წინ მომხდარ ომში. თათრებმა დაიპყრეს ტფილისი და დაატყვევეს მეფე და დედოფალი ანნა, რომელიც შეირთო ბაგრატმა პირველი ცოლის შემდეგ. ტფილისის აღება მოხდა 1387 წ. ამის შემდეგ თემურმა დაპყრო რაოდენიმე ხანი ყარაიაზში და თან წაიყვანა ყარაიაზს დატყვევებული მეფე, რომლის გამაჰმადიანებას მუდამ ცდილობდა.

მაშინ ბაგრატმა განზრახ განაცხადა სურვილი თემურის ბრძანების ასრულებისა და აღუთქვა მას საქართველოს დაპყრობა მის მონების ქვეშ. თემურმა ამ მიზნის ასასრულებლად გაგზავნა ის 12 ათასი ჯარით. მეფის შვილები, რომელთაც საიდუმლოდ შეიტყვეს ეს ამბავი ¹⁾ ჩაესაფრენ გზაზე, თავს დაესხნენ თათრებს და უდიდესი მათინაწილი ამოწყვიტეს. თემური მეორედ დაეცა ივერიას 1393 წ. თათრების ერთი ნაწილი შეესია სამცხეს და დანაჩენი — ქართლის და არაგვის ხეობას და მძვინვარების მუსრი გააფლეს მთელს მხარეს. სვეტი ცხოველის ტაძარი გაძარცვეს და შებილწეს. კავთის ხევის ²⁾ დედათა მონასტერი საშინელ განსაცდელში ჩავარდა და მონაზონები თვით ეკლესიაში ცეცხლში გამოსწვეს; ამ მონასტერში აქამომდე ყველა ფეხ შიშველი შედის ამ წმიდა დედათა ღვაწლის სადიდებლად. თათრები გარდაიფანტნენ ჩრდილოეთში ლარგვისის მონასტრამდე, რომელიც ცეცხლით და მახვილით შემუხრეს. იქედამ კახეთში გარდავიდნენ და შემდეგ — დაღესტანში, გილანში და მაზანდარანში, რომელნიც მათ იარაღით დაიპყრეს.

აღექსანდრემ, ერისთავის ბატონიშვილის ბაგრატის შვილმა, რომელსაც მცირეს უწოდებდნენ (გარდაიცვალა 1372 წ.), ისარგებლა მეფე ბაგრატის დატყვევებით, გადგა და 1372 წ.

¹⁾ მეფემ თვითონ საიდუმლოდ შეუთვალა მათ.

²⁾ ქვათა — ხევი.

ეკურთხა მეფედ იმერთა. ის 1389 წ. გარდაიცვალა. მისმა ძმამ და მემკვიდრემ გიორგიმ აფხაზეთის კათალიკოზობა დააწესა და ამ ადგილზე არსენი დაადგინა. მაგრამ მეგრელები, სვანები და გურულები ერთგულად დარჩენ მეფე ბაგრატს, რომელსაც ისტორიაში უწოდებენ ბაგრატ დიდად. ამ დროს განმავლობაში გიორგიმ, ბაგრატის შვილმა, დაიპყრა სამცხე, — რომელიც იმერეთის აჯანყებაში ერია, — და შემდეგ დაბრუნდა იმერეთში. ათაბეგის ბექას შემდეგ, რომელიც გარდაიცვალა 1391 წ., იმის ადგილზე მისი შვილი იოანე დაინიშნა.

თემურ არ დაჯერდა საშვალ ივერიის აოხრებას. მან, შეკრიბა რა დიდ ძალი ჯარი თავისი და შირვანისა, მდ. მტკვარში გამოვიდა და ხელოვნურად გამოილაშქრა ივერიაზე. სასტიკი ომი ასტყდა თათრებს და ქართველებს შორის; ამ უკანასკნელთ ველარ გაუძღეს აუარებელ მტრის სიმრავლეს და გაიქცენ. თითონ მეფე ბაგრატი თავის შვილით გიორგით მთებში განივლტო. ის გარდაიცვალა 1395 წ. გიორგი VII ავიდა ტახტზე და მთელი ივერიის მიერ ცნობილ იქნა მეფედ. როცა თემურმა შეიტყო გიორგის გამეფება, აშფოთდა და მოსთხოვა მეფეს, დაუყონებლივ დამორჩილებოდა მას. რადგან ამ წინადადებაზე მეფემ უარი განაცხადა, თემურმა გაგზავნა ქართლში ჯარი 1400 წ. ამ ომში თათრები ჯერ დამარცხდნენ, მაგრამ მერე გაიმარჯვეს და მკაცრის ბრძოლის შემდეგ დაიპყრეს ტფილისი, რომელშიაც მეციხოვნეები ჩააყენეს. ქართველები გაიქცენ, ზოგიერთნი კი სისუსტის გამო დაემორჩილენ მტერს. ყველა გამოქვაბულნი კლდეები ¹⁾ და თავშესაფარნი ადგილე-

¹⁾ გიბბონი, ვებერი და ტრაჩევსკი მოგვითხრობენ, რომ თემური საქართველოს დარბევის დროს გზავნიდა ქვაბებში და მღვიმეებში დახიზნულ ხალხის ამოსაწყვეტად მხედრებს, რომელნიც კლდის წვეროებიდან ჩამოდიოდნენ და ცეცხლს უკიდებდნენ მღვიმეებში დამალულ ხალხს. შემდეგ თემურის გალაშქრებისა დასავლეთისკენ და სპარსეთის განადგურებისა, ამბობს გიბბონი, თემური პირველად შეესია საქართველოს ქრისტიანებს, რომელნიც თავს იცავდნენ თავის კლდეებში, მთებში და ციხის სიმაგრეებში, მაგ-

ბი, სადაც ერი მიიძალა, თანდათან დაიპყრეს თათრებმა, რის შემდეგ მთელი მხარეც დამორჩილდა.

ლენგ-თემურმა ქართლის მმართველად დააყენა ჰაჯი შიხალი და ემირ-ჯოანი. ივერიის შემუსვრის შემდეგ თემურმა გაილაშქრა 1394 წლ. ტახთამიშის წინააღმდეგ, ¹⁾ და ამას მოჰყვა დარბევა მთელის დაღისტანისა და კასპიის ზღვის ნაპირებისა, როდესაც ამ გზით თათრებმა მთები გარდაოარეს. 1398 წ. თემურის შვილი მარონ-შაჰი, რომელსაც აღრებაჯანის მართვა ებარა, ცხენილამ გარდმოვარდა, რის გამო ის კკუაზე შეიშალა. ამ გარემოებით ქართველებმა ისარგებლეს და, ცოტა არ იყოს, შეისვენეს წინანდელ უბედურებისაგან. ტახირმა ბაღდადის მფლობელის ახმედის შვილმა, ჰულალუ-ყაენის შთამომავალმა, რომელიც განდევნეს თავის დედა ქალაქილამ 1393 წ., თავი შეიფარა ალინჯაყის ციხეში, სადაც დიდხანს ის ვერ შეიპყრა თემურმა. ივერიელებმა ამით ისარგებლეს და წავიდნენ ტახირის შესაწევნელად, დაამარცხეს თათრები და აიძულეს ისინი, ციხეს შემოცლოდნენ, ხოლო ტახირი თან წამოიყვანეს. მეფე გიორგის ის დიდხანს ჰყავდა დაჭერილი, ბოლოს მან გარდასწვიტა თემურთან დაზავება. თუმცა თემურს იამა ეს ამბავი, მაგრამ მიუხედავად ამისა ემზადებოდა ივერიაზე ხელახლად გალაშქრებას. 1399 წ. ზამთარში თემური დაღესტანში იბრძოდა. 1400 წ. მან მოსთხოვა მეფეს, გადაეცა მისთვის ტახირი, რაზედაც მეფემ გადაჭრილი უარი შეუთვალა, თუმცა ამ დროს ქ. ალინჯაკი ²⁾, თათრებს შემდეგ ხანგრძ-

რამ თემურმა თავის მიძინვარებით ყველა დამაბრკოლებელნი მიზეზნი, რომელნიც მას წინ გარდაეღობენ, დათრგუნა და გაიმარჯვა. Gibb. Décad. et ch. de l'emp. Rom. გვ. 810.

¹⁾ ეს ტახთამიში თემურლენგმა დანიშნა ხანად ყიფჩაყის ურდოსა, — რომელიც თითქმის ორ საუკუნე ნახევარს ფლობდა მთელს რუსეთს, — და, როდესაც ეს ხანი გადაუდგა თემურს და დამოუკიდებელ ხანად აღიარა თავი, თემურმა გაილაშქრა იმის წინააღმდეგ და გარდაადგო ის.

²⁾ ალინჯის ციხე.

ლივ ალყისა აღებული ჰქონდათ. თათრები შემოვიდნენ შიდა-ქართლში, ამოხოცეს მრავალი ხალხი, რომელიც გამოქვაბულებში შეხიზნული იყო და დაიპყრეს 19 ციხე, რომელთა სახელები ისე დაუმახინჯებიათ არაბის მწერლებს, რომ იმათი გარჩევა შეუძლებელია. შემდეგ ამისა თათრები ხელმეორედ შეესივნენ წარჩინებულის ჯანიბექის სამფლობელოს, რომელიც დამორჩილდა მათ; იქედამ ისინი გარდვიდნენ ათაბეგის იოანეს სამფლობელოში, რომელსაც მუსრი გაავლეს და, ჩვეულებისამებრ, გაძარცვეს. ამ დროს განმავლობაში მეფე გიორგი სვანების მთებში იყო, გარნა თათრები აქაც სდევნიდნენ მას; მაშინ ის გარდავიდა აფხაზეთში; მოსასპობელად ამ დაუცხრომელ დევნისა მან გადასცა ოსმალებს ტახირ-სულთანი, რომელიც თავის მამით ახმედით დაბრუნდა ბაღდადს. თითონ კი მეფე გიორგი დათანხმდა ხარჯი ეძლია თემურისათვის და გაუგზავნა მას თავისი ძმა მდიდარის საჩუქრებით და გამოსთხოვა მას მთელის საქართველოს შეწყყნარება:

1402 წ. ლენგ-თემური კიდევ წაიწია სამხრეთისაკენ. მან აიღო თორთომის და კალმახის ციხეები და, როდესაც ივერიის საზღვარს მიუახლოვდა, 1402 წ. მან მიიღო ათაბეგი ივანე და ბატონიშვილი კონსტანტინე, რომელნიც გამოცხადდნენ წინაშე მისა ძღვენითა და საჩუქრებითა. მასთან მოვიდნენ აგრეთვე კასტილიის კოროლის ჰენრიხ III დესპანები, რომელთაც ოსმალოს სულთნის მურადის დატყვევებული შვილი მიუყვანეს. დაბრუნების დროს თემური ნადირობდა და ანაზღეულად ივერიაში შემოვიდა. ანგორის ¹⁾ ომის შემდეგ, სადაც თემურმა გაიმარჯვა, — მეფის ძმები კონსტანტინე და დავითი თავის მეფით გიორგით მამაცურად იცავდნენ მტრისაგან თავს, მაგრამ მათ შორის შუღლი, ჩამოვარდა და მეფის ძმებმა საიდუმლოდ აჩვენ-

¹⁾ ეს სახელგანთქმულ ომი, რომელშიაც ორთავე მხრით მილიონზე მეტი ჯარი იბრძოდა და რომელშიაც სულთანი ბაიზანეთი დამარცხდა და ტყვედ წაყვანილ იქნა, მოხდა 1403 წ. მცირე-აზიის ქალაქის ან ციხის ახლო.

ნეს თათრებს ის გზა, რომლითაც მათ შეეძლოთ ქართლის შუა გულში შემოსულიყვენ. მაშინ თემურმა უბრძანა ემირს შაჰ-მელიქს გარშემორტყმოდა განთქმულ ციხეს ბირთვისს, რომელსაც დიდებული ნაზარა იცავდა. თემური დაესწრო ამ ციხეზე მისვლის დროს და აიღო ის დიდის გაჭივრებით აგვისტოს 1043 წ. თემურმა დასტევა აქ ციხის მცველნი და უბრძანა მათ, ყველა მახლობელ მხარეში მკვიდრნი შიშ ქვეშ იყოლიონ. მან მიიღო მეფე გიორგისაგან სხვა და სხვა საჩუქრები და ათასი ოქრო რომელზედაც თემურის სახელი იყო მოჭრილი. ამის შემდეგ თემური წავიდა თურქისტანში, საიდანაც არაოდეს აღარ დაბრუნებულა დასავლეთ აზიაში. ის გარდაიცვალა 19 იანვარს 1405 წ. 1).

2) ქ. ც-ბით «ბოროტი იგი ბოროტად წარწყმდა»: თომა მეზობის თქმით, — რომელიც თითქმის თანამედროვე იყო თემურისა, — მან სამარყანდში საქართველოდამ ტყვედ წარიტაცა სამოცი ათასი კაცამდე და იქ „ჩაძალდა როგორც ძალი“. Hist. de la géorg. გვ. 176. „ხოლო ტყვე და ალაფი ყოველი გაგზავნა სამარყანდა ქორონიკონსა 4 (1402 წ.). „თემურის სატანტო ქალაქს სამარყანდში აქამომდე დაცულია ქართული წიგნები, წანაძარცვნი საქართველოდამ იმის ურდოების მიერ. ეს ამბავი ნახწავლ ქვეყნიერობას გააცნო სომეხმა ხეჩატურ ევანისიანმა, აღმოსავლეთის მრავალთა ენათა მცოდნემ, რომელსაც სამარყანდის ერთ კოშკში გაუსინჯავს ხელთნაწილები, თემურის მიერ წარტაცებულნი. პლ. იოსელიანი. Опис. др. г. Тифлиса. ერთი თანამედროვე რუსის მწერალი, ევგ. მარკოვი, რომელსაც შარშან მიმოუვლია საშუალო აზია, აგვიწერს თავის მოგზაურობას „Русск. Вѣстникъ“-ში და ფრიად შესამჩნევ ამბევებს გვაცნობებს ქართველების ნაშთებზე, რომელნიც თემურის დროს წარტაცებული უნდა იყვენ. — თემურლენგის მტარვლობას საქართველოში აგვიწერს 1447 წ. ერთ გუჯარში შემდეგის სიტყვებით მეფე გიორგი VIII, რომელიც თითქმის იმის თანამედროვე იყო. „პაპის ჩემის ძმის გიორგის მეფობაში საშინელი დრო დადგა:“ ღვთის რისხვა, ჩვენი ცოდვების გამო გარდმოვიდა ჩვენზე და საშინელი თემური, ურწმუნოებით აღტურვილი, ყველა ქვეყნების ამოხრებელი, ყველა კანონების დამარღვეველი, ეკლესიის და მამულის ერთგულთ შვილთა ამომწყვეტელი, — ამ ღვთის რისხვამ, ჩვენზე წარმოვლინებულმა, აუარებელის ჯარით — აგარიანელებით — შემოესია საქართველოს, გაანადგურა იგი, ამოჰლიტა

აქ ხრონოლოგიურად ჩამოვთვლით თემურლენგის ყველა გალაშქრება ივერიაზე: 1) 1386 წ. ის იპყრობს ტფილისს, და ატყვევებს ბაგრატს 2) 1393 წ. მეორედ იღებს ტფილისს, თათრები სამცხეს თავს ესხმიან, თვით თემური კი — შიდა-ქართლს. 3) 1400 წ. ის იპყრობს ციხეებს და ჯანიბეგის სამფლობელოს 4) 1401 წ. იყო სამხრეთ-დასავლეთ ივერიაში ბრძოლა, რომელმაც გამოიწვია ბატონიშვილის კონსტანტინეს ელჩად გაგზავნა მასთან. 5) 1402 წ. გურჯი-ბექის ციხის აღება. 6) 1403 წ. ბირთვისის აღება.

მემკვიდრედ იმერეთის მფლობელის გიორგისა, რომელიც მეგრელებმა მოჰკლეს 1392 წ.— შეიქნა მისი ძმა კონსტანტინე, რომელიც 1396 წ. ქალის ომში მოჰკლეს. იმის მემკვიდრედ იყო მისი შვილი ალექსანდრე, რომელიც მხოლოდ ერისთავად იწოდებოდა და არა მეფედ. ხოლო მეფე გიორგი VII 1407 წ. გარდაიცვალა. იმის მემკვიდრედ იყო ძმა მისი კონსტანტინე II, რომლის მეფობას გაკვრით მოიხსენიებენ მემატეანენი. მან დაასაფლავა მეფე გიორგი მცხეთას და იწყო ივერიის მართვა. ის სდევნიდა ივერიაში მყოფ მუსულმანებს, რომელთაც ამაზე შესჩივლეს ოსმალების სულთანს, მუსასა¹⁾ შვილს და მემკვიდრეს ბაიაზეთისას. თურქები სულთანის ბრძანებით დაეცნენ ივერიას და მეფე მოჰკლეს ომში 1413 წ. ამ ამბავს მირკონდი სხვანაირად მოგვითხრობს; იმის სიტყვით ომში, რომელიც ასტყდა თემურის სიკვდილის შემდეგ იმის შვილების და ოსმალოს ემირების შორის, შირვანის მმართველმა შეიხ-იბრაჰიმმა მიიმხრო თავისკენ მეფე კონსტანტინე, რომელმაც მიეშველა მას 2000 კაცი, წინააღმდეგ ყარა-იუსუფისა, სარდლისა იმ თემისა, რომელსაც შავცხვარად უწოდებდენ: მეფე დამარცხების შემდეგ დაატყვევეს და 1413 წ. დასაწყისს ის და დანარჩენი ქართველები

დიდ ძალი ხალხი და დაქცია ახალი იერუსალიმი (მცხეთის ტაძარი), ქრისტეს სჯულის დასაწყისი, დედა-ქალაქი მცხეთა და ეკლესია; საშინელ და მწარე იყო დღე იგი, ... Груз. церк. гудж. Д. Пурцеладзе- გვ. 104.

¹⁾ იგივე მუზა.

გაჰსწყვიტეს. ამ დროს ახლო ხანებში ახალციხეს მაზრაში მცხოვრებმა მუსულმანებმა იჩივლეს ყარა-იუსუფთან ქრისტიანების მიერ შევიწროებაზე და შემოიყვანეს იმისი ჯარი ამ მაზრაში. ამ თურქებმა აიღეს და აიკლეს ახალ-ციხე, შემდეგ ისინი გარდავიდნენ კლარჯეთში. ამ გვარად მათ ჯავრი ამოიყარეს ქრისტიანებზე.

გიორგი VII-ს 24 წ. შვილი ალექსანდრე ავიდა ტახტზე. იმის პოლიტიკურ მოქმედებაზე მატიაწე ძლიერ მცირე მასალას გვაძლევს, მაგრამ ჩვენ შეგვიძლია შევავსოთ ეს ნაკლი სიგელე-ბით, რომელთაც ჩვენამდე მოაღწიეს და რომელნიც იმის შინაგან მმართველობას შეეხებიან და გაგვაცნობენ მრავალს წვრილმან ფაქტებს. ის დიდის მეცადინეობით აღზარდა იმის ბებიამ რუსამ, გიორგი VII მეუღლის, დედოფლის ნათიას დედამ. რუსა შეუდგა მცხეთის ტაძრის აღდგენას, მაგრამ სიკვდილმა აღარ დააცალა იმის დამთავრება, რომელიც ახალგაზდა მეფემ იკისრა. მეფემ აგრეთვე ტაძარს მიაშენა სამხრეთისაკენ წმ. მთავარ ანგელოზის სახელზე თავის დასამარხავად ეკვტერი, რომელიც ამ რაოდენიმე წლის წინეთ დაანგრიეს. მან შეაკეთა მრავალი ეკლესიები, სახელდობრ რუისისა, როგორც სჩანს ჩვენამდე დაცულის წარწერიდამ.

ალექსანდრემ ვარძიაში დაასაფლავა თავისი ბიძა მეფე კონსტანტინე და დადიანად დანიშნა ლიპარატი, შვილი მამიასი, რომელიც ომში მოჰკლეს აფხაზებმა 1414 წ-ში. ალექსანდრემ დაიპყრა ეს მხარე (აფხაზეთი), რომლის შემდეგ ეკურთხა მეფედ ქუთაისში. მან შეირთო თამარ, და დიმიტრისა, რომელიც მან იმერეთის ერისთავად დანიშნა. იმავე წელს ალექსანდრე კობთის თავზე შეებრძოლა იოანე ათაბეგს და დაატყვევა ის. თურქებმა მაშინ დაიპყრეს ახალციხის მაზრა.

1432 წ. ალექსანდრემ წაართვა მუსულმანებს ლორის ქალაქი, რომელიც იმის იმერეთში ყოფნის დროს ორი წლის წინეთ მუსულმანებს დაეპყრათ და, როგორც ამბობენ, მეფემ აჩუქა ის პელგინ ორბელიანს 1433 წ.

1433 წ. მეფე ალექსანდრემ გაგზავნა მიტროპოლიტი სოფრონი და სხვა ეპისკოპოსები ტრიდენტის¹⁾ კრებაზე დასასწრებლად. ისინი მონაწილეობას ღებულობდნენ სჯაში აღმოსავლეთის და დასავლეთის ეკლესიების შეერთებაზე, მაგრამ ხელი არ მოაწერეს ერთად დანარჩენ სასულიერო პირებთან უნიის დაბოლოებითს ოქმზე.

როდესაც შვილი და მემკვიდრე თემურისა შაჰ როხი შემოვიდა სომხეთში 1437 წ., ალექსანდრემ გაუგზავნა მას

¹⁾ ავტორის მხრით ეს *lapsus calami* უნდა იყოს. აქ უნდა იგულისხმებოდეს ფლორენტინის კრება, რომელიც 1438 წ. მოხდა, (გიბბონი *Dé cad. et chute de l'emp. Rom.*) და არა ტრიდენტისა, რომელიც ახალ ისტორიას ეკუთვნის და 1545 წ.—1563 წ. გაგრძელდა პაპის პავლე III დროს. (Gib. გვ. 844, 845, 846 და შემდ.). თვით ავტორიც თავის *Hist. de la géorg.*, რომელიც მან 1849 წ. გამოსცა, თანამედროე ჰორას იუსტინის სიტყვით ამბობს, რომ ფლორენციაში კრება 1438 წ. იყო (გვ. 681 II. 5) იქ დაესწრა ერთი მიტროპოლიტი და საქართველოს მეფის დესპანი, რომელიც შესანიშნავი იყო თავისს ახირებულ ტანსაცმელით, თავზე რგვალი ქუდი ეხურა მრავალის ძვირფასის თვლებით და ოქროს დილებით შემბული... არც ერთ იმათგანს არ მოუწერიათ ხელი უნიაზე, მაშინ, როდესაც სომხებმა იგი მისვლის უმაღლე მიიღეს. (გიბბონი.).

თემურლენგის სიკვდილის შემდეგ ოსმალები ისევ მალე გაძლიერდნენ და კონსტანტინეპოლის აღებისათვის ემზადებოდნენ. მაშინ ბიზანტიის იმპერატორებმა მიმართეს დასავლეთ ევროპას შემწეობის გამოსათხოვნელად. იმპერატორმა იოანე VIII საჭიროდ დაინახა სამუდამო კავშირით შეკვროდა ევროპას და ამისათვის ისურვა ლათინთა და ბერძენთა შორის სარწმუნოებრივის განხეთქილობის აღმოკვეთა. მან იწყო მიწერ-მოწერა და დესპანების გზავნა ევროპის ხელმწიფეებთან. იოანე თითონაც გაემგზავრა პაპი ევგენი IV-თან, რომელმაც ის ფერარაში დიდის ამბევით მიიღო. პაპმა აღუთქვა ჯვაროსნობის ჯარის გამოწვევა თურქების წინააღმდეგ, მხოლოდ იმ პირობით, რომ აღმოსავლეთის ეკლესია უნდა შეერთებოდა დასავლეთისას. ამ მიზნის მისაღწევად ორთავე ეკლესიის წარმომადგენელნი შეიკრიბნენ ფლორენციაში, სადაც საზოგადო მსჯელობა დი ბაასი უფრო იმაზე იყო მიქცეული, თუ რომელი სარწმუნოების სიმბოლოს დოღმატი უნდა დარჩენილიყო, სული-წმინდის გამომავლობაზე — ბერძნული თუ ლათინური.

თავისი შვილი დიმიტრი საჩუქრებით და მით მოიპოვა მისი კეთილი განწყობილება სასარგებლოდ ივერიისა. მას შემდეგ მეფე წავიდა განჯას, შირვანს და დაღესტანს და აიძულა წინანდულად ამ მხარეებისა მკვიდრნი, ეხადნათ მისთვის ხარჯი. თუ დავერწმუნეთ სომხის თანამედროვე მეისტორიეს თომა მეძაბაცის თქმულებას, — მეფე ალექსანდრეს ვითომც ცოლად სიუნის მფლობელის ფეშქენანუ პელგინ ორბელიანის ქალი ჰყავდა და, ვითომც ის შიშობდა, რომ სომხები, რომელნიც თავის ქვეყნიდამ გამოიქცენ, არ მიმხრობოდენ პელგინს, და ვითომც, ამის გამო, ალექსანდრემ მოაწამვლინა თავისი სიმამრი. 1438 წ. მომწამვლელი სიკვდილით დასაჯეს, მაგრამ მან არ დაასახელა ის, ვინც ეს ბოროტება მას ჩაადენინა. 1439 წ. მეფეს იარა გაუჩნდა, რომელიც არ ასვენებდა მას და რომლის მორჩენა შეუძლებელი შეიქნა. მთლად ამ თქმულების მიღება ფრიად ძნელია, იმიტომ რომ ქართული მატრიანე, რასაკვირველია, ამ შემთხვევას არ იხსენიებს, და უფრო იმიტომ, რომ

ამასთანავე ლათინები თხოულობდენ, რომ ბერძნებს აღეარნათ პაპის უპირატესობა, ესე იგი, პაპი მსოფლიო ეკლესიის თავად უნდა ეცნოთ. ბაასში ლათინთა მამათ სძლიეს ბერძნების წარმომადგენელთ, რომელნიც, გიბბონის თქმით, საშინელ გაჭირებაში და სილატაკეში იყვნენ და, ამის გამო, იძულებულნი შეიქნენ ლათინთა მოთხოვნილება მიეღოთ. მაგრამ მაშინ აღმოჩნდა მართლ—მადიდებლების მტკიცე და ერთგული დამცველი, ეფესის მიტროპოლიტი მარკოზი; იმის მეცადინეობით ფლორონციის უნიას არავითარი შედეგი არ ჰქონდა; როდესაცის გამოაცხადეს კონსტანტინეპოლში. ხალხი ხმა მალლა ღალადებდა, რომ ეს უფრო არჩევს თათრების უღელს-ქვეშ დარჩენას, ვინემ პაპს დაემორჩილოს, და ფლორონციის უნიის ხელის მომწერნი, კონსტანტინეპოლის ერის აღელვებისა გამო, შეშინდნენ, შეინანეს და ცრემლით ითხოვდენ მიეტევნათ მათთვის ეს შეცოდება. აგრეთვე რუსეთიდანაც იძულებული შეიქნა გაგვეულიყო მიტროპოლიტი ისიდორე, რომელმაც, ფლორონციიდან დაბრუნების შემდეგ, პაპი აღიარა რუსის ეკლესიის თავად. ამ გვარად ბიზანტიელთ უკანასკნელი იმედი ევროპის შეწვევის შესახებ გაკრუვდა და ოსმალებმა შემდეგ ამისა მალე დაიპყრეს კონსტანტინეპოლი.

1419—1442 წ. თამარ დედოფლის სახელი იხსენიება ქართულ სიგელებში. შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ, სანამ ალექსანდრე თამარს ითხოვდა, მან შეირთო პელგინის ასული. ეს მიტომაც საგულისხმოა, რომ გამეფების დროს ალექსანდრეს უკვე ორი ვაჟი—ვახტანგი და დიმიტრი ჰყავდა. რასაკვირველია, ეს შეილები არ შეძენია მას დედოფლის თამარისაგან, რადგანც ვიცით, რომ ალექსანდრემ დაიწერა მასზე ჯვარი ტახტზე ასვლის შემდეგ.

1440 წ. თავრიზის მფლობელმა ჯაანშაჰმა, ყარა-იუსუფის შვილმა, თავს დაესხა ივერიას და მეფეს გამოსთხოვა ერთად რამდენიმე წინაწლების ხარკი, რომელიც მას არ მიუცია. როცა მეფემ ამაზე უარ ჰყო, ჯაანხანშაჰ ანაზღეულად შემოვიდა ივერიაში აღდგომის დღეებში და ყოველივე დაამხო და დასწვა. სული-წმინდის მოფენის დღეს ის გარშემოერტყა სამშვილდეს, რომელიც აიღო და შიგ მრავალი ხალხი აღმოხოცა და ტყვედ 9 ათასი სული მეტი თან წაიყვანა. იქედამ, შემოვიდა რა ტფილისში, მოაოხრა და მოსრისა ეს დედაქალაქი. ივერიელები გაიქცნენ მთებში და ტყეებში. შესახებ ამ ამბავისა მემატიანე არაფერს ამბობს. ის მოგვითხრობს,—ისიც უალაგო აღგიღზე—რომ ალექსანდრემ მიმოვლო ივერია, დაათვალიერა ციხეები, ეკლესიები და მონასტრები, რომელნიც მან მთელს მხარეში გარდააკეთა და დაამშვენა, და მოსპო გარდახდევინება ხარკისა 40 ასპრისა, რომელიც ყოველს ოჯახს უნდა შეეტანა ხაზინაში იმის ბრძანებით 1431 წ. ეკლესიების აღსადგენად. ერთი მოთხრობით სვანები ნებით იხდიდენ სამს კირმანაულს ანუ 6 ასპრს თითო ოჯახზე ¹⁾

¹⁾ კირმანაულის, კირმანაულის ანუ ხელმანაურის სახელი დაერქვა ამ ფულს იმპერატორის კირმანუელ კომნენის გამო, რომელიც მეფობდა XII საუკუნეში; კირმანაულს ჰქონდა ორი დანგი (ასპრი) ანუ შაური. ვახუშტით სამი კირმანაული არა ექვსი შაური აწინდელი. Hist. de la georg. 681 შენ. introduct. გვ. CLXI და CLXXVIII. ვახ. საქ. ისტ. გვ. 299.

ორი წლის შემდეგ ალექსანდრემ დანიშნა ქართლის მეფედ ერთი თავისი შვილი ვახტანგი და შერთო მას სითი-ხათუნი ფანასკერტელის ¹⁾). მეორე შვილი დიმიტრი იმერეთის მეფედ დაადგინა, უმცროსი ძმა კი გიორგი კახეთში გაამეფა. შემდეგ ამისა ის გადადგა ტახტიდამ, გამონაზონდა ათანასის სახელით და ცხოვრობდა მისგანვე აშენებულ მთავარ ანგელოზის ეკლესიის მახლობლად. ნამდვილად არ ვიცით, რომელ წელში გარდაიცვალა; საგულისხმო კი არის, რომ მისი სიკვდილი 1446 წ. ადრე არ უნდა მომხდარიყო. ალექსანდრეს მეფობის დროს კათალიკოზებად იყვნენ: ელიოზი, უკვე ხსენებული 1405 წ. და მიხეილი, რომელსაც ერთი გუჯარი 1419 წ. ერთად მეფესთან ჩხენიებს. მეფე დავითის შვილიც, ბერად შემდგარი, კათალიკოზად იხსენიება 1428, 1435, 1439 და 1448 წლ., თევდორე—1425, 1429 და 1434 წლ. და შიო—1440 და 1446 წლ. ²⁾):

ალექსანდრეს მეფობაში იერუსალიმში მცხოვრებელ ივერიელებმა წაართვეს სომხებს ადგილი გოლგოთის მთაზე, რომელიც წინედ ამ უკანასკნელებს ეჭირათ. პატრიარქმა მარტიროსმა გამოაგდო ივერიელი ამ ადგილიდამ, მაგრამ მათ ხელ მეორედ დაეპატრონენ მას. ჩვენ ვიცით, რომ ივერიელებს ეკუთვნოდა ეკვტერი, მიშენებული წმ. საფლავის ეკლესიაზე, აღმოსავლეთის მხრით, სადაც ის ორმო იყო, რომელშიაც იყო ჩაყენებული ჯვარი უფლისა ჯვარცმის დღეს. რასაკვირველია, ორივე მხარენი ერთიერთს ეცილებოდნენ ამ წმინდა ადგილის დაფლო-

¹⁾ ფანასკერტელებად ძველად თ. ციციშვილებს უწოდებდნენ. ისინი ამაღლდნენ ახალციხეში თამარისობას, რომელმაც მიუბოძა მათ ფანასკერტის მამული. ამ ფანასკერტელთა შორის თემურლენგის დროს გამოჩენილი იყო ზაზა, რომელიც გარდაესახლა ქართლში, მას დარჩა შვილი ციცი, რომლის გვარი კონსტანტინეს მეფობაში 1488 წ. თავადობის ღირსებით დაჯილდოებული იქნა. Груз. двор. акт. а. ხახანაშვილისა გვ. V.

²⁾ ამით უნდა აიხსნას ის, რომ ძველად ერთ და იმავე დროს ივერიაში რაოდენიმე კათალიკოზები იყვნენ.

ბის შესახებ. შემდეგში მოვიხსენიებთ, ვის დარჩა უპირატესობა.— მეფე ალექსანდრეს მემკვიდრე ვახტანგ III იყო. მან იოანე ათაბაგის სიკვდილის შემდეგ, 1444 წ., დანიშნა იმის აღვითხე შვილი მისი აღბულა. მაგრამ გარდაცვალებულის იოანეს ძმა, ყვარყვარე, ამით უკმაყოფილო დარჩა, შეებრძოლა აღბულას, მაგრამ იძლია. აღბულამ დაგვიტევა სჯულ-მდებლობა მის მიერ შედგენილი, რომელიც მოიწონა მეფე გიორგი VII და რომელიც შეტანილია ცნობილს ქართულ კანონების კრებაში, ვახტანგ მეფის მიერ გამოცემულში. ამბობენ, რომ იმავე წელს ჯაჰან-შახი ¹⁾ შეესია სამცხეს და, ომის შემდეგ, რომლის ბოლო საეჭვოდ დარჩა, იღუმალ უკანვე დაბრუნდა. მეფე ვახტანგი გარდაიცვალა 1447 წ.

იმის მემკვიდრედ მისი ძმა გიორგი VIII იყო. ჩვენ გვაქვს დაცული მოწმობა, რომ გიორგი კახეთში მეფობდა უკვე 1442 წ. ამას გვაჩვენებს წარწერა ტრაპეზის ფიცარზე, ინდიკტიონის მე 6949 წ., გრემის ეკლესიაში, რომელიც უნახავს 1589 წ. მოხუცს ზაკხეს, კახეთში გაგზავნილ რუსის დესპანის, თავ. ზვენიგოროდსკის მხლებელს.

1450 წ. ბიზანტიის უკანასკნელმა იმპერატორმა, კონსტანტინე დროგაზმა ²⁾ გამოგზავნა აღმოსავლეთში პროტოვესტიასი ³⁾ ფრანცა და მიანდო მას, გარემოების მიხედვით გამოეთხოვა მისთვის ცოლად ანდა ტრაპიზონის იმპერატორის და ან მეფის გიორგის ასული. მეფე გიორგიმ განაცხადა თავისი თანხმობა თავის მხრით. ფრანცის დაბრუნების შემდეგ იმპერატორმა 1452 წ. მიიღო გიორგი მეფის წინადადება შესახებ მზითვის რაოდენობისა და სხვა საქმეებზე ⁴⁾, მაგრამ ამ დროს ოსმალებმა

¹⁾ მემკვიდრე შაჰ როზისა ანუ შარუხისა.

²⁾ ეს კონსტანტინე XI პალეოლოგი ბიზანტიის უკანასკნელი იმპერატორი იყო. ის მოჰკლეს კონსტანტინეპოლის აღების დროს, 29 მაისს 1453 წ. ოსმალებმა.

³⁾ ანუ უფროსი კარის კაცი (Grand chambellan).

⁴⁾ ქართლის მეფე აძლევდა მზითვეში თავის ქალს ერთხანად 56

შემოზღუდეს კონსტანტინეპოლი, რის გამოც ეს კავშირი ჩაიშალა. ქართული მათიანე არას მოგვითხრობს ამაზე, ცალი სიტყვითაც არ იხსენებს ივერიის ბატონის ასულს, რომელიც ბერძნის იმპერატორის საცოლოდ ინიშნებოდა.

1414 წლიდან დაწყებული ოსმალები გამოჩნდნენ შავიზღვის ნაპირებზედაც; ისინი 1451 წ. 50 ხომალდით ¹⁾ დაეცნენ აფხაზეთს, დაიჭირეს და აიკლეს ცხომი ²⁾ და მოასწრეს იქედამ უკანვე გაბრუნება მეფე გიორგის მისვლამდი, რომელმაც, რა ველარ ნახა იქ ოსმალები, უკანვე გეგუთს დაბრუნდა. იმავე ხანში შარვანის ქალაქის ყაბალის მკვიდრნი აღუდგენ მეფეს. გიორგი წავიდა, დაიპყრა ეს მხარე და აიძულა იმის მფლობელი, ადრინდელად ხარკი ეძლია.

კონსტანტინეპოლი თურქებმა აიღეს 9 მაისს ³⁾ 1453 წ., შემდეგ 1123 წლის აღმოსავლეთის იმპერიის არსებობისა. ხუთი წლის შემდეგ ამ უბედურ შემთხვევისა რომის პაპმა პიო

ათასს დუკატს, ხოლო ხუთი ათასი წლიურ. პენსიად უნდა ეძლია. ფრანკის მოგზაურობას ვრცლად აგვიწერს გამოჩენილი ისტორიკოსი გიბბონი, რომლის სიტყვები გიორგი მეფის ქალის მზითევის შესახებ წინეთ მოვიყვანეთ „როგორც კი ფრანცა შემოვიდა საქართველოში ანუ ივერიაში, იქაური ქალაქების, დაბების და სოფლების მცხოვრებნი შეიკრიბნენ უცხოელების სანახავად.— ფრანკის ამაღას შეადგენდენ წარჩინებულნი, იმპერატორის დამკველი გვარდია, ბერები და ექიმები. მათ მოუმატეს აგრეთვე მთელი დასი მუტრიბთა. (მუზიკანტები).— ამ დესპანების გამოგზავნა ფრიად ძვირად დაჯდა და იმათი მიმოსვლა ორი წელზე მეტი გაგრძელდა. „Gibbon. Decad. et ch. de l'emp. Rom. გვ. 868 და 869. II ტ. პლ. იოსელიანი ტფილისის აღწერაში მოიხსენიებს ამ ფრანკის ანუ, როგორც ის უწოდებს, ფრანჩას, რომელიც ელჩად გამოგზავნილი იყო მეფე გიორგი VIII ქალის სათხოვნელად. ის ამბობს, რომ ფრანჩას თავის ისტორიაში აუწერია, თუ როგორ ამზადებდნენ მეფის ქალს ტახტისათვის—და აგრეთვე იმისი წაყვანა კონსტანტინოპოლში. Опис. др г. Тифлиса. გვ. 76.

¹⁾ ვახუშტით „50 კატარლითა“, ე. ი. სამარ გემებითა.

²⁾ ვხლანდელი სოხუმი.

³⁾ აქ ავტორის მძრით lapsus kalami უნდა იყოს, ვინაიდან კონსტანტინეპოლი 29 მაისს 1453 წ. აიღეს ოსმალებმა, როგორც თვით ავტორი ქ. ცხ. შენ. სწორედ სწერს. გვ. 683, შენ 1..

II გამოგზავნა აზიაში ლუდოვიკი ბოლონელი, „ძმათა მქადაგებელთა“ საზოგადოების წევრი შესაგონებლად იმისა, რომ ყველა ერთი შეერთებულიყვენ თურქების შესაბრძოლებლად ბურგუნდის ჰერცოგის ფილიპე ქველის წინამძღოლობით. მართლაც, ლუდოვიკ ბოლონელმა მოიტანა ევროპაში წერილები, რომელშიაც გიორგიმ, ქართლის მეფემ, ბაგრატმა, იმერეთის მეფემ, ყვარყვარე ათაბეგმა, მამია გურიელმა, (ისტორიაში უცნობმა) ბედიან სამეგრელოს და რობიო აჟხაზეთის მთავრებმა, (ორნივე აგრეთვე უცნობნი), ტრაპიზონის იმპერატორმა და ზოგიერთმა მუსულმანების მფლობლებმა ამ ომში მონაწილეობის მიღება იკისრეს. გარდა ხომალდებისა, მეკავშირეებმა აღუთქვეს 270 ათასის ჯარის გამოყვანა. გიორგი მეფის ელჩად ტფილისელი ეპისკოპოსი ნიკოლოზი იყო, ყვარყვარესი—ვინმე კუსტადატი ე. ი. კონსტანტინე, აგრეთვე დანარჩენთ ხელმწიფეთაგან იყვნენ გამოგზავნილნი ელჩები, რომელნიც ყველანი შეიყარნენ ვენეციაში 1460 წ. ლუდოვიკ ბოლონელმა აუხსნა კრებას მიზანი და ყოველნი დათანხმდნენ მასზედ, რომ საზოგადო მტერს ერთად დაეცნენ. მაგრამ ფილიპე ქველმა პირადის შეხედულობით უარი განაცხადა თავის აღთქმის ¹⁾ ასრულებაზე, რის გამო საქმე ჩაიშალა.

1455 წ. გარდაიცვალა იმერეთის ერისთავი დიმიტრი, რომლის ნაცვლად მეფე გიორგიმ მისი შვილი ბაგრატე დააყენა. მაგრამ 7 წლის შემდეგ ბაგრატმა ყვარყვარე ათაბეგის შეგონებით განაცხადა იმერეთის დაუმოუკიდებლობა და მეფედ ეკურთხა ქ. ქუთაისში. მან აგრეთვე დამოუკიდებელ მმართველებად აღიარა დადიანი, გურიელი, აფხაზეთის და სვანეთის ერისთავები, რომელნიც მას შეეწიენ გამეფების დროს. მეფე გიორგიმ თავის საკუთარის ჯარის შეკრება ველარ მოასწრო, დამარცხდა იმერეთში და უკან გაიქცა. როცა სამცხეში შევიდა, მან შეიტყო, რომ უზუნ-ხასანს ესრედ წოდებულის თეთრი-

1) ბურგუნდის ჰერცოგმა, რომელიც სარდლად უნდა ყოფილიყო.

შემოზღუდეს კონსტანტინეპოლი, რის გამო ეს კავშირი ჩაიშალა. ქართული მატთანე არას მოგვითხრობს ამაზე, ცალი სიტყვითაც არ იხსენებს ივერიის ბატონის ასულს, რომელიც ბერძნის იმპერატორის საცოლოდ ინიშნებოდა.

1414 წლიდან დაწყებული ოსმალები გამოჩნდნენ შავიზღვის ნაპირებზედაც; ისინი 1451 წ. 50 ხომალდით ¹⁾ დაეცნენ აფხაზეთს, დაიჭირეს და აიკლეს ცხომი ²⁾ და მოასწრეს იქედამ უკანვე გაბრუნება მეფე გიორგის მისვლამდი, რომელმაც, რა ველარ ნახა იქ ოსმალები, უკანვე გეგუთს დაბრუნდა. იმავე ხანში შარვანის ქალაქის ყაბალის მკვიდრნი აღუდგენ მეფეს. გიორგი წავიდა, დაიპყრა ეს მხარე და აიძულა იმის მფლობელი, ადრინდულად ხარკი ეძლია.

კონსტანტინეპოლი თურქებმა აიღეს 9 მაისს ³⁾ 1453 წ., შემდეგ 1123 წლის აღმოსავლეთის იმპერიის არსებობისა. ხუთი წლის შემდეგ ამ უბედურ შემთხვევისა რომის პაპმა პიო-

ათასს დუკატს, ხოლო ხუთი ათასი წლიურ პენსიად უნდა ეძლია. ფრანკის მოგზაურობას ვრცლად აგვიწერს გამოჩენილი ისტორიკოსი გიბბონი, რომლის სიტყვები გიორგი მეფის ქალის მზითვის შესახებ წინეთ მოვიყვანეთ „როგორც კი ფრანცა შემოვიდა საქართველოში ანუ ივერიაში, იქაური ქალაქების, დაბების და სოფლების მცხოვრებნი შეიკრიბნენ უცხოელების სანახავად.—ფრანკის ამაღას შეადგენდნენ წარჩინებულნი, იმპერატორის დამცველი გვარდია, ბერები და ეკიმები. მათ მოუმატეს აგრეთვე მთელი დასი მუტრიბთა. (მუზიკანტები).—ამ დესპანების გამოგზავნა ფრიალ ძვირად დაჯდა და იმათი მიმოხვლა ორი წელზე მეტი გაგრძელდა. „Gibbon. Décad. et ch. de l'emp. Rom. გვ. 868 და 869. II ტ. პლ. იოსელიანი ტფილისის აღწერაში მოიხსენიებს ამ ფრანკის ანუ, როგორც ის უწოდებს, ფრანჩას, რომელიც ელჩად გამოგზავნილი იყო მეფე გიორგი VIII ქალის სათხოვნელად. ის ამბობს, რომ ფრანჩას თავის ისტორიაში აუწერია, თუ როგორ ამზადებდნენ მეფის ქალს ტახტისათვის-და აგრეთვე იმისი წაყვანა კონსტანტინოპოლში. Опис. др г. Тифлиса. გვ. 76.

¹⁾ ვახუშტით „50 კატარლითა“ ე. ი. სამარ გემებითა.

²⁾ ვხლანდელი სოხუმი.

³⁾ აქ ავტორის მძრიო lapsus kalamii უნდა იყოს, ვინაიდან კონსტანტინეპოლი 29 მაისს 1453 წ. აიღეს ოსმალებმა, როგორც თვით ავტორი ქ. ცხ. შენ. სწორედ სწერს. გვ. 683, შენ 1..

II გამოგზავნა აზიაში ლუდოვიკი ბოლონელი, „ძმთა მქადაგებელთა“ საზოგადოების წევრი შესაგონებლად იმისა, რომ ყველა ერთი შეერთებულიყვენ თურქების შესაბრძოლებლად ბურგუნდის ჰერცოგის ფილიპე ქველის წინამძღოლობით. მართლაც, ლუდოვიკ ბოლონელმა მოიტანა ევროპაში წერილები, რომელშიაც გიორგიმ, ქართლის მეფემ, ბაგრატმა, იმერეთის მეფემ, ყვარყვარე ათაბეგმა, მამია გურიელმა, (ისტორიაში უცნობმა) ბედიან სამეგრელოს და რობიო აფხაზეთის მთავრებმა, (ორნივე აგრეთვე უცნობნი), ტრაპიზონის იმპერატორმა და ზოგიერთმა მუსულმანების მფლობლებმა ამ ომში მონაწილეობის მიღება იკისრეს. გარდა ხომალდებისა, მეკავშირეებმა აღუთქვეს 270 ათასის ჯარის გამოყვანა. გიორგი მეფის ელჩად ტფილისელი ეპისკოპოსი ნიკოლოზი იყო, ყვარყვარესი—ვინმე კუსტადატი ე. ი. კონსტანტინე, აგრეთვე დანარჩენთ ხელმწიფეთაგან იყვნენ გამოგზავნილნი ელჩები, რომელნიც ყველანი შეიყარნენ ვენეციაში 1460 წ. ლუდოვიკ ბოლონელმა აუხსნა კრებას მიზანი და ყოველნი დათანხმდნ მასზედ, რომ საზოგადო მტერს ერთად დაეცნ. მაგრამ ფილიპე ქველმა პირადის შეხედულობით უარი განაცხადა თავის აღთქმის ¹⁾ ასრულებაზე, რის გამო საქმე ჩაიშალა.

1455 წ. გარდაიცვალა იმერეთის ერისთავი დიმიტრი, რომლის ნაცვლად მეფე გიორგიმ მისი შვილი ბაგრატე დააყენა. მაგრამ 7 წლის შემდეგ ბაგრატმა ყვარყვარე ათაბეგის შეგონებით განაცხადა იმერეთის დაუმოუკიდებლობა და მეფედ ეკურთხა ქ. ქუთაისში. მან აგრეთვე დამოუკიდებელ მმართველებად აღიარა დადიანი, გურიელი, აფხაზეთის და სვანეთის ერისთავები, რომელნიც მას შეეწიენ გამეფების დროს. მეფე გიორგიმ თავის საკუთარის ჯარის შეკრება ველარ მოასწრო, დამარცხდა იმერეთში და უკან გაიქცა. როცა სამცხეში შევიდა, მან შეიტყო, რომ უზუნ-ხასანს ესრედ წოდებულის თეთრი-

¹⁾ ბურგუნდიის ჰერცოგმა, რომელიც სარდლად უნდა ყოფილიყო.

ცხერის ურდოს წინამძღოლს, აეკლო ქართლი გილანის ჯარით. მეფე გარდავიდა თავისს სამფლობელოში და შეეტაკა თათრებს, მაგრამ ხელმეორედ დამარცხდა, რის გამო შირვანის მაზრა და მისი არემარე სამუდამოდ ჩამოერთვა ივერიის სამეფოს 1463 წ.-ორი წლის შემდეგ მან ხელახლად ეცადა ათაბეგის დამორჩილება; მაშინ წარჩინებულებმა შეითქვეს მეფის წინააღმდეგ, მაგრამ იოთამ ზედგინიძემ აუხსნა მეფეს შეთქმულების განზრახვა და მეფის საწოლში თვითონ ჩაწვა, სადაც ის მოკლული იქმნა მეფის ნაცვლად. იოთამის ამ გვარ ერთგულებისათვის მეფე გიორგიმ იმის შვილებს და ნათესავებს უბოძა რაოდენიმე ციხე და დიდი მამულები, სამთავისის¹⁾ ეკლესია თავისის სამარხით და ამილახვარის ე. ი. სამეფო სამეჯინბოს და ცხენის ჯოგთა უფროსობა, რომელიც მემკვიდრეობით დარჩა ამ გვარში, რომელიც თავისს ღირსებით მთელს ივერიაში სამეფო დანასტიის შემდეგ მესამე გვარად ირიცხებოდა²⁾. თვით თანამდებობა გვარად გარდაიქცა და ზედგინიძის გვარი შეიცვალა ამილახვრად. ამის გარდა ამილახვრებმა მიიღეს მოურაობა გორის ქ-სა, რომელიც ქართველების ქალაქების შორის მეორედ ირიცხება. თუმცა მეფე გიორგი ამ განსაცდელს გადარჩა, მაგრამ ომში, რომელიც ფარავანის ტბის ახლოს მოხდა ყვარყვარიე ათაბეგთან, აღბუღის მემკვიდრესთან, დაამარცხეს და ტყვედ წაიყვანეს.

იმერეთის მეფემ ბაგრატმა ისარგებლა ამით და დაიპყრა ქართლი 1466 წ. ამის მიმხედვემა ბადაღურმა, ყვარყვარეს შვილ-

¹⁾ სამთავისის ტაძარი რეზულის ხეობაშია ამილახვრიანთ მამულში და ეკუთვნის ბაგრატ IV დროს, როგორც ამტკიცებს უძველესი იმისი 1050 წლ. წარწერა (ბროსე. Voyage arch. VI, 121--125).

²⁾ ვახტანგ მეფის სჯულდება რაცხს ამილახვრებს არაგვის და ქსნის ერისთავების შემდეგ პირველად და. ორბელიანთ წინეთ, უმთავრეს დიდებულთ შორის მესამე წყებაში ქარ. ცხ. გვ. 686 შ. 2. ვახუშტიც ამტკიცებს ზემოხსენებულ ამბავს ამილახვრების შთამომავლობის შესახებ. ისტ. საქ. გვ. 36.

მა და მემკვიდრემ, განათავისუფლა დატყვევებული მეფე გიორგი, რომელმაც ჰპოვა თავისი სამეფო უწინდელზე უფრო დანაწილებული. აღმოსავლეთ ივერიაში მდ. არაგვის მარცხენა ნაპირიდან ალაზნის ხეობის მარცხენა მხარემდი კახელებს მეფედ აღეარნათ ვილაც დავითი, მეფის შთამომავალი, იმისათვის, რომ ბაგრატს არ დამორჩილებოდენ; როგორც ამბობენ, ეს დავითი დიმიტრის შვილი უნდა ყოფილიყო და ზემოხსენებული მეფე ალექსანდრეს შვილის შვილი. ბაადურის შემწეობით გიორგიმ მოახერხა ბაგრატის განდევნა ქართლიდან; მან აგრეთვე დავითიც აიძულა, თუშეთში გაქცეულიყო. მაგრამ 1462 წ. ის ისევ დაბრუნდა და გადაჭრით გამოაცხადა თავისი თავი კახეთის დაუმოუკიდებელ მეფედ. გიორგიმ ველარ მოასწრო საქართველოს შეერთება და გარდაიცვალა იმავე წელში; ის დამარხეს მცხეთაში. გიორგი VIII განათავისუფლა საეკლესიო მამულები ყველა სახელმწიფო გარდასახადისაგან, თვით ესრედწოდებულ თათრის ხარაჯისაგან, რომელსაც იხდიდენ თათრების სასარგებლოდ. XVI საუკ. დამლევს სიმონის მეფობაში თათრის ხარაჯი აღარ იხსენება მცხეთის სითარხნის გუჯარში.

ამ გვარად დაირღვა და დანაწილდა საბოლოოდ ივერიის სამეფო, დაარსებული ფარნავაზის მიერ 302 წ. ქრ. შ. წ.. თითქმის 15 საუკუნე მონგოლთ შემოსევაში იქ ერთობა სუფევდა 5 დანასტიის მართველობაში, რომელიც დამყარებული იყო პატრიარქალურ ფეოდალიზმისა მჭიდრო კავშირზე. 1243 წ. უცხო ტომელებმა გაჰყვეს სამეფო უფლება ორ მეფეთა შორის და მით ბოლო მოუდეს ერთობას და შეიტანეს მომავალში შუღლი და შლილობა. 1314 წ. გიორგი ბრწყინვალემ, ისარგებლა ილხანების დაუძლერებით, იწყო იმერეთის და სამცხის შემოერთება ქართლის სკიპტრის ქვეშ და კიდევ სისრულეში მოიყვანა თავისი განზრახვა, თუმცა-მთლად კი ვერა; — გამოჩნდა თემური, რომელიც თითქმის 20 წლის განმავლობაში სწეწდა და გლეჯდა ივერიას თავისის წამლევკავის თავ. დასხმით. ამით მისცა საშვალება ამა მხარის დასავლეთ ნაწილის მთავ-

რებს თანდათან ჩამოკილებოდენ ქართლს. ხანგრძლივ მეფობის დროს ალექსანდრემ ლამის განამტკიცა თავისთვის და აგრეთვე თავის შთამომავლობისათვის სამეფო უფლება მთელ სახელმწიფოს მიწაწყალზე, მაგრამ ხელახლად აღორძინებულმა თემურის შვილების ძლიერებაჲ და დახელოვნებულმა ცბიერობამ ორის თათრის დინასტიისამ—თეთრის და შავის ცხვრისა¹⁾—არ შეეძლოთ არ დაეძლიათ ეს რიცხვ მცარე ვერი, რომელსაც თანდათან ძალ-ღონე აკლდებოდა ურთიერთშორის ბრძოლით და რომელიც მოკლებული იყო ყოველგვარ სახელმწიფო დაწესებულებას. ამ გვარად დამღუბველი შედეგი სამეფოს ნაწილ-ნაწილად დაყოფისა გამოჩნდება ახალ ისტორიის აღწერაში.

¹⁾ ესრედ იწოდებოდა ორი ურთიერთ შორის შეტოქე თათრების თემი.

უმაჯრანის შეცდომების გასწორება

155 გვ. ზემოლამ მეოთხე სტრიქონის შემდეგ გამოტოვებულია შემდეგი: „დავითის მემკვიდრე შეიქნა ძე მისი დიმიტრი I, რომელიც იყო სომხის ქალის შვილი, თუმცა ისტორიამ არ იცის მისი სახელი. დიმიტრის გამეფების შემდეგ ხორასანიდან ჩამოვიდა აბულსევერის ერთი შვილთაგანი და სთხოვა აბულეთ ორბელიანს, დაეთმო უკანასკნელს პირველსთვის მამისეული ქალაქი ანი. რადგან აბულეთი თურქებისგან შიშობდა ერთობ.— და ამიტომ თავის შვილის ივანეს მომავალი ძლიერ აღონებდა,— დათანხმდა“.

გვ.	სტრ.	დაბეჭდილია	უნდა იყოს
II	28	არ არის	არ გვაქვს
46	15	264 წ.	262
59	33	228 წ.	328 წ.
61	17	322 წ.	332 წ.
63	10	365 წ.	364 წ.
78	29	ჭერამისა	ჭერემისა
79	17—18	ჭერაჰი	ჭერემი
80	2	ჭერამი	ჭერემი
89	3	რიონის	00
97	22	X	VI
100	10	განდრეკელი	განუდრეკელი
123	17	927 წ.	939 წ.
129	27	924 წ.	994 წ.
141	24	1060 წ.	1050 წ.
143	3	1042 წ.	1056 წ.
150	27	ლიპარატის	ლიპარიტის
151	11	აბულელმა	აბულეთმა
"	27	ბეჟკენ	ბეშკენ
156	3	აბულელმა	აბულეთმა
157	20	1195 წ.	1196 წ.
158	4	სეკმანის	სუკმანის
159	27	აშარნისას	აშარნიისას
160	6	მოქანდავე	მოქანდაკე
"	3	1117	?

II

165	11	ყიზილარსანმა	ყიზილარსლანმა
168	3	მხარგრძელმა	მხარგრძელი
174	4	კორნი	კარნი
178	23	ილიაქუთი	ილიქუთი
186	28	თამარმა	თამარი
188	15	სარდლებნად	სარდლებად
202	12	სულჯუყების	სელჯუყების
204	4	ენკასირის	ევკასირის
206	2	ფოთსში	ფოთში
207	16	ანიკის	ანიკის
208	7	ჩასვენ	ჩასვეს
209	29	ფარსმანმა	ფარეჯანმა
213	26	ხლოს	ახლოს
214	20	1407 წ.	1307 წ.
217	6	1320 წ.	1330 წ.
222	8	მარონ-შაჰი	მირონ-შაჰი
224	5	1043 წ.	1403 წ.
228	7	ფეშკენანუ	ფეშკენ ანუ
231	22	ანდა	ან და
233	32	ჰურცოგმა	ჰერცოგმა
235	10	1462 წ.	1469 წ.

П. А. Н. ИСТОРИЯ ИЛИ
 ВЪЕДИНЕНА

შთამომავლობითი სია საქართველოს მეფეთა¹⁾.

სამარა (მამასახლისი მცხეთისა + 322 წ. ქრ. შ. წინ).
 აზონ ბერძენი (პატრიკი ანუ ერისთავი ქართლისა, ალექსანდრე მაკედონიელის მიერ დადგენილი).

1. ფარნავაზ (302—237 წ. ქრ. შ. წინ.).
2. საურმაგ (237—162).
3. მირვან I (სიძე საურმაგისა 162—112).
4. ფარნაჯომ (112—93).
5. არშაკ (სიძე ფარნაჯომისა 93—81).
6. არტაგ (81—66).
7. ბარტომ (66—33).
8. მირვან II (ძე ფარნაჯომისა 33—23).
9. არშაკ II (23 და 2).
10. ადერკი (2 წ. ქრ. შ. წ. + 55 წ. ქრ. შ. შემდ.)
 შვილის შვილი ბარტომ I).

ქრისტეს შობის შემდეგ.

- | | | |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------|---|------------------------------------------------------------------|
| ორმეფობა
(დუარბები) | } | 11. ბარტომ II (55—72) და ქართამ. |
| | | 12. კაოს (72—87) და ფარსმან I. |
| | | 13. არმაზელ (87—103) და აზორკ. |
| | | 14. დეროკ (103—113) და ამზას I. |
| | | 15. მირდატ I (113—129) და ფარსმან II ქველი. |
| | | 16. ადამ (129—132 ფარსმან II ქველის შვილი). |
| | | 17. ფარსმან III (132—182). |
| | | 18. ამზას II (182—186). |
| | | 19. რევ (186—213. დისწული, ძე სომეხთ მეფისა). |
| | | 20. ვაჟე (213—231). |
| | | 21. ბაკურ I (231—246) |
| | | 22. მირდატ II (246—262). |
| | | 23. ასფაგურ (262—265). |
| | | 24. მირიან (265—342), ძე სპარსეთის მეფის ქასრე არ-
დაშირისა). |
| | | 25. ბაქარ I (342—364). |
| 26. მირდატ III (364—379) | | |
| 27. ვარაზ ბაქარ ანუ ბაქარ II. (379—393). | | |
| 28. ტრდატ (393—405. ძე რევისა, შვილის შვილი მი-
რიანისა). | | |
| 29. ფარსმან IV (405—408. ძე ვარაზ-ბაქარისა). | | |
| 30. მირდატ IV (408—410. ძმა ფარსმანისა). | | |
| 31. არჩილ I (410—434). | | |
| 32. მირდატ V (434—446). | | |
| 33. ვახტანგ გურგასლანი (446—499). | | |
| 34. დაჩი (499—514). | | |
| 35. ბაკურ II (514—528) | | |
| 36. ფარსმან V (528—542). | | |
| 37. ფარსმან VI (542—557. ძმისწული ფარსმან V). | | |
| 38. ბაკურ III (557—570). | | |
| 39. გვარამ I კუროპალატი (575—600, ვახტანგ გურ-
გასლანის ასულის შთამომავალი ბაგრატიონ-
ნი—მთავარი). | | |

40. სტეფანოზ I (600—619).
41. ადარნასე (619—639. ძე ბაკურ III).
42. სტეფანოზ II 639—663).
43. შირ (663—668).
44. არჩილ (668—718. ძმა შირისა).
45. იონე (718—786).
46. აშოტ კუროპალატი (786—822 შვილის შვილი
ნერსისა, სტეფანოზ I შვილის, გვარამის
შვილის შვილისა).
47. ბაგრატ I (826—876).
48. დავით მეფე კუროპალატი (876—881).
49. ადარნასე II (881—923).
50. სუმბატ (923—958).
51. დავით ანუ ბაგრატ II რევენი (958—994).
52. გურგენ მეფეთ მეფე (994—1008).
ბაგრატ III (980—1014).
53. გიორგი I (1014—1027).
54. ბაგრატ IV (1027—1072).
55. გიორგი II (1072—1089).
56. დავით აღმაშენებელი (1089—1125). ✓
57. დიმიტრი I (1125—1154). ✓
58. დავით III (1154—მეფობს ექვსი თვე).
59. გიორგი III (1154—1181 ძმა დავითისა).
60. თამარ (1184—1212).
61. გიორგი IV ლაშა (1212—1223).
62. რუსუდან (1223—1247).
63. დავით IV ნარინი (1243—1293) და დავით V
სოსლანი (1243—1269).
64. დიმიტრი II თავდადებული (1273—1292 დავით
სოსლანის შვილი).
65. ვახტანგ II (1289—1292. დავით ნარინის შვილი).
66. დავით VI (1292—1310 ძე დიმიტრი თავდადებუ-
ლისა, ვახტანგ III და გიორგი მცხრე (1308—1318).
67. გიორგი V ბრწყინვალე (1318—1346 ძე დიმიტ-
რი თავდადებულისა).
68. დავით VII (1346—1360).
69. ბაგრატ V დიდი (1360—1395).
70. გიორგი VII (1395—1407).
71. დავით VIII }
72. გიორგი VIII } 1407—1413
73. ალექსანდრე (1413—1442).
74. ვახტანგ IV (1442—1445).
75. დიმიტრი შუათანი (გამეფდება იმერეთში 1445—
1552 ძმა ვახტანგ IV).
76. გიორგი IX უმცროსი (ქართლის მეფე 1445—1469
ძმა ვახტანგ IV).

(1) რიგი ციფრებისა უჩვენებს, ვინ ვის შემდეგ მეფობდა. ნიშანი +
 უჩვენებს სიკვდილის დროს. ამასთანავე ფრჩხილებში მოგვყავს ხრონოლო-
 გია ვახუშტის მიერ შემუშავებული და ბროსეს მიერ შესწორებული, რომ-
 ლიდანაც სჩანს, თუ რომელი მეფე ანუ მეფის მოადგილე (მთავრის ანუ
 ერისთავთ-ერისთავის სახელწოდებით) რამდენს წელს მეფობდა ე. ი. პირვე-
 ლი რიცხვი აჩვენებს გამეფების და უკანასკნელი გარდაცვალების წელს.

აქ უნდა დავსძინოთ, რომ 1) წ. ნინოს ცხოვრების ახალ
 ვარიანტით, რომელიც ბ. ე. თაყაიშვილის მიერ გამოიცა
 1891 წ. პირველ მეფედ არის ნაჩვენები ბარან და მეორედ
 აზო, ხოლო ფარნავაზი ირიცხება მესამე მეფედ, აგრეთვე ფარ-
 სმან II ქველისა და მირდატ I შემდეგ ვიღაც ადამის გამეფე-
 ბამდე არის ხსენებული მეფე როკ, ხოლო შემდეგ ასფაგუ-
 რისა ვიდრე მირიანამდე—მეფე ლევ. ამ ვარიანტის ჩვენებით
 გვარამ კუროპალატამდე ირიცხებიან 42 მეფე, მაშინ როდეს-
 საც ვახუშტის და ბროსეს ხრონოლოგიით ნაჩვენებნი არიან
 მხოლოდ 38. 2) თეიმურაზ ბატონიშვილი თავის საქართველოს
 ისტორიაში გვ. 110 იხსენიებს ამ ვარიანტის აზოს აზონად,
 ძედარიანესა მაკედონელთ მთავრისა და სხოლიოში ამბობს, რომ
 კათალიკოზი არსენი დიდი სწერსო აზონს ძედ არიანესა.

შთამომავლობითი სია ძველის აფხაზეთის ერისთავთა და მეფეთა

1. ლეონ I ერისთავი (თანამედროვე მეფ. მირისა და არჩილისა)
 2. ლეონ II (ძმისწული ლეონ I პირველად ერისთავი და შემდეგ მეფედ შეიქნა 786-806)
 3. თევდოსე I (ძე ლეონ II + 845)
 4. გიორგი I (ძმა თევდოსესი + 875)
 5. იოანე (+879)
 6. ადარნასე (+887)
 7. ბაგრატ (ძმისწული გიორგი I + 906)
 8. კოსტანტინე (906—921)
 9. გიორგი II (921—955)
 10. ლეონ III (955—964)
 11. დემეტრე (964—979 ძმა ლეონ III.)
 12. თევდოსე II ბრმა + 985 ძმა ლეონ III)
- ამათი და გურანდუხტ, დედა ბაგრატ III, გურგენ მეფ. მეფ. შვილისა, რომლისგანაც იწყება აფხაზეთის და ქართლის სამეფოების გაერთება.

ლასიკის მეფეთა სია

გუბაზ ¹⁾ (+61)

- |
- ცატე (ბაქრ. წათესი) (ქრისტეს სჯული მიიღო 522)
დამნაზესი I
გუბაზ II + 554
წათესი (ცატე) II.

შთამომავლობითი სია კახეთის მთავართა ანუ ქორეკოზთა

1. გრიგოლ (787—827)
 2. ვაჩე ანუ დაჩე (ივანე ქვაბულის ძის ძე, არჩეული გარდაბანელთა მიერ 827—839)
 3. სამოელ დონაური (არჩეული ვაჩეს შემდეგ 839-861)
 4. გაბრიელ დონაური (ძმა სამოელისა 861—881)
 5. ფადალა I არეშმანელი (სამოელის ძმის წული 881-893)
 6. კვირიკე I (893—918)
 7. ფადალა II (ძე კვირიკესი 918—929)
 8. კვირიკე II (929—976)
 9. დავით (976—1010)
 10. კვირიკე III დიდი (1010—1029)
 11. გავი ანუ გაგიკ (დისწული კვირიკე დიდისა 1029—1058)
 12. აღსართან I (1058—1084)
 13. კვირიკე IV (1084—1102)
 14. აღსართან II (ძმისწული კვირიკე IV 1102—1105)
- ამ დროიდან კახეთის სამეფო, შეერთებული ქართლის სამეფოსთან დავით აღმაშენებლის მიერ, შეადგენს საქართველოს სამეფოს 363 წლის განმავლობაში.

¹⁾ იგივე გუბაძე.

ძთამომავლობითი სია ქართლის მეფეთა.

- გიორგი VIII († 1469)
1. კონსტანტინე III (1469—1505)
 2. დავით VIII (1505—1525)
 3. გიორგი IX, ძე კონსტანტინე III, (1525—1535)
 4. ლუარსაბ I, ძე დავით VIII, (1535—1558)
 - 5₁. სვიმონ I (1558—1569)
 6. დავით ანუ დაუთ-ხან, ძმა სვიმონისა, (1569—1578)
 - 5₂. სვიმონ I (1578—1600)
 7. გიორგი X (1600—1605)
 8. ლუარსაბ II (1605—1616)
 9. ბაგრატ VI, ძე დაუთხანისა, (1616—1619)
 10. სვიმონ II (1619—1629)
 11. თეიმურაზ I კახთა ბატონი (1629—1634)
 12. როსტომ, ძე დაუთ-ხანისა, (1634—1658)
 13. ვახტანგ V ანუ შაჰნავაზ I, ძე მუხრანის ბატონის თეიმურაზისა, რომელიც იშვილა როსტომ მეფემ, (1658—1676)
 14. გიორგი XI ანუ შაჰნავაზ II (1675—1688)
 15. ერეკლე I კახეთისა, მუხრან-ბატონის შვილის დავითის ძე, (1688—1691)
 16. გიორგი XI ანუ შაჰნავაზ II (1691—1695)
 - ერეკლე I მეფე კახეთისა (1695—1703)
 - ვახტანგ VI, ძე ლევანისა, შვილის შვილი ვახტანგ V, გამგებელი ქართლისა—(1703—1709)
 17. ქაიხოსრო, ვახტანგ VI ძმა, (1709—1711)
 - 16₂. ვახტანგ VI მეფე (1711—1714)
 - 18₁. იესე, ძმა ვახტანგ VI, (1714—1716)
 19. ბაქარ, ძე ვახტანგ VI, (1716—1718)
 16. ვახტანგ VI (1719—1724)
 - 18₂. იესე ანუ მუსტაფა-ფაშა (1724—1727)
 20. კონსტანტინე II კახეთისა ანუ მაჰმად-ყული-ხანი (1724—1729). 1724—1735 წლებში ქართლს განაგებს უმეტეს შემთხვევაში ისაყ-ფაშა ახალციხისა
 21. ალექსანდრე ანუ ალი-მირზა, ძე კახეთის მფლობელის დავით III, ანუ ალი-ყული-ხანისა, გამგებელი ანუ ვალი ქართლისა (1736)
 22. ხანჯალ-ხანი გამგე ქართლისა (1736)
 23. ალავერდი-ხანი, იესე მეფის უკანონო შვილი, გამგე ქართლისა (1737)
 24. გიორგი აბდულ-ბეგი ანუ არჩილ II, ძე იესე მეფისა, მეფე (1737)
 25. თეიმურაზ II, ირაკლი I შვილი, (1744—1760)
 26. ირაკლი II (1760—1798)
 27. გიორგი XII (1798—1800)
 28. დავით, გამგებელი ქართლისა და კახეთისა (1801)

ძთამომავლობითი სია კახეთის მეფეთა.

1. დავით I შვილი დიმიტრისა, მეფის ალექსანდრეს ძისა, (1466—1471)
2. გიორგი I (ანუ ლევან I) (1471—1492)
3. ალექსანდრე I (1492—1511)
4. გიორგი II, ავ-გიორგი (1511—1513)
5. დავით VIII, მეფე ქართლისა, განაგებს კახეთს (1513—1520)
6. ლევან II, ძე გიორგი II, (1520—1574)
7. ალექსანდრე II (1574—1605)
8. დავით II (მეფობს ექვს თვეს 1603 წ.)
9. კონსტანტინე I, ალექსანდრე II ძე, (მეფობს ექვს თვეს 1605 წ.)
- 10₁. თეიმურაზ I, დავით II ძე, (1605—1615)
11. ისა-ხან (1615)
12. ალი-ყული-ხან (1516) 1616
- 10₂. თეიმურაზ I (მეფობს ექვს თვეს 1516)
13. ფეიქარ-ხანი (1616—1623)
14. ყარჩი-ხან ქართლისა (1624)
- 10₃. თეიმურაზ I (1623—1634)
- 15₁. სალიმ-ხან (1634)
- 10₄. თეიმურაზ I (1636—1648)
16. როსტომ მეფე ქართლისა და სალიმ-ხანი (1648—1657)
- 15₂. სალიმ-ხან (1657—1659)
17. მურთუ-ხალი-ხანი (1659—1664)
18. არჩილ მეფე ანუ შაჰნავაზ-ხანი, ძე ქართლის მეფის შაჰნავაზ I, (1664—1675)
19. ერეკლე I ანუ ნაზარ-ალი-ხანი, ძე თეიმურაზ I შვილის დავითისა, (მეფობს ერთ წელს 1675)
20. ბეჟან-ხან (1677—1683)
21. უცნობი ხანი (1683—1688)
22. აბაზ-ყული-ხან (1688—1694)
23. ქალ-ბალი-ხან (1695—1703)
24. დავით III მეფე ანუ იმამ-ყული-ხანი, ერეკლე I შვილი, (1703—1722)
25. კონსტანტინე II ანუ მაჰმად-ყული-ხანი, ერეკლე I შვილი, (1723—1729)
26. ალექსანდრე III ანუ ალი-მირზა, ძე დავით III (იმამ-ყული-ხანისა), (1736)
27. თეიმურაზ II, ძე ერეკლე I, (1737—1744)
28. ერეკლე II (1744—1798)
29. გიორგი XII (1798—1800)
30. დავით, გამგებელი ქართლისა და კახეთისა (1801) ✓

შთამომავლობითი სია იმერეთის მეფეთა:

1. დავით I მეფე ანუ ნარინ-დავით, ძე რუსუდანისა, თამარ მეფის ასულისა, (1259—1293)
2. კონსტანტინე I (1293—1327)
3. მიქელ I მეფე, ძმა კონსტანტინე I, (1327—1329)
4. ბაგრატ I ერისთავი, უმცროსად წოდებული, (1330—1372)
5. ალექსანდრე I მეფე (15 წ. ერისთავი, 2 წ. მეფე, 1372—1389)
6. გიორგი I მეფე, ძმა ალექსანდრე I, (1389—1392)
7. კონსტანტინე II მეფე, ძე ბაგრატ I, (1396—1401)
8. დიმიტრი ერისთავი, ძე ალექსანდრე I, (1401—1455)
9. ბაგრატ II მეფე (7 წ. ერისთავი, 16 წ. მეფე 1455—1478)
10. ალექსანდრე II (1478—1510)
11. ბაგრატ III მეფე (1510—1548)
12. გიორგი II მეფე (1548—1585)
13. ლევან მეფე (1585—1590)
14. როსტომ მეფე, ძე ბატონიშვილის კონსტანტინესი, ბაგრატ III შვილისა, (1590—1605)
15. გიორგი III მეფე, უკანონო შვილი კონსტანტინესი და ძმა როსტომისა, (1605—1639)
16. ალექსანდრე III მეფე (1639—1661)
17. ბაგრატ IV მეფე (იმეფა ექვსი თვე)
18. არჩილ მეფე, ძე ვახტანგ V, ქართლის მეფისა, (1661—1663)
17. ბაგრატ IV (1663—1668)
19. დარეჯან დედოფალი და ვახტანგ ჭუჭუნაშვილი (1668)
20. დემეტრე გურიელი მეფე (1669)
17. ბაგრატ IV მეფე (1669—1678)
18. არჩილ მეფე (ერთ წელს 1679)
17. ბაგრატ IV მეფე (1679—1681)
21. გიორგი III გურიელი მეფე (1681—1683)
22. ალექსანდრე IV მეფე, უკანონო შვილი ბაგრატ IV, (1683—1690)
18. არჩილ მეფე იმეფა ერთი წელი (1690—1691)
21. ალექსანდრე IV მეფე (1691—1695)
18. არჩილ მეფე (1695—1696)
23. გიორგი IV, გოჩიად წოდებული, (1696—1698),
18. არჩილ მეფე (იმეფა ექვსი თვე)
24. სვიმონ მეფე, ძე ალექსანდრე IV, (1699—1701)
25. მამია III გურიელი მეფე (იმეფა ერთი წელი)
26. გიორგი V აბაშიძე მეფე (1701—1707)
27. გიორგი VI მეფე, ძე ალექსანდრე IV, (1707—1711)
25. მამია III გურიელი მეფე (იმეფა ერთი წელი 1712)
27. გიორგი VI (იმეფა 10 თვე 1713)
25. მამია III გურიელი მეფე (იმეფა ორი თვე)
27. გიორგი VI მეფე (1714—1716)
28. გიორგი გურიელი IV მეფე (იმეფა 3 თვე)
27. გიორგი VI მეფე (იმეფა 6 თვე)
29. ალექსანდრე V (1721—1752)
30. გიორგი VII, ძე გიორგი VI, (მეფედ გახდა 1746 წ. და იმეფა ცოტა ხანი)
31. სოლომონ I დიდი, ძე ალექსანდრე V, (1752—1782)
32. დავით II მეფე, ძე გიორგი VII, (1782—1788),
33. სოლომონ II მეფე, ძე არჩილისა, სოლომონ I ძმისა, (1788—1810)

შთამომავლობითი სია სამეგრელოს დადიანთა*).

1. გიორგი I († 1323)
2. მამია I († 1345)
3. გიორგი II († 1384)
4. ვამეყ I ანუ ვამეყ († 1396)
5. მამია II († 1414)
6. ლიპარიტ I († 1470)
7. შამა-დავლე, დადიან-გურიელი † 1474)
8. ვამეყ II, ძე მამია II († 1482)
9. ლიპარიტ II, ძე შამა-დავლესი, († 1512)
10. მამია III, მამა ამისი ცნობილი არ არის, († 1532)
11. ლევან I († 1572)
12. გიორგი III († 1582)
13. მამია IV, ძმა გიორგი III, († 1590)
14. მანუჩარ I, ძმა გიორგი III, († 1611)
15. ლევან II, ძე მამია IV, († 1657)
16. ლიპარიტ III, მანუჩარ I შვილის შვილი, († 1658)
17. ვამეყ III, გიორგი I ლიპარტიანის შვილი, შვილის შვილი ლევან I, († 1661)
18. შამა-დავლე ანუ ლევან III მანუჩარ I შვილის-შვილი († 1680)
19. ლევან, უკანონო შვილი შამა-დავლესი, († 1694)

ჩიქოვანის შთამომავლობა.

- 20—I. გიორგი ლიპარტიანი, ძე კაცია ჩიქოვანისა.
- 21—II. კაცია I († 1710)
- 22—III. ბეჟან I, ძმა კაციასი, († 1728)
- 23—IV. ოტია († 1732, ანუ 1744)
- 24—V. კაცია II († 1788)
- 25—VI. გრიგოლ († 23 ოქტომბერს 1804)
- 26—VII. მანუჩარ, გრიგოლის ძმა, (გააძევეს 1796 წ.)
- 27—VIII. თია ანუ ტარიელ, გრიგოლის ძმა (გააძევე-ბული)
- 28—IX. ლევან V, გრიგოლის შვილი, († 30 ივლისს 1846)
- 29—X. დავით († 1853, აგვისტოს 30)

* უძველესი დადიანების შთამომავლობითი სია ცნობილი არ არის, მხოლოდ მოხსენებულნი არიან:

1. იოვანე ბაგრატ IV დროს (1027—1072)
2. შანშე გიორგი III დროს (1154—1184)
3. ვარდან თამარ მეფის დროს (1184—1212)
4. ცოტნე რუსუდან დედოფლის დროს (1223—1247)
5. ბედიანი დავით IV დროს (1243—1259)
6. მამია გიორგი V დროს (1318—1346)

მეთორმეტე საუკუნედან შემდეგი შთამომავლობითი სია ცნობილი:



შთამომავლობითი სია გურიის მთავარ ანუ გურიელთა *).

1. კახაბერი († 1483)
2. გიორგი I († 1512)
3. მამია I († 1534)
4. როსტომ († 1564)
5. გიორგი II († 1600)
6. ვახტანგ I (1583†1587)
7. მამია II, ძე გიორგი II († 1625)
8. სვიმონ I (ცოცხალია კიდევ 1672 წ.)
9. ქაიხოსრო I, ძე ვახტანგ I, († 1658)
10. დიმიტრი, ძე სვიმონ I, მეფე იმერეთისა 1668 წ. (ამ წლის ახლო ხანში გადაიცივლა)
11. გიორგი III გურიელ-დადიანი, ძე ქაიხოსრო I-სა, († 1684)
12. მალაქია, ძე ქაიხოსრო I, (შემოქმედლათ ვახდა 1698 წ.)
13. ქაიხოსრო II, ძე გიორგი III, († 1689)
14. მამია III, ძე გიორგი III, († 1717)
15. გიორგი IV († 1726)
16. ქაიხოსრო III, ძე მამია III, გურიელი 1716 (?)
17. მამია IV, ძე გიორგი IV, (იხსენიება 1726—1762)
18. გიორგი V, ძე გიორგი IV, (იხსენიება 1744—1779)
19. სვიმონ II (იხსენიება 1789—1790)
20. ვახტანგ II, ძე გიორგი V, (იხსენიება 1788—1812)
21. მამია V, ძე სვიმონ II, უკანასკნელი მთავარი (1810—1826)

*). უძველესი გურიელების შთამომავლობითი სია ცნობილი არ არის, მხოლოდ მოხსენებულნი არიან:

1. ვარდან ვარდანის ძე.
2. მარუშინ ვარდანის ძე (თამარ მეფის დროს).
3. ლიპარიტ ვარდანის ძე.
4. იოანე.
5. გურიელი ბეშქენ.
6. გურიელ-დადიანი გიორგი (ამის შვილები: ვამეყ და კახაბერ).
7. გურიელი კახაბერი და მეუღლე მისი ანა (აშენებენ ლეხაურის ეკლესიას 1352 წ.).
8. გურიელი გიორგი და მეუღლე მისი ელენე (აშენებენ ლეხაურის სამრეკლოს 1422 წ.).

შთამომავლობითი სია ათაბაგთა და უაშათა სამცხე-სათაბაგოისა.

1. სარგის ჯაყელი († 1285)
2. ბექა I († 1306 ანუ 1308)
3. სარგის II († 1334)
4. ყვარყვარე I († 1361)
5. ბექა II († 1391)
6. იოანე I († 1444)
7. ალბულა († 1451)
8. ყუარყუარე II, ძმა იოანე I (1451—1466)
9. ბააღურ (1466—1475)
10. მანუჩარ I, ძმა ბააღურისა (1475—1487)
11. ყვარყვარე III, ძე ალბულასი (1487—1500)
12. ქაიხოსრო I (1500—1502)
13. მზეკაბუჯ დიდი (1502—1516)
14. ყვარყვარე IV (1516—1535)
15. ქაიხოსრო II (1545—1573)
16. ყვარყვარე V (1573—1582)
17. მანუჩარ II, ძე ქაიხოსრო II, (1582—1614)
18. მანუჩარ III (1614—1625)

უაშებთა.

19. ბექა III ანუ საფარ-ფაშა, ძე ყვარყვარე V, (1625—1635)
20. უსუფ I (1635—1647)
21. როსტომ I (1647—1659)
22. ასლან I (1659—1679)
23. უსუფ II (1680—1690)
24. სალიმ, ასლან I შვილი, (1690—1701)
- 25₁ ისაყ, ძე უსუფ II, (1701—1705)
- 26₁ ასლან II, ძე სალიმისა, (1705—1708)
- 25₂ ისაყ (1708—1716)
- 26₂ ასლან II (1716—1718)
- 25₃ ისაყ (1718—1737)
27. უსუფ III, უკანასკნელი ფაშა ათაბაგების შთამომავლობისა, (1737—1744)